

В. МАКАР

БЕРЕЗА
КАРПУЗЬКА

СПОМІНИ

Володимир Макар

БЕРЕЗА КАРТУЗЬКА

(Спомини з 1934—35 рр.)

„Караюсь, мучусь, але не каюсь!”
Т. Шевченко.

ЛІГА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Торонто — 1956

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА
ЛІГИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ
Ч. 9.

З циклу:
„МЕМУАРИСТИКА”

Обгортка роботи Б. Стебельського

Накладом Головної Управи Ліги Визволення України

**З друкарні Видавничої Спілки „Гомін України”, 140 Бетирст Ст.
Торонто, Онт. — Канада.**

**Борцям за українську державу —
УКРАЇНСЬКИМ ПОЛІТВ'ЯЗНЯМ,
що каралися і ще караються
по тюрмах і концтаборах
усіх ворожих займанщин, —
цю книжку присвячує
АВТОР**

1. З ПЕРСПЕКТИВИ 20 РОКІВ.

Людська пам'ять має ту добру прикмету, що є схильна радше затирати і в тінь відсувати неприємні спомини про важкі і прикрі переживання в минулому, накидаючи на них серпанок погідної мелянхолії, а то й іронічного гумору. Так воно є і в випадках споминів про страхиття Берези Картузької, що почали все частіше появлятися в пресі у зв'язку з 20-літтям заіснування того „моцарство-вого вичину” Польщі. Всі автори спогадів про Березу Картузьку пишуть про неї з гумором, з тим козацьким гумором, що навіть з паля, чи з-під шибениці глядить з погірдливою усмішкою вищости на свого ката. В цьому відношенні українці мають багато спільного з англійським окресленням джентельмена, який „не розпачає, але іронізує”.

Напевно, до такого, дещо легковажного, трактування польського концтабору 1934-39 рр. причинилися безмірно більші страхиття війни 1939-45 рр., зокрема німецьких кацетів і — мабуть — ніде й ніколи неперевершені жахиття московсько-большевицького терористичного режиму. В порівнянні з цими, справді апокаліптичними переживаннями, зовсім бліднуть спогади про „деякі неприємності” з приповідкових „старих добрих часів”, навіть з часів Польщі 1918-1939 рр.

А втім дехто, кому довелось побувати в 1934-39 рр. у Березі Картузькій, а опісля в 1941-45 рр. в німецьких кацетах, в тому числі і в лихій славі Авшвіці, стверджує, що умови життя в Березі Картузькій були навіть тяжчі, як пережиття в німецькому концтаборі. Це дуже правдоподібне, коли взяти до уваги, що в таких масових, на десятки, а то й сотки тисяч людей розрахованих „млинах

смерти”, як був Ашвіц, поодиноким людям, а то й цілим групам людей було багато легше просмикатися „поміж дощ”, ніж у маленькому, на 200-300 людей розрахованому „мейсцу одособненя” в Березі Картузькій, де дослівно ніхто не міг вислизнутися від хижого ока поліцая-ката.

Початок концентраційного табору в Березі Картузькій припадає на „медові місяці” польсько-німецьких залицянь в половині 1934 року. Поляки віддавна носилися з думкою створити таке „чистилище” для всіх протидержавних елементів на взір подібних інституцій тоталітарних своїх сусідів. Приспівення реалізації цього задуму сталося під впливом посиленої революційної діяльності ОУН на ЗУЗ, а зокрема у відповідь на вбивство у Варшаві міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького українським бойовиком Мацейком у червні 1934 року.

2. ПІДПИСАЛИ „ЦИРОГРАФ”.

Вночі з 16 на 17 червня 1934 року розпочалась у цій Польщі велика поліційна акція. Виарештовувано всіх, на кого поліційні й адміністраційні чинники мали „око”. Ясна річ, що найбільше масових арештовань відбулось на Західних Українських Землях. В'язнями заповнено всі арешти при повітових і окружних судах.

До трьох тісних камер арешту при окружному суді в Сокалі, де завжди сиділо кільканадцять арештантів з Сокаля і довколишніх сел за дрібні провини, загнано тепер 12 нових в'язнів, всіх під закидом участі у вивротовій” діяльності під знаком ОУН. Майже всі ми були добре з собою знайомі, бо нераз доводилось спільно проводити 48 годин у підвалі сокальського комісаріяту поліції напередодні 1 листопада, чи з іншої нагоди.

Зразу ми не знали безпосередньої причини ні мети нашого арештування, хоч і догадувались, що це є один з наслідків убивства мін. Перацького в Варшаві. Але вже по кількох днях ми дізнались з преси про декрет про створення в Березі Картузькій на Поліссі концентрацій-

ного табору і набрали майже певности, що ми призначені на перших його поселенців. В цій думці укріпив нас повітовий комісар поліції Козловскі, який одного дня, розлучений нашим безжурним галасуванням, гукнув з балькону судового будинку: — Пождіть ще трохи, поїдете до Берези, там вам всього відхочеться!

Тяжко було сидіти в тісних і смердючих камерах в той час, як надворі так гарно весна перетворювалася в літо. Наші рідні, здебільша мами, тітки і сестри, навідувалися час від часу на в'язничне подвір'я, передавали різні вістки й тільки збільшували нашу тугу за волею.

7 липня, на св. Івана, зробився на в'язнично-судовому подвір'ї якийсь незвичайний рух. Озброєні, з багнетами на крісах, поліцаї на подвір'ї були в піднесеному настрої. — Ого, аж нині нас повезуть! — говорили ми півголосом до себе. Серце билосся міцніше, але до неспокійного схвилювання долучувалося свого роду задоволення, що нарешті приходить зміна в сірій буденщині, і цікавість, що то нас жеде в найближчих годинах.

Біля години 4-ої пополудні почали нас викликати одинцем до в'язничної канцелярії. Не пригадую собі вже, хто там був з поліції, чи з судових властей, але кожному з нас, по коротких питаннях, давали до прочитання і підписання формуляр, якого зміст подаю за брошурою Федора Малика „Що я бачив і пережив у Березі Картузькій” (Вінніпег, 1936 р.). Чи цей формуляр, який ми підписували в Сокалі, був теж датований з Берестя над Бугом і виданий слідчим суддею Курдиновичем, чи може львівським суддею, або сокальським старостою, — того не пригадую сьогодні. Але я певний, що в цілій Польщі текст підписуваного в тих липневих днях документу був ідентичний. Зрештою, такий документ ми пізніше ще кілька разів підписували в Березі Картузькій. Цитую:

„Бересть над Бугом, дня... 1934 року. Слідчий суддя, визначений адміністративною колегією Округного суду в Пінську для видання постанов про примусове відокремлення, розглянувши внесок.. (напр., львівського)... вое-

відського уряду з дня.. 1934 р. за ч. ... про ухвалення постанови щодо примусового відокремлення... (ім'я і прізвище арештованого), маючи на увазі, що дотеперішня діяльність... (прізвище того ж арештованого) дає підставу припускати, що з його боку загрожує порушення безпеки, спокою і публічного ладу, — на підставі арт. 1, 2, 3 і 4 розпорядження президента Речіпосполитої з 17. 6. 1934 року (Денник законів ч. 500) в справі осіб, що загрожують безпеці, спокою й публічному ладові, постанови в щодо... (ім'я, прізвище, рік народження, місце замешкання, ім'я батька й матері) застосувати примусове відокремлення до дня.. (дата реченцем на три місяці) 1934 року.

Ця постанова не підлягає апеляції.

(Печатка) — Окружний слідчий суддя Курдинович”.

По підписанні „цирографу”, в'язничний сторож видавав нам наші речі з „депозиту” і ми повертались до камери, щоб ждати на дальші накази.

В міжчасі привели до нашого гурту двох наших друзів з Себечева (Белзчина) — Василя Ваврука (пізніше майор УПА, сл. п. Ватюга) і Петра Башука. Вони обидва „відкивали” свої три тижні в арештах у Белзі, а тепер мали разом з нами відбути дальшу мандрівку в незнане. Петро з оживленням і святим обуренням оповідав нам про свою останню ніч в Мошкові, куди їх обох стягнули перед висилкою до Сокаля. Мошківський поліцай, маючи куди дати їх на нічліг, всадив їх до поліційного курника. Петро скаженів з люті, оповідаючи нам переживання тої „останньої ночі”. Кури, що сиділи на бантах над нашими арештантами, раз по раз пускали їм на голови свої, не дуже запашні, „візитівки”. Сховатися перед тою курячою „манною” не було змоги. Тоді Петро з бойовим криком замарстинівського „батяра”, кинувся з люттю на ворога. В курнику зчинилося пекло. Кури верещали щосили, а Петро бив їх і мордував, немов справжній „Орляндю Фуріозо”. Сам командант поліційної станиці мусів поспішити на рятунок „паньствових” курей. Побачивши

страшне спустошення в курнику, закипів гнівом. Але в цьому випадку трапила коса на камінь. Петро загрозив поліції всіми консеквенціями за таке нечуване знущання над Богом духа винними „вивротовцями”, і — поліція визнала свою поразку. Тільки пан комендант відгризнувся: — „Чекайте, за два дні будете ще плакати за нашим курником!” — Але нашим хлопцям ці погрози були не страшні. Вони були задоволені, що решту ночі могли спокійно переспати на підлозі дижурної кімнати станиці, безпечно від страшних курячих „бомб”.

Ми до сліз реготалися, слухаючи оповідання Петра. На жартах швидше минав час.

3. „ВІЗЬМИ, МАМО, ПИСКУ ЖМЕНЮ...”

Біля години 7-ої вечора нам звеліли виходити з усіма речами на підвір'я. Там ждав на нас конвой яких десяти поліцаїв, з багнетами на крісах, під проводом повітового комісара Козловського. Нас скували ланцюжками по двох, разом сім пар. Комісар піднесеним голосом остеріг нас, що в випадку будьякої спроби бунту чи втечі, проти нас буде негайно вжита зброя. Після того ми вийшли через браму на вулицю. Попереду йшов грубезний велитень поліцай Яніцкі. Ціла наша група була оточена поліцаями. Далеко попереду їхав на ровері в цивілью шеф сокальського слідчого відділу Євгеніюш Кузьміцкі. На головній вулиці зібралося чимало публіки, переважно українців, які дізналися про те, що перший транспорт в'язнів до Берези від'їздить того ж вечора. Я шепнув тоді до свого камрата: „От якби комусь прийшло в голову зробити світлинку з нашої процесії, була б колись цікава пам'ятка!” Але, видно, така думка нікому тоді не прийшла в голову. Натомість стрінула нас інша несподіванка. З гурту публіки вибігла панна Ліда Книшівна і кинула в нашу сторону велику китицю квітів. Яніцкі з несподіванки аж підскачав, а потім з люттю розтоптав чобітьми квіти і захриплим голосом гукнув до ескорти: — „То Книшувна!

Забраць йон!” — Таке було наше пращання з Сокалем.

До станції було яких три кілометри. Перейшовши міст на Бузі, ми жадібно вдихали запах збіж і трав і квіток, що линув до нас з вітром з вузьких смуг піль і сіножатей обабіч шляху. Кожний думав про те, чи швидко повернеться з полону до рідних піль і стріх...

На станції нам прийшлося ждати до години 9-ої вечора. Розкуті з ланцюгів, ми перекидалися жартами, а комісар тільки підсміхався глумливо: — „Побачимо, які будуть ваші жарти за пів години...”

З південного напрямку над’їхав особовий львівський потяг. Машиніст так виманеврував, що напроти кімнати, де ми сиділи, зупинився товарний вагон, з якого вискочила юрба поліцаїв. До кімнати ввійшов молодий аспірант поліції, хлоп високий майже на два метри. Він відбрав рапорт від комісара і всі наші документи, а потім, звернувшись до нас, загукав гучним голосом:

— „Перебираю вас під свою команду! Ваше життя від цієї хвилини є в моїх руках. Сумніваюся, чи хто з вас повернеться з того місця, куди вас повеземо. Остерігаю перед будьякими вибриками! Ваша доля вирішена. Увага, чие ім’я вчитаю, той має негайно „бегем” всідати до вагону. Язда!”

Так почався для нас новий, важкий етап життя. Ми бігли з клунками поміж шпаліром поліцаїв до товарного вагону, а на наші плечі сипалися удари гумових палиць. Зокрема при вскакуванні до вагону, де треба було чимшвидше видрпатися на високий, більш як на метер, поріг вагону, майже кожному дісталось доволі. Плятформа напроти входових дверей вагону була відгороджена дошками, до висоти людини, від двох кліток на право й на ліво, призначених для в’язнів. Вартові, що дижурили на плятформі, впихали кожного з нас брутально до одної чи другої клітки, лаючись вуличними словами та наказуючи зберігати безумовну тишину.

Ввійшовши до темної клітки, я відразу зашпортався об чийсь ноги і впав лицем на долівку, застелену соло-

мою. За мною валилися долів дальші мої друзі. Ми застали в вагоні в'язнів, які їхали з Дрогобиччини і Бібреччини, це були українці і жида. Коли ми почали напотемки знайомитись з ними, до клітки вскочило двох поліцаїв з ескорти і почали бити гумовими палицями куди попало. Притім верещали: „Ви ск... сини, гайдамакі! Ми вам дами Україне! Жаден з вас не вийде живи з наших ронк!” Ми принишкли, а я встиг ще тільки шепнути сл. п. Базьові Ваврукові: „Отепер, тільки мовчи та диш!”

Ніч у вагоні тягнулась довго. Поліцаї за параваном з дощок грали в карти, а час до часу освітлювали нас згори електричною ліхтаркою і гляділи, що ми робимо. На дворі падав дощ. Краплі води одностайно дудоніли по даху і шибках вагону, заколисуючи нас до сну. Потяг зупинявся на кожній станції, за стіною вагону лунали крики і свистки, але ми лежали на своїх місцях непорушно. Довше зупинялись у Ковлі і Бересті Литовському. Біля 10-ої години рано наш вагон відлучили від решти потягу на кінцевій зупинці нашої дороги, станції Блудень, на лінії Берестя-Барановичі.

Ранок по дощевій ночі був похмурий, але зза хмар час до часу заглядало сонце. Серед лайки і штовханців нас випхали з вагону і знов скували ланцюгами по двох. Всіх нас в'язнів було тепер біля 25. До табору в Березі було яких 5 кілометрів. Ми йшли, оточені кордоном поліцаїв, доволі кепською шосою, виминаючи калюжі води. Обабіч простягались вузьенькі і немов видуті по середині смужки поліських нив з рідким дозріваючим збіжжям, чи картоплею. Час до часу, замість нивок, простягались плеса багон, зарослих оситником, шуварем і вільшиною, а інколи траплявся цілий гайок молодої вільшини. Деколи минали нас легенькі поліські фіри, запряжені в одну конину з високою дугою над карком. По яких 5 кілометрах дороги ми побачили перші дімки містечка Береза Картузька. Ліворуч, перед першими хатами, видніли над багнистою долиною високі мури розваленого монастиря Картузів. На право, простягався довжезний, свіжо поставлений паркан з

дошок, високий на три метри, з колючим дротом зверху. Це й було недавно створене „місце одособнення” в Березі Картузькій.

Командант ескорти почав гримати в браму зараз на розі оточеного парканом простору. Стукав довго, заки з другого боку відізвався голос, що ця брама закрита зовсім, а вхід до табору є з противної сторони, від шоси Берестя-Кобринь. Ми ще з десять хвилин мусіли обходити довкола запарканений простір, аж вийшли на доволі широку, вимощену кам'яними брилами, шосу.

4. ПОКИНЬТЕ ВСЯКУ НАДІЮ.

На цьому місці до речі буде подати декілька інформацій про Березу Картузьку за „Пшеводнікєм Туристичним” з 1935 року, що його відшукав в архівах Парижу п. П. Поліщук, на прохання автора цих споминів.

„Містечко Береза Картузька, — читаємо в „Пшеводніку”, — розвинулося з часів збудування у 1648 році литовським підканцлером Левом Сапігою укріпленого монастиря Картузів. Гостював тут цар Петро Великий і король Август II. Карло XII. здобув монастир штурмом у 1706 році. Ліквідація монастиря наступила в 1870 році. Більшу частину забудовань розібрано на казарми. До нині (1935 — наша вставка) залишилося лише крило цього монастиря з зарезервованими для нащадків фундатора кімнатами. Тут рівнож містилася католицька каплиця, що обслуговувала вірних до часу збудування в 1933 році парохіяльного костела. Залишилися обводові мури в формі шостикутника з гарною в'їздовою брамою і 4 баштами в наріжниках мурів. З величавого костела залишилася частина з цегол мурованої дзвіниці”.

Про саме містечко той же „Пшеводнік” подає такі інформації:

„Від станції (Блудень — наша вставка) у віддалі 5 кілометрів при шосе на схід лежить містечко Береза Картузька, положене на правому березі сплавної ріки Ясьол-

ди, при битому шляху з Кобриня до Івацевич. Мешканців 4.412, в тім половина християн. Населення міста займається торгівлею, ремеслом, риболовством і рільництвом. В місті є пошта і три готелі, бензиновий кіоск в ринку, два варстати направи авт і роверів, далі — мурована церква і католицький костел, збудований, як було сказано, в 1933 році”.

Той же „Пшеводнік” захвалює найближчі околиці Берези Картузької, що їх варто оглянути. По дозвіл на відвідини озер Чорного, Споровського і Білого — туристи повинні звертатися до „Державного Надлісництва” в Березі Картузькій. Далі читаємо: „16 км. на схід є село Старі Піски (1.434 мешк.) над Чорним озером. В селі є схоронище для туристів, пошта, церква, величавий палац графів Пусловських, а недалечко горальняний магазин у формі башти, в якій замкнувся був і завзято боронився в 1863 році відділ польських повстанців. На карті знайдете річку Жигулянка, яка впадає до Чорного Озера з півночі. В середнім бігу цієї річки, 15 км. на північ від Пісків, мають свої жерем'я кілька родин бобрів. Тому й туди туристи часто заходять, за попереднім дозволом Надлісництва”.

Але вертаймось до нашої історії з 1934 року.

Праворуч, за таким же високим парканом, красувався великий парк. Над входовою фірткою висіла таблиця зі свіжим написом „Ж.М.О.”, тобто „Коменда Мейсца Одособнення”. Це була, як ми незабаром мали дізнатись, інспекторська частина табору. Тут були помешкання інспектора і поліційних старшин, колишня військова світлиця, магазини і ще декілька дерев'яних будинків, та засаджені городовиною грядки. Цілість, враз з парком, могла мати до 20 гектарів.

„До нас”, в'язнів, мала належати ліва сторона табору, де над брамою був напис „М.О.”, себто „місце відокремлення”. Ця частина займала приблизно 50 гектарів простору. Тут знаходились, передовсім, два великі муровані двоповерхові будинки, збудовані ще за царської Росії,

типові військові казарми. Перший будинок, зараз недалеко входової брами, був призначений для поліції, другий, дальший, уставлений до першого під кутом прямим, був призначений для в'язнів. Цей арештантський будинок був оточений з-на 6 метрів широкою смугою колючих дротів, серединою високих на яких три метри. Єдина брама, що вела до цього чистилища, являла собою справжню твердиню з колючих дротів. (До речі, ми самі мусіли в найближчих тижнях ще дужче укріплювати її колючими дротами). В цій твердині між дротами був постійно замкнений поліцай, який на переміну то зачиняв, то відчиняв одну браму, що вела на подвір'я в'язничного бльоку, і другу, до якої входилось від поліційного бльоку. В кількох місцях, напроти трьох входових дверей до арештантського бльоку, були збудовані й оточені колючим дротом кулеметні гнізда, в той час порожні.

У другому кінці „нашої” частини табору було ще кілька будинків: стайня, лазня і пральня та спеціально для нас перебудований і дротом забезпечений карцер, при стрільниці. Докладний розклад цілого табору ми пізнали впродовж перших двох тижнів нашого перебування в ньому, але я згадую про це вже тепер, щоб у-друге не повертатись до опису.

Перед входом до поліційного будинку командант нашої ескорти з транспорту передав нас офіційно в руки дижурного таборового поліцай, старшого постерункового Гафковського. Як ми пізніше переконались, це був людяної вдачі поліцай, тому наше прийяття ним було над сподівання лагідне. Куди гірше приходилось тим нашим друзям, яких у наступних місяцях, до кінця 1934 року, привозили одинцем, або по 2-3. Їх прямо масакрували впродовж перших 24 годин т. зв. „ремонту”.

Нас запровадили на перший поверх поліційного будинку, поділили на кілька груп і впровадили кожну групу до іншої кімнати. Уставивши всіх попід стіни, звеліли всім роздягнутися до нага і ґрунтовно переглянули всі привезені речі та одяг. Усі харчі нам забрали. Повернули

тільки речі „необхідні”, а решту, в тому теж хусточки до носа, гребінці і т. п., звеліли спакувати „в костечке” (малий клунок) для здачі до депозитового магазину.

По трусі ми стояли ще з пів години, обернені лицем до стіни, та слухали крикливих поучувань „спренжистого” поліцає, як має виглядати постава „на бачносьць”. Раптом — наказ: — „Машероваць!” і нас усіх повели під ескортою до в'язничного будинку. Збоку йшов комісар Грабовські. Коли ми переходили через подвійну браму з колючих дротів, на гадку мимоволі насунулись слова з Дантового „Пекла”:

— „Покиньте` всяку надію, ви, що сюди входите!...”

На подвір'ї ми стояли у дворяді знову з пів години. Нагло серед поліцаїв ми помітили загальне порушення. Через браму входив „сам” командант табору, підінспектор поліції з Познаня, колишній легіоновий старшина, **Болеслав Грефнер**. Він був низького росту, дуже товстий, з круглим мов барилка животом, в віці 45-50 літ. Лице широке, гладко виголене, губи м'язисті, міцно затиснені, погляд очей суворий і пронизуючий. Комісар закомандував: „Бачносьць! На право патш!” і здав рапорт. Грефнер, тримаючи в руках наші документи, перевірів тотожність кожного з нас, а тоді сказав: „Оддаць Марковському!” і відійшов.

Францішек Марковскі виконував у той час обов'язки команданта бльоку. Це був молодий зарозумілий капралина-садист, з кретинським виглядом лиця та штучною гупо-діловою міною. Зігрітий, засапаний, з кашкетом зісуненим на чоло, з нотесом і олівцем у руці, вибіг з бльоку і вирячивши на нас зачервонілі очі, гукнув: „Ага, съвежи товар до ремонту! Язда, машероваць за мнов!”

Ми ввійшли за ним до будинку через вхід, що вів попри депозитовий магазин до кухні. В кухні, повній пари і диму, крутилися біля великих кітлів напів нагі кухарі, в'язні поляки, що прибули до Берези з першим транспортом. Запах смаженої в той час якоїсь запражки зовсім безпотрібно подразнив наші піднебіння і голодні шлунок,

бо ми, як „ремонт”, того дня не мали взагалі дістати щонебудь до їдженя. За кухнею, по обох боках коридора, відділеного від нього тільки колонами, були дві великі залі, призначені на їдальню для в'язнів, хоч у той час не було в них ні столів, ні лавок. Ми вийшли сходами на перший поверх і ступили в зовсім темний коридор на ліво, йдучи за Марковскім, що мав у руці засвічену електричну ліхтарку. Марковскі відкрив нам двері до другої кімнати на ліво, що мала тоді число три, і закомандував:

— Входзіць, але прендзей, бо не мам часу!

Кімната, до якої ми ввійшли, була доволі велика, довга на яких 12 метрів, а широка 5 метрів. Три великі вікна були майже до самої гори забиті дошками, а горішні шиби, незакриті дошками, були густо побілені вапном, так що пропускали зовсім мало світла. В середуцому вікні вгорі була тільки одна маленька кватирка, яку відчинялося, по наказу дижурного поліцає, тільки двічі по пів години на добу. Не диво, що повітря в кімнаті було завжди дуже важке, тим більше, що біля дверей стояла нещільна бляшана „параша”. За всю решту умеблювання правив один стіл по середині кімнати з двома відрами води на ньому. — Голодні і спрагнені, ми відразу кинулись до стола і жадібно пили воду, прямо з відер. — Ні прич, ні лавок в кімнаті не було. Лавки стояли здовж стін на довгому темному коридорі, освітленому в-день нафтовими лямпами. Таких касарняних кімнат, обрахованих на 30 арештантів кожна, було шість на одному коридорі, — по три з кожного боку. На право від сходової клітки було ще шість таких же кімнат, але з них за час мого перебування в таборі лиш одна або дві були в уживанні. Розклад кімнат на другому поверсі був такий самий, але цей поверх в 1934-35 рр. стояв зовсім порожній. В кожній з кімнат була велика кругла залізна піч, вмурована в стіну між кожними двома кімнатами, отже, властиво кажучи, в кожній кімнаті було радше дві пів-печі. На кінці коридору був примітивний кльозет над величезним залізним баком, якого „зміст” вивозилось бочками кожних 2-3

тижні, але ця робота вже не належала до в'язнів. До речі, до бака не вільно було зливати води з умивання долівки, брудну воду треба було виносити казанами поза обсяг будинку до спеціально для цієї мети викопаної ями. Ніякої каналізації ані водопостачання не було. Воду треба було, — як про це ми швидко дізнались, — привозити кілька разів на день пожежними бочками з криниці на кераті, в якому майже постійно крутилось двох або чотирьох арештантів. — Перед перетворенням цих військових касарень на концентраційний табір, у будинку зовсім не було електричного освітлення. Його завели щойно на наше прибуття і воно, за наказом воеводи, ніколи в ночі „не сміло” загаснути.

5. ПОЗА МЕЖАМИ ЗАКОНУ.

На дверях кімнати висів видрукований на машинці „Регулямін”, з яким ми зараз же почали з цікавістю ознайомлюватися. Нижче подаю приблизний зміст цього регуляміну, за брошурою невідомого автора п. н. „Берега Каргузька”, на 69 сторін, виданої Вид. С-кою „Новий Шлях” в Саскатуні, Саск., мабуть у 1936 році. Автор згаданої брошури, мабуть з Дрогобиччини, був з моєю групою разом від першої хвилини в тій самій кімнаті, згадує про мене особисто кілька разів, але я таки не можу вгадати, хто ним був. Він був звільнений з Берези у грудні 1934 року і за свіжої пам'яті списав свої враження з „М. О.”, так що я можу з чистою совістю зацитувати з його брошури відтворені ним головні точки „Регуляміну”, роблячи лиш деякі поправки в таборовому розкладі годин:

„Заарештований є позбавлений своєї волі. Він нічого не може робити без дозволу. У відношенні до таборової служби він мусить бути чемний і безоглядно слухняний. Кожний найменший спротив буде караний. У випадку такого спротиву, чи то активного, чи пасивного, таборовій службі вільно вжити фізичної сили.

Арештантові не вільно мати нічого, крім необхідно потрібних

речей, отже одягу, шапки і черевиків. У кишенях не сміє нічого мати.

Сидіти вільно лиш на долівці.

На залі має бути безоглядний спокій.

Всіх арештантів обов'язує примусова фізична праця. Винагорода за працю буде зложена в касі „М. О.” і при звільненні арештанта буде йому віддана.

Поділ годин обов'язує такий:

4-та година вранці — вставання, вмивання і порядкування залі,

4,30 год. — снідання і миття їдунок,

5-та год. — збірка і звіт (рапорт),

6-12 год. — праця,

12-2 пополудні — обід і миття їдунок,

2-6 веч. — праця,

6-та год. веч. — вечеря та миття їдунок,

7-ма год. — приготування до сну ,

7,15 — вечірній апель,

7,30 — „цапстшик” і безоглядна тишина.

Всі речі, що є зайві при сні, складається, зложені в кістку, на коридорі, на лавках. Вранці не можна їх скорше забрати, аж буде свисток на „побудку”.

Всі точки регуляміну треба виконувати радо, весело й скоро, бо інакше будуть приміюватися такі кари:

1) нагана, 2) заборона читати книжки, 3) замкнення в окремій келії на 7 днів, 4) відібрання права діставати посилки з поживою на два тижні, або на цілий час перебування в „М. О.”, 5) заборона переписки на два тижні, або на цілий час перебування в „М. О.”, 6) звичайний арешт від 1-7 днів, 7) арешт з постом від 1-7 днів, 8) темниця від 1-7 днів”.

Командант М. О. — підінспектор П. П. Болеслав Грефнер;

Воевода Поліський — Вацлав Костек-Бернацкі.

Поодинокі точки регуляміну викликали між нами жваву дискусію. Оптимісти скрикували:

— Е, аж так зле тут хіба не буде! Тут є передбачене читання книжок, отримування пачок з харчами, листування з родиною, заплата за працю, — майже так само, як у в'язниці!

Знову ж песимісти вказували на те, що навіть регулямін передбачає биття, що денна праця має тривати аж 10 годин і т. п.

Наші розмови перервав раптовий прихід дижурного поліцейя. Він, видно, обійшов уже кілька кімнат, де були арештанти, і всюди давав першу лекцію таборового „бонтону”. Бачучи, що дехто з нас сидить на столі, інші лежать на долівці, чи оперлись байдуже на вікна, заверещав:

— Повстань! Ви не в себе в дома! Коли в кімнату входить хтось з начальства, кожний з вас мусить зірватися на рівні ноги і стати на „бачносьць!” Команду має подати той арештант, який найшвидше побачить пана постерункового! — І ще одне: в кімнаті має бути ідеальна тишина! Розмовляти не вільно!

Сказавши це, удав, що виходить на коридор. Але зараз же вернувся і докінчив науку:

— Коли начальство відходить, то знов один з вас має дати всім наказ „бачносьць!”, а як двері за паном командантом замкнуться, тоді „спочній!” Но??? —

— „Бачносьць!” — запищав з ноткою глуму в голосі комуніст з Дрогобича Йозефсберг, і „пан комендант” задоволений відійшов.

Настрій у нас всіх був доволі пригнічений, хоч кожний старався не дати цього по собі пізнати. Одною з причин поганого самопочуття було те, що ми вже другий день майже нічого не їли. А поліцаї якби завзялися, щоб вимотати з нас того дня нерви до-решти.

6. Б'ЮТЬ.

Дальших кілька сцен наводжу за брошурою згаданого мною вище невідомого мені „союзника” з кімнати ч. 3.

„Хоч усі були перемучені, але всі були спокійні й зрівноважені; в декого в цьому спокою видно було нотки погорди.

У дверях заскрипів ключ. До келії влетів з ординарною польською лайкою Марковскі.

— Бачносьць! — крикнув один комуніст-жид.

— Цо? Так опешале? То ест коменда? То ест подерване сен? Арештоважи нех муві „бачносьць!”, я бенде мувіл „спочній!”, а рещта викониваць!

І почався „вишкіл”. Так і видно було, що поліцаєві не ходить про вишкіл, а про те, щоб нас змучити.

Коли вже сам змучився, верескнув:

— Конец! Воде маце?

— Ні! — відіззався В. Макар.

— Цо за „ні”? Яке „ні”? Я того не розумем! Ти человеку естесь в Польсце, еш польскі хлеб і длятого маш мувіць по польску! Назвіско?

—Макар Володимир.

— Заенце?

— Студент філософії.

— Цо? Академік? Ходзі на польскі університет і не хце мувіць по польску? Беж вядра і ходзь зе мнов!

Пішли. До речі, досі не звертали уваги, якою мовою хто говорить; а всі українські в'язні говорили тільки по-українськи. Отже, чи це примха Марковського, чи наказ згори? (В регуляміні справу мови поминули).

Ми чекали на поворот Макара. Минуло вже пів години.

— Щось довго його немає.

— Певно б'ють.

— Тихо! Іде! Скажіть там котрий „позір!”

Але показується, що ніхто не хоче. Не скоро вдалося намовити одного жида. Від того часу він постійно верещав (мав дуже пискливий голос) „бачносьць!”.

Ввійшов Макар. Засапаний, змучений, блідий, аж зелений. Поставив ведро з водою коло дверей, а сам, хитаючись, пішов під стіну.

— Води — ледви прошептав.

Скочили по воду, піднесли ведро до уст. Макар приложив уста до ведра і зсунувся на руки товаришів: зімлів.

Йому скропили водою лице і груди і він поволі прийшов до себе.

— Що ти робив?

— Я цілий час мусів бігати. Бігав по воду, замітав кімнату бігаючи, лазив попід причі. А вони все кричали і підганяли. Я замітав вартівню. Замів раз, і Марковскі знайшов під причею кусок соломи — мусів ще раз замітати. Прийшов якийсь поліцай і приніс трохи піску на підшвах: я мусів знову замітати. А потім ще раз. При цьому насмішки, ординарна лайка. Воду аж до келії ніс я бігом...

— Встань! Хтось іде. Пощо має тебе хтось таким бачити! — відзивається хтось до Макара..."

Тут додаю, що це в-перше в житті мені довелось зімліти. Коли я задиханий ввійшов до кімнати, мені відразу забракло повітря. В кімнаті ч. 3. не було майже зовсім кисня! В очах мені потемніло, сили мене опустили і я безвладно обсунувся на долівку. Марковскі, що за хвилину вбіг за мною, гукнув до тих, що порались біля мене:

— А ви там що робіце?

— Тен пан земдял, — відповів Йозефсберг.

— Ту нема жадних пануф! — гаркнув Марковскі. — Сон тилько арештовані, і так тшеба мувіць!

— Тен арештовани земдял! — повторив Йозефсберг.

— Ніц му не бендзе! — заспокоїв Марковскі.

Далі цитую знов за згаданим автором:

— Тжеба мне ту едного! — (сказав Марковскі) — Як сен називаш?

— Драган Евстахій.

— Стуй на бачносьць, як я в тобов муве!

— Я стою.

— Муф по польску!

Мовчанка...

— Ходзь ту до мене ближей! Стань просто! Не усьмехай сен, хаме!

І почав муштру: „бачносьць” і „спочній”. Вкінці сам мав цього забагато і звернувся до другого:

— А ти як стоїш?

— Я стою на струнко.

— По польску мувіць! Як сен арештовани назива?

Цей сказав.

— Іле лят?

Цей сказав.

— А по польску арештовани не бендзе мувіл?

— Ні!

— Зобачими. Марш за мнов!

Пішов уже другий. Нерви почали поволі розрухуватися. Тим більше, що за тих дві чи три години, що ми просиділи в залі, прийшлося нам вже кількадесять разів зриватися з місць і ставати на „струнко”, а це ніяк не впливало на нас успокоюючо.

По якомусь часі на коридорі почувися чийсь кроки, потім три глухі удари. На залю влетів цей, що його забрав Марковскі.

— Б'ють? — було першим нашим запитом.

— Так.

— Що ти робив?

— Він вивів мене на двір і казав копати рів. Запитав на вартівні, чи там є лопата. Лопати не було. Дав мені кавалок патика і казав копати рівці, щоб дощівка спливла до недалекого рова. Тепер, коли я вже вертався, дав мені три палиці, щоб я навчився говорити по польськи.

На залі стало тихо. Кожний підложив під себе, що міг, і всі, змучені дорогою, дримали.

Вже вечоріло, коли до келії влетів Марковскі та наказав устави- тись всім у дворяд. Повсталася метушня. Марковскі рівняв, уставляв по зросту, то знову, щоб добре крити, а все це переплітав лайкою та поштуркуванням.

— А тєраз одлічиць!

— Раз, два, три...

— Вруць!

— Раз, два, три...

— Вруць! Лічиць по польску!

Знову те саме: раз, два, три...

— Слухайце! Радзе вам по добрєму. Одлічиць по польску!

Число „три” випало на Небожука Теодора, 17-літнього гімнази- ста. Старший його брат дивився на нього великими спокійними очима, додавав йому відваги.

- Но! Єще раз, але юж добже!
- Раз, два, три...
- Тржи! — зверещав Марковскі.
- Три!

Марковскі вирвав з піхви палку; посипались удари на Небожука. Засапаний, червоний Марковскі вкінці сховав палку до піхви.

- Одліч!
- Раз, два, три...
- Ходзь на коритаж!

Вийшли. Ніхто не промовив слова. Кожний відчував, що Небожук, відмовляючись говорити по-польськи, проявляв становище, яке ми всі займали.

Тимчасом з коридору доносилися глухі удари. На поміч Марковському прийшли ще два поліцаї, що повнили службу на коридорі. Не було чути найменшого зойку катованого, лише приспішений віддих розбісєних катів.

Врешті двері відчинилися і на залю влетів Марковскі, тримаючи Небожука за маринарку.

— Ідзь там на конец! — і пхнув так сильно Небожука, що цей упав.

- Лічиць далей!
- Раз, два, тжи, чтери (числили жиди-комуністи), п'ять...
- Пенць!
- П'ять.
- Пенць!
- П'ять.
- За мнов!

Пішов другий: Бойко Іван з Сокаля.

Почали бити. Крім ударів, чули зза дверей такий діалог:

- Но, човеку, поведз „пенць” і дами тебе спокуй.
- П'ять.
- Удари...
- Пенць!
- П'ять.

Знову удари.

- А тераз повеш?
- Ні!

— У-у-у! Ти камень! — і посипалися збільшені удари. Чути було, що били палицями і кулаками, та що вкінці кинули Бойка на землю і копали.

Бойко вернувся на залю блідий, обмазаний і спокійно станув на своєму місці.

— Так стаць, аж пшийдзе пан інспектор!

Не довелося довго чекати. Прийшов, перейшов перед рядом, порухував сам і звернувся до першого з краю, як називається, скільки років, яке зайняття та за що сидить. Так перейшов усіх і відійшов.

По його відході, вернувсь Марковскі та сказав, що можемо йти спати.

Поклалися ми на бетоновій долівці по двох, по трьох. Одні поскидали маринарки і розстелили на долівці, а другі дали маринарки для накриття.

Так кінчився наш перший день у таборі”.

7. „ТВІЙ НОМЕР Є 99”

Нічліг на холодному бетоні і в крайньо задушливій атмосфері кімнати та ще й при болючих корчах голодного шлунка, не приніс нікому відпочинку.

Різкий свисток на вставання о год. 4-ій ранку привітав кожний з нас з полегшею, хоч кожний почувався як голодний п’яний.

Нам веліли бігти на подвір’я до вмивання. Тут ми вперше стрінулись ближче з друзями з келій чч. 1, 2 і 4, яких привезено два або три дні перед нами. (На келії ч. 1. були в більшості поляки). Українці в’язні це були друзі з Лемківщини, Перемищини, Стрийщини і зі Львова, в їх числі такі провідні постаті українського націоналістичного руху 30-тих років, як Роман Шухевич, В. М. Янів, д-р В. Горбовий, Дм. Грицай, Яр. Старух, інж. М. Кравців, В. Тимчій, Дм. Штикало, О. Тюшка і ін. Зовнішній вигляд усіх був доволі жалюгідний: нестрижене волосся, неголені по тижневі бороди, жовтава барва набряклих лиць, гарячкою блищачі очі, — але всі були усміхнені і — здавалось — безжурні.

Пхаючись безладно до бочок з водою, ми радісно здоровкались з друзями, знайомились, обмінювались враженнями, радились, як маємо далі ставитись до поліцаїв, зокрема в справі мови і т. п. Відповідь була:

— Наразі говорити лише по українськи, без уваги на всі репресії. Тримати контакт з нами, у всіх справах будуть подавані інструкції.

Друзі з інших келій мали вже їдунки і рушники. Ми їх ще не мали. Сяк так обмившись і відсвіживши себе холодною водою, ми, на свисток Марковського, побігли на гору, щоби впродовж 10 хвилин „зробити порядки”, себто замести кімнату, (віником з полину), винести „парашу” і відвідати по черзі уборну, та приготувитись до сніданку. — Всім мешканцям кімнати ч. 3. видано кожному на долі в магазині їдунку, („менажка і декель”), польову пляшку, „незбенднік” (військова ложка з вилкою) й рушник. На сніданок кожний отримав: $\frac{1}{4}$ літра чорної кави, 35 декаграмів хліба і шматок ($2\frac{1}{2}$ декаграмів) си-ра. Їжу видавали кухарі поляки. Ми відразу завважили, що своїм „родакам” вони давали багато більші пайки хліба і си-ра та вливали більше кави. Марковські не звертав на це уваги. Він виголошував капральським тоном чергові поучення, як кожний з нас має поводитись. Ні столів ні лавок в їдальні не було. В'язні їли здебільша стоячи, де-хто присівся на лутці вікна, а деякі посідали на долівку. В їдальні панував притишений гамір, — люди ще не встигли відзвичайтись від розмов.

По сніданні та вимитті їдунок, ми знов побігли до келій, поскладали їдунки і рушники рядком на столі, а тоді на даний свистком сигнал вибігли на подвір'я на ранню збірку. Всі уставились у дворяді, в порядку заль, — всіх разом було того дня біля 110.

Точно о год. 5-ій ранку надійшов інспектор, відібрав рапорт, перерахував нас, вислухав кілька зголошень хворих до лікаря, видав кілька гострих наказів в роді: „Не жаліти палки! Валити прямо в лоб за кожну несубординацію!” — і нас знову погнали на гору.

Того ж дня нам видали сінники, простирала і коци. Подушок в Березі не узнавали. Набивання сінників соломою в одній з долішніх кімнат було нелегкою справою. Кімната була заповнена до половини висоти соломою, що її день передтим, по вечірньому апелі, привезли поліщуки. Тридцять в'язнів мали кожний наповнити свій сінник одночасно, впродовж 3-5 хвилин. Можна собі уявити, що тут діялось. Хмари куряви заповнили цілу кімнату. Ми падали і борсались в соломі, піт заливав очі, порох давив горло. З напів наповненими сінниками годі було обернутись в кімнаті. А поліцаї на коридорі гукали: „Прендзей! Прендзей!” і грізно дяскали палицями по хольвах, а відтак били палицею кожного, хто вибігав з сінника набитим сінником на коридор. Ще не раз в наступних днях приходилось доповнювати сінники соломою.

Всі сінники треба було уложити у ряд попід стінами в наказаному нам порядку, якого не вільно було змінити. В день не вільно було доторкнутись сінника, бо за це грозила кара палицею і карний рапорт. Згодом, що якийсь час, звичайно через місяць, наступало загальне перемішування в'язнів, при чому між кожних 3-4 українців усували одного поляка або комуніста. Це давало змогу всім докладно познайомитись, хоч це й не лежало в пляні адміністрації табору.

Пополудні нас усіх вигнали на подвір'я на лікарські оглядини. Ми стояли довгим рядом, без сорочок, зі штанами опущеними до колін. Попри нас перейшла „лікарська комісія” в складі: др. Казимир Дітль в ранзі і в мундирі полковника, інсп. Грефнер і Марковські. Д-р Дітль, звертаючись до одного чи другого в'язня, говорив шорстким голосом, вживаючи брутальних епітетів, як це є в звичаю у військовиків, чим зробив на нас враження грубошкурної людини. Але швидко ми приємно розчарувались щодо нього, бо переконались, що за цією робленою брутальністю крилося людяне серце справжнього друга своїх пацієнтів, без уваги на їхню національність. Др.

Дітль приймав усіх хворих кожного вечора, по черзі, в „амбулянсі” на першому поверсі.

Того ж дня прийшов новий транспорт в'язнів з Тернопільщини, а кожний дальший день приносив все свіжі транспорти, так що біля 15-го липня стан в'язнів піднісся до цифри понад 200. Поліцаї звернули всю свою увагу і лють на „цуваксів”, залишаючи нас, „старих ветеранів”, здебільша в спокою.

В міжчасі, деяким в'язням, головно полякам, почали приходити надсилані поштою харчові пачки від їхніх родин. Всупереч постанові регуляміну, нікому з в'язнів такої пачки ніколи не видано. Як виявилось, всі в'язні, ще перед привезенням їх до табору, були вже покарані „на цілий час перебування в таборі” — позбавленням права отримувати харчові пачки. Тому кожну пачку, по її розкритті в присутності в'язня-адресата, з-місця конфісковано: частина харчів була призначена (теоретично) до „спільного кітла”, а решта була засуджена на „цілопалення”. Ясна річ, що при тому користали майже виключно „жреці”-поляки, що працювали в той час в кухні.

Щоб закінчити з основними „чинностями”, заведеними таборовою адміністрацією по відношенні до в'язнів, згадаю відразу, що на четвертий, чи п'ятий день кожний з нас дістав свій номер, який зараз же треба було нашити і постійно носити на плечах (великий номер) і на лівому рамені (малий номер). Мій черговий номер був 99. Це мені нагадало ворожбу циганки з 1932 року, яка мені „вчитала” з руки, що я житиму 99 років, мовляв, — „твій номер є 99”. Івась Бойко дістав „цісарський” номер 100. Сл. п. Дмитро Грицай мав номер 44, з приводу чого залюбки цитував з „Дзядів” Міцкевича: „А іме его ест чтердзесьці чтери”. Чим хто пізніше прибував до Берези, тим вищий мав номер. На початку липня наступного, 1935, року, найвище порядкове число в'язнів сягало вже чи не 350. — Такі самі числа, як на одягу, ми мали теж вибиті на бляшках, причеплених до їдунок і пляшок, а також кожний дістав дерев'яну „візитівку” зі своїм номером,

щоб її віддавати до рук дижурного поліцейя перед вимаршом до праці в поле, а також на те, щоб її класти на свого сіннику в кімнаті, чи на „костце” на коридорі.

Числа заступали нам прізвища. Під час праці перший ліпший поліцай міг кожному гукнути здалека: „Арештовани нумер..., бегем до мене!” Ви прибігали і голосили свій прихід вивченою формулкою: „Пане коменданце, арештовани, нумер... глосі сен послушне на розказ!” Тоді поліцай прізно запитував: „Длячего розмавял пши праці?” І давав команду: „Згйоньць се! Пальцями ронк хвиціць за пальце нуг!” — і прав що-сили дубиною по спині.

Їмабуть на четвертий день вранці стався випадок, що потряс нервами всіх в'язнів. Хворий на серце **Павло Клим**, адміністратор Львівських „Вістей”, якого Марковскі вдарив кілька разів палицею по голові, попав у шал і зі страшним криком „Я не хочу! Я НЕ ХОЧУ! Не хочу тут бути!” — перебіг коридором і впав під дверима кімнати, спазматично кричучи і зойкаючи. Настрашений Марковскі загнав нас усіх до кімнат і викликав лікаря. Лікар звелів забрати Кліма до кімнати хворих. На другий день Кліма викликано до рапорту. Інспектор, вислухавши рапорту, демонстративно повчив Марковського, що на майбутнє він має бити арештанта не по голові, але по спині і плечах

Ще кілька днів згодом попав у нервовий шок адвокатський конціпієнт з Дрогобича — **Йозефсберг**. Перебігаючи коридором, разом з іншими в'язнями, я бачив, як він забився на лавці в куток і з широко відкритими з жаху очима відпихав від себе усіх руками, лементуючи істерично: „Заберіть мене звідси! Заберіть мене звідси!”

Ці два випадки вплинули на більшість в'язнів дуже пригноблююче.

8. „ТУ НЄМА БОГА, ТИЛЬКО Я!”

Безпосереднім зверхником Марковського в перших днях табору був старший постерунковий **Гафковскі**, як

„комендант бльоку”. Він ніколи нікого не вдарив, але й не вмів собі дати ради в новій для нього ситуації. Нпр. він не подбав про те, щоб з вечора всі бочки були наповнені водою. На другий день вранці, коли ми товпилися до вмивання при майже зовсім порожніх бочках, наскочив інсп. Грефнер і побачивши, що діється, вилаяв Гафковського та zdeградував його з посту команданта бльоку. На його місце призначив нового ката — **Босовського**.

Босовські — це колишній в'язничний доглядач з ославленого Пав'яка в Варшаві, пів-божевільний садист і кат в'язнів. Як він попав у поліцейський мундир, годі вгадати. Босовські виконував свою службу в Березі тільки два тижні, але за той розмірно короткий час встиг так нам усім залити сала за шкіру, що ніхто з нас не зможе його вже до суду-віку забути.

Поведінка Босовського вже в перших днях нас переконала, що тут мається до діла з небезпечним маніяком. Він носився дуже гордовито, мав завжди набундючену міну і не тільки прибирав позу, але і вживався в ролю всемогутнього володаря. Стиль його частих промов до нас усіх разом і до поодиноких в'язнів був пересадно напушений, але обмежений до кількох втертих фраз, в роді оцих:

„Ту нема Бога, ані людзі! Тільки арештанці і я! Ви тут є нічим. Я тут є всім. Я ваш король, ви мої раби. Мое слово, мій найменший кивок — є для вас святим наказом. Вам не вільно між собою ніде і ніколи розмовляти. Всі накази мусите виконувати негайно і бігом. Ніякого права відклику не маєте. Я — ваша найвища інстанція. Я — ваш пан і володар. Ви — мої раби!” І т. д.

Повищий „кодекс” Босовські застосовував у практиці з консеквентністю справжнього маніяка. Коли до нього підбігав в'язень з рапортом, він розсідався на лавці, немов король на троні, і запитував владним тоном:

— „Чого бажає і про що просить мій невільник?”

В'язнів, що мали нещастя стрінутися в будь-якій ситуації з Босовським, він так легко не відпускав від себе,

але грався з ними, як кіт з мишею. Прижмуривши очі і вдивляючись у темряву довгого на около 70 метрів коридора, він нечайно запитував одного чи другого в'язня:

„Чи арештований бачить того комаря, що сидить отам на вікні на кінці коридора?”

Відповідь могла бути тільки одна:

— Так є, пане коменданте!

Тоді слідував наказ, вимовлений півшепотом:

— До того комара всі бігом марш!

Коридор дудонів від тупоту ніг, в'язні добігали до кінця коридора, а відтак на тихий свист верталися бігом назад і голосили слухняно свій поворот. Босовські, не глядячи на в'язнів, цідив крізь зуби:

— Біля того комаря сидить його „комаричка”. До тої комарички бігом марш!

Попоганявши отак в'язнів з 10 хвилин, виголошував їм промову в стилі, як вище, відтак „закріплював” науку кількома ударами палиці і щойно тоді відпускав їх до келій.

Босовські вимагав від в'язнів ідеальної тиші. Коли він свиснув злегенька на коридорі, всі в'язні, у всіх кімнатах, мусіли дослівно завмерти в тій позі, в якій їх заскочив свисток, і ждати терпеливо на дальший наказ. Ожидання того наказу тривало не раз і п'ять хвилин. Вимогу зберігати мертвецьку тишину, Босовські скріпляв часто своїм улюбленим паролем в Пав'яка: „Мммуха леці!” — себто має бути так тихо, щоб було чути бриніння льоту мухи. Через той пароль ми й прозвали Босовського „мухою”

Свої накази, видавані ідіотичним півшепотом, Босовські вбирав цвітистим стилем. Нпр. він не казав просто: „Відкрити двері в кімнатах!” або „замкнути двері!”, тільки вживав для цього барвистого стилю арабських казок з „Тисячі і одної ночі”: „Сезаме, відкрийся!” або — „Сезаме, закрійся!”, з тою різницею, що — не знаючи оригіналу, перекручував слово „Сезаме” на „Сузанно”. З того приводу інші поліцаї брали його на кпини.

Але найлюбішою „забавою” Босовського було таки

биття палицею. Впродовж кожного дня ми з 15-20 разів мусіли збігати з гори на долину, чи з долини на гору, і за кожним разом повторялася макабрична сцена — за словом Босовського — „керуване рухом” при допомозі поліцейської палиці в руках того психопата. На вишептаний наказ: „На долину бігом марш!” — понад двісті в’язнів висипались з кімнат і бігли що-сили коридором до сходової клітки, а далі стрімголов на долину. При виході з коридора, розставивши широко ноги, стояв на лавці Босовскі (ще добре, коли сам, бо часом до „керуваня рухом” прилучувались ще й дижурні поліцаї) і без упину то підносив, то опускав руку з палицею на плечі й голови переміжних в’язнів. Щонайменше кожний четвертий в’язень діставав від нього дошкульний удар... Ще гірше було при повороті в’язнів з подвір’я до будинку. Тоді Босовскі ставав на подвір’ї біля входових дверей і дослівно молотив без уговку масу в’язнів, стиснутих у вузькому проході, доки останній в’язень не вбіг до середини. Були між нами ризиканти, які виявляли бажання просто задушити Босовського, хай буде, що буде! Але інші їх вгамували, кажучи, що може Грэфнер тільки й чекає на будь-який прояв бунту, щоб нас усіх змасакрувати.

Наслідки таких „панських жартів” пів-божевільного маніяка-садиста можна собі уявити. Кожного дня то один то другий в’язень голосився до лікаря з розбитою головою, чи коліном.

Нервовий шок Йозефсберга, про який була мова вище, був якраз наслідком садистичного знущання над ним Босовського.

За порадою в’язнів комуністів Йозефсберг станув до рапорту зі скаргою на Босовського. Але інспектор Грэфнер ще й погрозив йому: „Я арештованого вилікую з тих нервових шоків!” Під час того Босовскі стояв збоку з самовпевнено-непорушним обличчям і споглядав з погордою на своїх „несфорних невільників”.

Інспектор Грэфнер добре знав про всі витівки Босовського, включно з його позуванням на „найвищу інстан-

цію" в'язнів у Березі. Але він на це дивився крізь пальці, радий, що має двох таких „спренжистих" наганячів, як Босовські і Марковські. Та вкінці таки мірка перебралася, коли Босовські образив релігійні почування в'язнів поляків.

Босовські не раз робив різні „теди", які тільки підтверджували наш здогад, що в нього „не всі дома". Нпр., він завів такий „церемоніал" виношення в'язнями „параш" („кіблів") з кімнат до уборної: двох дижурних поліцаїв уставляв з палицями в половині дороги між колоною 4-5 пар „кібленосців", і кльозетом, а тоді владним голосом давав команду: **„Кавалерія по Маршалковскей гальопем марш-мааааршшш!!!"** Заки „кавалерія" встигла рушити з місця, він зумів кожного „кавалериста" почастувати бодай раз палкою по крижах. „Заохочені" ударами „кавалеристи" рушали бігом з повними кіблями в руках, щоб за хвилину попасти під град ударів зачаєних дижурних поліцаїв. Горе було тій парі, з якої кібля під час бігу і побоїв дещо розлилося! Вони мусіли на місці „гарячого вчинку" так довго виконувати накази „сяд" і „повстань", доки все не було витерте одягом на сухо.

Згодом цей маніяк придумав нову забаву з „парашею". Він велів групі в'язнів, призначених до роблення порядків у в'язничному будинку, виносити з кімнати хворих наповнену „парашу" з великою парадною. Перед „парадою" мав до в'язнів бундючну мову. Мовляв, отут, в тім „катафальку" (показував рукою на „парашу") спочиває „небіщик", якого треба з помпою поховати. Зараз вирушить урочиста процесія. На переді буде йти „ксьондз з монстранцією" (зі запаленою нафтовою лампою), за ним „міністранти" (в'язні з мітлами), далі двох „погребників" будуть нести „катафальк з небіжчиком", а на кінці буде йти „жалібна громада". При тому хор має співати жалібний марш Шопена „В могіле цемней сьпіш на векі!"

Сказано, зроблено. „Похорони" відбулись справно, за поданим пляном. Ця парада так подобалась Босовському, що він її повторив ще кілька разів, додаючи все

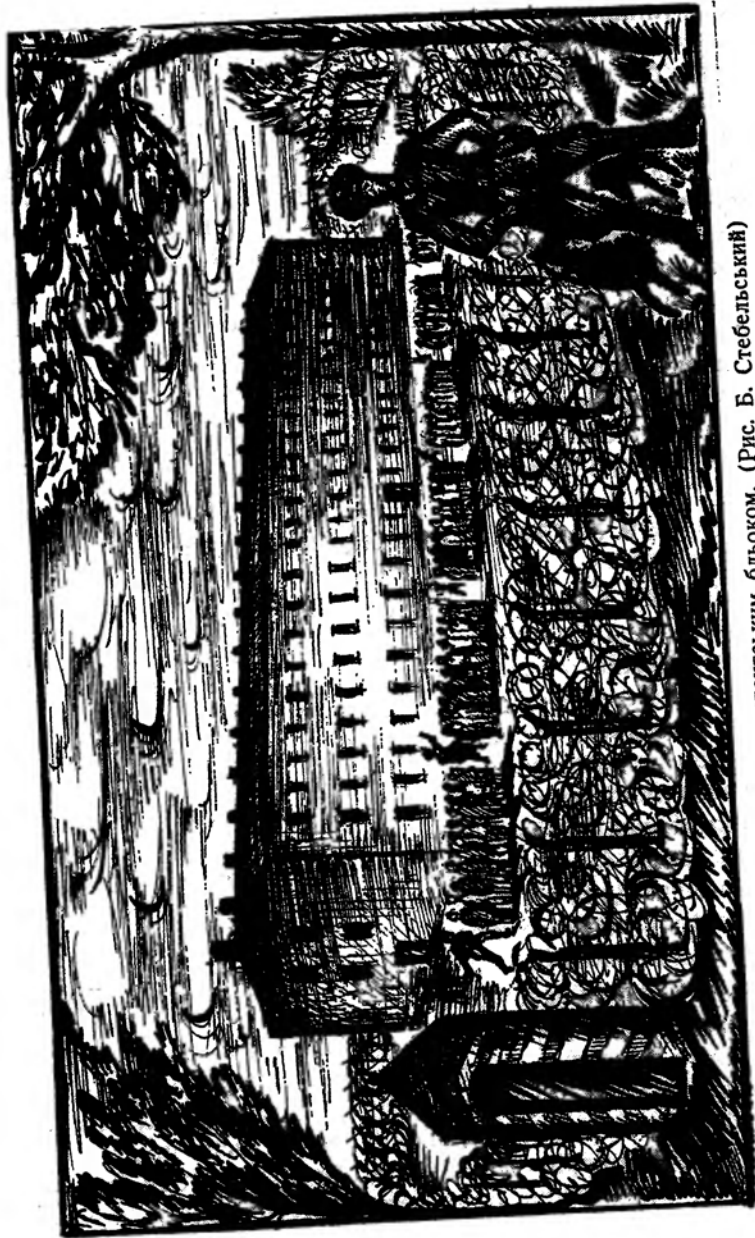
нові „уліпшення”. М. ін. при підношенні „жсьондзом” „монстранції” велів в’язням співати відповідну церковну пісню. Тут його й накрито!

Обурені до краю таким профануванням поважних справ, в’язні-поляки розповіли про все Грефнерові. При тім додали, що таким поступуванням Босовські компромітує польську владу й католицьку релігію перед в’язнями-українцями, які собі глузують з усього, що польське. Цього вистачило. Грефнер зробив пекельну авантуру Босовському і видалив його з Берези. Босовські їхав фіякром на станцію біля години 9-ої рано гостинцем, на якому ми працювали. Як звичайно, черти його лиця були гордовито-непорушні, коли він востаннє глядів звисока на своїх вчорашніх невільників. Супровожали його наші прокльони на останню годину.

9. ЗАСТУПИ, СПАСИ, ПОМИЛУЙ!

Кожний день у Березі Картузькій був заповнений вкрай злобою і люттю польських посіпаків, які завзялися зламати кожного з нас фізично і морально. Кожний день каторги в Березі був для в’язнів днем тортур, що вимотували, здавалось, останні сили наших м’язів і нервів. Не раз огортали людину чорна розпач, а думка про смерть являлась природною мрією — порятунком із безвихідного положення. І тільки близька присутність десятків відданих друзів, таких, що з ними в вогонь і в воду йдеться без вагання, один підбадьорюючий їхній погляд чи усміх, — були для кожного з нас тою моральною опорою, тим джерелом все нової наснаги, що тримала людину в формі, що не дозволяла заламатись.

Наш день у Березі Картузькій розпочинався о год. 4-ій ранку. Різкий свист дижурного команданта бльоку і брутальний крик „лобудка, встаць!” підривав нас, немов удар батога, на рівні ноги, викликаючи з-місця приспішене биття серця і тривожний зов до Бога: „Господи, допоможи перетривати ще один день! Заступи, спаси, поми-

Збірка в'язнів перед арештантським блоком. (Рис. Б. Стебельський)

луй і збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю! Мати Божа, рятуй нас!"

Такі слова щирої молитви линули щоденно вранці із наших сердець, півголосом виривались з-поміж цокаючих у нервовому збудженні зубів.

Всі миттю уставлялись у дворяд, поліцей обкидував нас вульгарною лайкою, перераховував і йшов до наступної кімнати. А ми кидались прожогом на коридор, хапали з лавок свої убрання, скоро одягались і з їдунками в руках ждали на черговий свисток. На даний сигнал — кімната за кімнатою вибігали в'язні на коридор і стрімголов бігли сходами вниз на подвір'я, в темну ніч, не раз — восени — в холодну й мокру хляпатуху, до бочок з водою. Не більше як 5-8 хвилин тривало наше вмивання, але за той час не один з нас встиг уже одержати 10 і більше поліцейських палиць. Черговий свисток — і сотні ніг подудоніли назад до кімнат. Швидко складання коців і простирал у „кістки", вирівнювання і вигладжування сінників, замітання кімнати, виношення „параши", покімнатне чергування в кльозеті — забирало дальших 10-15 хвилин.

О год. 4.30, знов на даний свисток, в'язні бігли на долину по сніданок. Це була одного дня — чорна кава, а другого — „журек", огидна мазурська люра з праженої муки, заквашена якоюсь бідою, що викликувала у кожного з нас болі шлунка. До того — шматок хліба в 350, а може 400 грамів, що мав кожному вистачити на цілий день. Рідко котрий в'язень мав настільки сили волі, щоб не з'їсти зразу цілої пайки хліба, але зберегти хоч шматочок на пізніше. Сніданок не тривав довше, як 10-15 хвилин. Відтак — знов біг до бочок для миття їдунок, поворот до кімнат, докінчування порядків, зголошування до лікаря, чи до звіту („рапорту") і приготування до збірки.

В год. 5-й ранку всі в'язні стояли вже на подвір'ї, вишикувані у дворяд відділами по 25-30, кімната за кімнатою. Дижурний поліцей, Марковскі або Сітек, вилазив зі шкіри, щоб з самого ранку навчити в'язнів „порядку" та показати свою „спренжистосьць" перед старшим пшодов-

ніком Шимборскім та комісарем Грабовскім або аспірантом Яженцкім. — „Крице, чуце, рувнане!” — це була квінтесенція капральської мудрости при формуванні дворяду, переплітана відомим капральським лексиконом та рясними ударами гумової палиці. Нарешті дворяд приймав ідеальну форму. Ще кілька проб одностайного щокання за каблучками двохсот пар ніг на команду „бачносьць!” — і в'язні застигли в безруху. В літі це ще була не біда. Було навіть приємно вдихати свіже повітря після цілонічного затроювання організму парними і смердючими випарами казарми. Але пізною осінню і зимою холод давався нам добре в знаки. Щокуючи зубами від зимна і зденервування, гляділи ми з тугою в зоряне небо, немов би звідти мав прийти для нас якийсь порятунок. — „*Gestirntes Himmel über mich und moralisches Gesetz in mir!*” — згадав я одного такого холодного зоряного ранку відому максиму німецького філософа Канта і поділився цією думкою з Митьом Штикалом, що тремтів на морозі біля мене. На це він мені відповів шепотом: „В Березі крім „*moralisches Gesetz*” треба ще мати „*ein hartes Sitzfleisch!*” Напевно не припускав колись німецький філософ, що розбещений 20-ий вік принесе таку прозаїчну корективу до його високої засади.

Тут згадаю, що згодом, коли морози доходили до -30° Ц, збірки відбувалися в будинку, в порожніх кімнатах біля їдальні.

Яких 10 хвилин по годині 5-ій приходив інспектор Грефнер, чи (від грудня 1934 року) його наступник Камала. Командуючий цілістю комісар, або аспірант, чи старший пшодовнік ревів до нас: „Бачносьць! На право пач!” та жваво йшов назустріч інспекторові і голосив стан в'язнів. Інспектор переходив перед фронтом в'язнів і перераховував нас. Тоді починався „рапорт” (звіт). Шимборскі викликав наперед в'язнів до карного звіту, а далі тих, що мали будьяке прохання. До карного звіту ставало щоденно 3-10 в'язнів. Їхні „провини” були одні і ті самі: оцих двох розмовляли між собою, той усміхнувся під

час праці, третій і четвертий працювали „опешале” (повільно), у п'ятого під час тругу знайдено кілька листків, що їх він хотів ужити замість туалетного паперу, шостий підніс під час маршу на дорозі загублену кимсь моркву і з'їв її і т. д. Кари за ці провини були нормально: три, п'ять або сім днів арешту з твердим ложем, при чому кожний непаристий день був загострений постом; важчою за арешт карою була кара темниці („карцеру”) рівнож з постом. До звіту з проханнями ставали передусім хворі, щоб їх допустити до лікарських оглядин, а далі ті, що хотіли вибрати щонебудь з одягу зі свого депозиту, написати листи до рідних, купити за свої гроші ліки, яких не було в „амбулянсі” і т. п. Рішення інспектора записував дижурний старшина для пізнішого виконання.

По рапорті слідував розподіл в'язнів до різних груп праці. Групи були такі: 5 кухарів (визначуваних раз на тиждень), 10 в'язнів до обирання картоплі у в'язничній кухні, 10-20 в'язнів до роблення порядків у поліцейському б'юоку, 5-10 в'язнів до роблення порядку у в'язничному будинку, більша або менша група до виконання різних праць у межах табору, кілька або кільканадцять груп по 2-4 в'язнів до різних спеціальних робіт, як — ковалі, мулярі, малярі, дроворуби, столярі, теслярі, брукарі і т. д. Решта — найбільша група — була призначена до вимаршу в поле, себто до праці далеко (3-6 км.) поза табором.

Звіт закінчений. Паде знов команда: „Струнко! На право глянь!” і інспектор відходить.

Ми залишались самі зі своїм катом і — починалася щоденна „руханка”. Це була вирафінувана метода мучення в'язнів з самого ранку. Вже при самому відчислюванні та формуванні чвірок силались рясно удари палиці розсатанілого „учителя руханки” — Марковського, Сітека чи іншого півписьменного поліцая. Слідував біг і марш довкола будинку, комбінований зі стрибками та „польонезом” (два притупнення ногою перед зробленням кроку), часто доповнений командою „сяд!” або „падній!”, зокрема тоді, коли під ногами було болото. Самі „фігури” ру-

ханки не були дуже складні: вимахування руками у всіх можливих напрямках — на сигнал свистком (горе було тому, хто помилився і замість викинути руками вбік — підняв їх угору!), підскоки „в мейсцу і в розкроку”, нагинання тулуба, „розширювання грудної клітки”, особливо дошкульні присіди і — найдошкульніші — пригинання на руках до землі, в лежачій поставі. Виснажені довготривалим виголоджуванням м'язи відмовляли послуху, а кат навмисне розтягав темпо пригинань, одному, другому, десятому мліли руки і в'язні падали цілим тілом в болото. Отоді були жнива для палиці і поліцейського чобота! На кінець ще кілька „руханкових забав”, з яких найчастішими були „австрійський орел” або „дзвін” і „індійський танок”. При „дзвоні” в'язні уставлялись парами, звернені плечима до себе, переплітали собі руки в ліктях і — на сигнал свистком — згинались на переміну, двигавачи на плечах свого партнера. До цієї „забави” Марковскі часто „парував” велитня Скробку з миршавим жидом-комуністом Скробеком. Ясна річ, що Скробек відразу падав на землю, розчавлений тягарем двометрового Скробки, викликаючи регіт розбавленого ката, який вже навіть ризигнував з покарання обидвох палицею за „саботаж” чи „неудольность”. — При „індійському танку” — в'язень хватав в'язня правою рукою попід зігнену в коліні ліву ногу й обидва, обнявшись лівою рукою за шию, підскакували до омління, обертаючись довкола спільної осі. Ще й сьогодні маячить мені перед очима цей макабричний „танок тіней” на тлі понурого світанку пізньої польської осени...

Ця пародія руханки тривала до години 6-ої ранку. В міжчасі, перед вартівнею поліційного будинку, по той бік дротяної огорожі, уставлялись відділи ескорти. Їх було стільки, скільки даного дня було груп в'язнів до роботи. Пересічно — на двох в'язнів припадав один поліцай. Команданти ескорт вмашировували на подвір'я, зголошували свій прихід старшому пшодовнікові Шимборсько-

му, перебирали від нього кожний свою групу в'язнів і відмашеровували з нею до праці.

Дві найтяжчі години дня були за нами. Вимарш на працю кожний з нас приймав, здебільша, з почуттям полегші. Це почуття дуже великою мірою залежало від того, хто з поліцаїв був командантом ескорти. Вдачу кожного поліцає в'язні знали прекрасно. Деякі з них, зрештою дуже нечисленні, ставилися доволі прихильно до в'язнів і не тільки не робили їм ніякої кривди, але часом ще й допомагали. Таким був поліцаєй Новак, що залюбки грав на скрипці, Яронь, Малярчик, Шведа і ще двох або трьох. Найбільшим пострахом в'язнів були Коморовські, Шайнер, Кравчинські, Венцек і 4-5 інших, яких прізвища призабулись. Решта — були ні злі, ні добрі, а радше — раз були злі, другий раз кращі, залежно від натиску з гори, від... погоди і пори дня.

10. „ЖАБКА”.

Час праці тривав від год. 6-ої ранку до 12-ої вполудне, а далі від год. 2 - 5 по полудні. Тут згадаю коротко важливіші роди праці, що їх нам доводилось виконувати кожного дня в Березі.

Найбільш побажаним для кожного в'язня був приділ до кухні і до групи чистильників бараболі. На самому початку існування табору Марковські забрав до кухні самих тільки поляків (ендеків), числом 10, які без скрупулів використовували це своє упривілейоване становище для обкрадання всієї решти в'язнів та фаворизування, при розподілі їжі, своїх коннаціоналів. Про ці „подвиги” вшехполяків подрібніше розкажу в окремому, їм присвяченому, розділі. А покищо відмічу, що коли їх крадіжі стали вже надто нахабні, інспектор Грефнер всіх їх нагнав з кухні і почав назначувати до кухні на кожний тиждень все нову групу по 5 в'язнів, при чому головним кухарем був звичайно поляк, а далі було 3 українців і 1 комуніст. Кухарів буджено до праці на пів години швидше від усіх,

щоб могли на час зварити сніданок. Порції хліба й сира на сніданок були приготовлювані ще вчора. Очевидна річ, що кухарі були все ситі та й поліцаї ставились до них з більшою поблажливістю, як до решти в'язнів. Тимто кожному з нас мріялось потрапити хоч на один тиждень у групу кухарів.

Учасники групи чистильників бараболі („картофляже“) мали забезпечений бодай один сяк-так спокійний день. Вони сиділи собі в малій кімнатці біля кухні, де було тепло і спокійно, де лиш час-до-часу заглядав поліцай, і де можна було часом щось „облизати“ від кухарів. В цій „картоплярні“ в'язні могли собі спокійно півголосом розмовляти та скорочувати час оповіданням всяких „комет“. Добрі оповідачі були все дуже цінені. Таким був м. ін. Тарас Боровець, пізніший „атаман Бульба“ з Рівенщини, автор кількох недрукованих повістей, що їх він нам радо переповідав. В оповіданні, яке я мав нагоду слухати, була мова про уродженку Волині — гарну Василину, яка попала в руки торгівців живим товаром і була везена кораблем із Владивостока через Індійський океан на захід. В дорозі їй пощастило при допомозі матросів-земляків опанувати корабель. Буря викинула їх усіх на побережжя Африки, де гарна Василина стала білою богинею серед чорних африканців. — Отакими байочками кормили себе „картоплярі“ з браку чогось кращого.

Малі групи різних „спеців“, таких як мулярі, ковалі, малярі, палячі, столярі і т. п., належали до упривілейованих щасливців. Вони мали переважно все того самого ескортуючого поліцая, з яким в більшості випадків зживались і який дивився крізь пальці на їхню „маркірацію“, що тривала тижнями, а то й місяцями. Було майже не до подумання, щоб такий „свій“ поліцай підніс руку з палкою на „спеца“. Тільки в масі в'язнів могло кожному з них перепастися від одного чи другого „не-зблятованого“ поліцая.

Добрим малярем був м. ін. проф. Роман Бжеський, привезений з Крем'янця. При допомозі ще одного чи

двох помічників він у зимових місяцях 1934-35 року розмалював їдальню у поліцейному будинку в прекрасному стилі козацького барокка. Поліцаї охали і цмокали з захоплення, не припускаючи, що розхвалюють „антипаньство́ве” мистецтво. Але малярська праця тривала всього кілька зимових тижнів, а по її закінченні проф. Бжеському довелося знову вертатися до чорної важкої праці з побоями, гоненням і лайкою.

До групи „палячів” у в'язничному блоку належав Тонько Романюк, прозваний „Лилицом”, і сл. п. Роман Шухевич. Їхнім завданням було носити з долини вугілля і палити зимою в печах у наших кімнатах. До дуже приємних ця служба не належала, з уваги на постійну присутність у в'язничному будинку все нових дижурних поліцаїв, які змінювалися кожних дві години.

Не зважаючи на їх присутність, група в'язнів, призначених до роблення порядків у в'язничному будинку, могла — при вмілій „координації дій” — доволі добре „перемаркирувати” день. Замітання коридора й миття кльозету, що могло бути зроблене впродовж півгодини, розтягалось на цілих 4-5 годин. Користаючи з дрімки дижурного поліцаєа, в'язні цілі години пересиджували в кльозеті, перешіптуючись на звичайні теми дня, як — „нині знов був дуже поганий журек”, „а мені кухар всунув найменшу порцію хліба”, — „цікаво, коли буде найближчий транспорт”, чи — найчастіше — „але ж мені нині Сітек всипав!..” і т. п. — Коли між дижурними поліцаєями трапилася „менда”, — „вона” не давала нам ні на хвилину дихнути спокійно. По закінченні порядків у будинку, такий нелюд гнав нас на подвір'я, щоб там ми вищипували кожну травичку й визбирували трісочки й соломинки, або муштрував нас до затину „качим ходом” і „жабкою”.

До речі буде пояснити на цьому місці ці два популярні в Березі роди „панських жартів”. До „качачого ходу” треба було зробити присід на пальцях, вхопити себе руками за п'яти ніг і так пів-сидячи посуватись вперед, перевалюючись, немов качка, з боку на бік. Таким ходом

„ходила” не раз довкола в'язничного будинку ціла група в'язнів, раз-по-разу падаючи на землю від повного знесилення. Це давало катові „правну” підставу робити належний ужиток із своєї палки.

„Жабка” не менш успішно обезсилювала в'язня. Ви мусіли зробити глибокий присід, витягнути перед себе руки, і рівночасно скакати вперед, не розгинаючи колін. Спробуйте зробити таку вправу на добрих канадійських харчах, тоді зрозумієте, чому ми в Березі Картузькій вже по двох хвилинах такого „цвічення” були до нічого.

11. В ПАЩІ ЛЕВА.

Різна була доля в'язнів, призначених до порядків у поліційному будинку. Їх відразу розбирали поміж себе поліцаї з ескорти, звичайно по двох в'язнів кожний. Т. зв. „коняж” провадив свою пару до стайні, де було четверо поліційних коней. Їх треба було почистити, змінити підстилку, накинути з горища сіна і т. п. — не чужа нашому братові господарська робота. Був між поліцаями-конюхами один хворобливо блідий на лиці осібняк, який любив дошкулити в'язням. Прозивали його за те по-медичному „спірохета палліда”. Інші воліли придбати собі серед в'язнів опінію „своїх хлопів”.

Всі інші арештанти в той же час замітали або змивали поліцейські кімнати, карцер, сходові клітки й уборні. Як всюди в Березі, так і тут доля в'язня залежала від ескортуючого поліцая. Злобний садист чіплявся найменшої дрібниці, щоб могли дошкулити своїй жертві і якнайбільше її принизити. Такий Венцек велів в'язням змивати сплювачки голими руками, а навіть кап в уборній теж згортати руками. Одного дня він наказав студентові з Данцігу — Сайкові захвати голову в запаскуджений отвір відхідної дошки, мовляв, для перевірки, чи там усе чисто. Ясна річ, Сайко був би цього наказу не виконав, наражуючись на масакру, але на його щастя у справу вмішались інші поліцаї і Венцек цофнув наказ.

Всі неприємності служби в поліційному бараку в'язні старалися надолужити собі осягами в ділянці... прохарчування. Вічно голодні арештанти знали, що де як де, але тут — можна підживитися. Замітаючи кімнати, нишпорили попід ліжками і між нічними столиками, а то й заглядали до поліцейських валізок — і майже завжди знаходили то тут, то там шматок хліба, сири чи ковбаси, або яблуко, а то й шоколаду. Сховок на такі речі був ідеальний: власний рот і голодний шлунок. „Зблятований” поліцай не раз бачив ці крадіжки, але вдавав, що нічого не завважив. Розповідав мені раз Павло Генгало, що під час такого нишпорення попід ліжками Роман Шухевич намацав у поліцейській валізці револьвер і поділившись з ним тим відкриттям, шепотом запропонував: „А що, якби так кропнути менті в розум і виривати?” — На те Генгало відшепнув: „Дай спокій, сплюв певно не набитий...” — До речі, в'язневі не було б важко вийти, ніби-то за ділом, з кімнати на коридор, а відтак і з поліційного бльоку на подвір'я, але в брамі при вході на шосе він наткнувся б на озброєного стійкового. Ледве чи міг би хто з в'язнів далеко втекти. Зрештою, такої спроби ніколи й не було.

Вимріяним місцем для „прохарчувального спорту” була поліцейська кухня. Начальним кухарем був цивіліст, кругленький як барильце, — Мархевка. Під його рукою працювало кілька жінок. Всі вони ставились прихильно до в'язнів і не мали нічого проти того, щоб кожний з нас зарвав, що тільки дасться. Вистерігатись треба було тільки злющого поліцай, або ще більше — аспіранта, понурого Яженцького, якого служба полягала на тому, що він несподівано з'являвся то тут, то там, намагаючись зловити на „гарячому” чи то поліцаїв, чи в'язнів. Для кожного з нас була це велика сатисфакція, коли йому пощастило схопити незамітно пів боханця хліба, чи котлету, і — поділившись своєю добичею з менш фортунним товаришем недолі, стеребити її непомітно для поліцейського ока, впродовж 5-10 хвилин. Кому не вдалося під час праці в поліційному будинку зарвати бодай марної моркви, чи

цибулі, — той напевно діставав від своїх друзів кличку „оферми”.

Двох або чотирьох в'язнів ішли теж через шосе в другу частину табору, прибирати в помешканнях інспектора, комісарів і аспірантів. Жінки цих „вельмож” ставились до арештантів з неприхованим призирством. „Пожитись” там не було чим.

Під кінець передполудневої праці всіх в'язнів даної групи зганяли до криниці з кератом, щоб напампувати достатню кількість води до збірника на другому поверсі поліційного будинку. Тяжка це була праця, тому пари в'язнів змінювалися в кераті кожних 10-15 хвилин.

Перед відмаршем на збірку на в'язничному подвір'ї, біля год. 11.45, кожного в'язня на вартівні докладно трусили. За будь-яку знайдену під час тусу річ — записували до карного звіту, а то й на місці брутально карали. Був між поліцаями один збоченець, Незгода, який робив обшук в той спосіб, що кожного в'язня сильно стискав за статеві органи. Самі його колеги поліцаї глузували собі з цього приводу з нього і прозвали „Нещота”.

12. „МИ ВАМ ДАМО!”

Найтяжче приходилось учасникам двох найбільших груп: групі 40-50 в'язнів, призначених до різних земляних робіт в обсязі табору та групі 90-100 в'язнів, призначених до праці далеко поза табором. На ці групи була звернена головна увага адміністрації табору, тут поліцаї старались якнайбільше вирізнитись в очах інспектора і прямо переліцитовувались у помислах, як би то найкраще залити в'язням сала за шкуру.

Праці, що їх виконували впродовж літа й осени 1934 року внутрі-таборова група, були такі: поглиблення ровів і підсилення валів поїд парканом довкола цілого табору; покарболінування цілого паркану, високого на 3 метри і загальної довжини біля чотири кілометри; збудування доріг довкола будинків, вибрукування камінням

площ перед поліційною вартівнею і в'язничною кухнею та підстінних смуг довкруги бльоків; викопання великої саджавки біля поліційного будинку; розбирання звалищ і фундаментів старих будівель; визбирування по цілій площі й намотування звоїв колючого дроту; корчування старих дерев і насаджування нових; засипування ямок і загальне вирівнювання площі; викопування бараболі та іншої городовини, засадженої ще перед відкриттям табору, — і т. д.

Самі по собі, ці праці не були б важкі. Але тут не йшлося про працю. — „Вас привезено до табору на те, щоб вам у д... дати! І ми вам дамо!” — верещали до нас поліцаї при кожній нагоді. Биття палицею належало до щоденного ритуалу. Можна сміло сказати, що кожного дня падала на наші плечі, скромно рахуючи, тисячка палиць, себто 4-5 на кожного в'язня. Найбільше вживав палиці Марковскі. Він бив, куди попало: по голові, по лиці, по очах, по руках, плечах, ногах. При тім несамовити кричав і лаявся. Інші поліцаї брались до справи більше спокійно і методично. Веліли в'язневі перегнутися в-двоє, триматися руками за пальці ніг і — борони Боже, змінити цю поставу без виразного наказу! Самі ж з усього розмаху били 5-10 і більше разів палкою по зігненій спині, зокрема в околицю нирок, так що не рідко в'язень падав зімлілий на землю. До свідомости приводили його копання чоботом і нові удари палицею. Крім биття, для карання в'язнів були вживані різні відміни муштри. Про „жабку” і „качиний хід” я вже згадував. Далі йшла муштра „сядь і встань!”, або „впадь і встань!”, повторювана до безконечности. Коли напр. під час карболінування паркану один в'язень залишив незамальованою малу білу плямку, мусів за кару зробити кількасот „чолобитних поклонів” перед нею. Ще інші поліцаї любувались у фігурі „живого Будди”: в'язень підносив догори обидві руки з важким джаганом і в півприсіді мав стояти нерухомо так довго, доки не падав у „нірвану”, себто — аж до омління. Ці-

ле щастя, що універсальний лік на омління — біла гумова палиця, — був завжди під рукою...

Праця в Березі Каргузькій, як зрештою і все інше, була передбачена насамперед як засіб фізичного ламання в'язнів. Висліди праці були справою другорядною. В'язні працювали рискалями („шпадель”) і джаганями („кільоф”, „оскард”), важкими „бабами” (таранами) до убивання бруку, носили пісок і землю ношами, пхали важкі військові вози і т. п. Кожному над карком, як чорт над грішною душею, стояв поліцай — „мента”. Все йому не подобалось: то в'язень заплитко віпхнув рискаль у землю, то замало піску набрав на лопату, то заблизько викинув його з дна ями, то врешті віз заповільно порушався... За кожен таку „провину” в'язень, а то й ціла група в'язнів мусіли відбутися змісця кару (ще найлегшою карою була серія „сяд — повстань!”), а крім того кожного дня мусіло бути кілька карних рапортів за „опешалосьць в праці”, що тягнуло за собою 3-5-7 днів арешту або карцеру з твердим ложем і постом. Всі порушення в'язнів мали відбуватися „бегем”. Цю засаду стосували зокрема до тачкарів з порожніми тачками, а також і до тих, що працювали при возах.

Дуже важка була праця при возах. Сильно окуті залізом військові вози легко котилися по брукованій дорозі, але не по поліському піску. Всюди, де тільки доводилось нам копати землю, ми вже на глибині 3-5 цалів відкривали гребезні поклади чистесенького піску різних кольорів: білого, жовтого, рожевого, синявого, кремowego, — і вибирали його до глибини навіть 3-4 метрів. (Перекрій піскової стіни виглядав чисто як апетитний торт). Не диво, що колеса важких возів дуже швидко зрізували дернину і тонку плівку ґрунту та грузли цілим своїм тягарем у піску. Навантажений „з чубком” землею і піском віз мусіло пхати найвище чотирьох в'язнів (п'ятий був при дишлі). Поліцаї додавали в'язням „сили” палицями, так як це робить кепський господар зі своїми виголодні-

лими шкапами. При попиханню воза бл. п. Василь Охримович дістав пропуклину.

Наш таборовий друг — поет В. М. Янів, глядячи одного дня на таку сцену, змістя заімпровізував вірш (може я дещо в ньому змінив):

„Мокрий пісок на важкому возі
Веліли нам везти польські фараони.
Стрягнуть колеса в болоті, в дорозі
Сумно кричуть над нами ворони...”

Вірш прийнявся між в'язнями, однак з застереженням сл. п. Тимчія Лопатинського, що забагато чести польським жебракам робить окреслення „фараони” — для них, мовляв, вистачить слівце „каракони”...

Польським „фараонам”, чи пак — за глузливым окресленням в'язнів — „караконам” часом мусіло здаватися, що вони є всевладними панами не тільки над людьми, але й над природою в Березі. Такий туполобий аспірант Яженцкі наказав — десь під кінець листопада 1934 року, коли морози вже на добре скували землю, — засадити здовж усіх зроблених нами доріжок акації. Рискалі були вже ослабі для замерзлої на камінь землі. Ями для деревець треба було довбати джаганями. Надаремно один чи другий в'язень, добрий хазяйський син, звертав увагу поліцаям, а то й інспекторові, на безглуздя такої роботи. — „Не гадал, тільки робіл!” — падала злюща відповідь, — ще добре, коли не в супроводі палиці. Ніжні корінці деревець присипувано гострими грудками замерзлої землі. — „Цікаво, чи приймуться?” — запитували самі себе в'язні, хоч і з-містя відкидали думку про те, що їм ще прийдеться перебути в Березі до весни 1935 року, щоб наочно переконатися, чи пощастило Яженцкому затріюмфувати над природою. Скажім відразу: не пощастило! Прийшов квітень, а там травень і червень 1935 р., все в природі зеленіло, наливалось соками і цвіло, а прекрасно розвинені деревця акацій, пересажені не в пору брутальною поліцейською рукою, в німому протесті простягали в небо голі, зісохлі віти. Так пропало кількадесятя дере-

вещь, що не могли скоритися людському насильству.

**

13. ВИМАРШ У ПОЛЕ.

Вимарш найбільшої групи в'язнів на працю поза обсягом табору попереджала завжди велика метушня. Кількакратне перечислювання стану в'язнів, роздача знаряддя — рискалів, джаганів, нош і т. п., — уставлювання груп у маршову колону, стереотипне попереджування про те, що при кожній спробі втечі під час маршу буде вжита зброя і т. д., — все це забирало від 20-30 хвилин часу. Нарешті ми виходили на шосе. Позаду маршової колони тягнулося 5-8 пар з ношами і важчим знаряддям і горох-тіла бочка з водою. Цілість була оточена кордоном поліцаїв, озброєних у кріси з насадженими багнетами. На 80-100 в'язнів припадало 20 до 30 поліцаїв. Двох поліцаїв було на конях, один або двох мали ручні машинні пістолі; до ескорти належав теж агент у цивільному одязі з пресованою собакою, т. зв. „псяж”. Пси і псярі також мінялись щодня у своїй службі. Місце праці було віддалене від табору 2-7 кілометрів. Марш до місця праці був свого роду моральним відпочинком для безупину тероризованих в'язнів. Під час маршу можна було бодай спокійно подумати чи помріяти, а то й поговорити непомітно з другом. Але не все. Коли командантом ескорти був нпр. Коморовскі, він все знайшов причину, щоб скомандувати „на д.. сяд”, або „падній”. В'язні падали в порох чи болото, не раз вдаряючи себе взаємно лопатами чи джаганями по голові, знов зривалися і знов падали, доки „менті” не надокучила та забава.

Перше місце нашої праці поза табором було віддалене яких 3 км. від казарм, при дорозі до залізничної станції. Ми мали направляти дорогу, заповнювати шутром вибоїни, копати й поглиблювати рови, вирівнювати й обкладати дерниною узбіччя і т. д. Поліцаї уставлялись кордоном у віддалі 10-15 метрів від нас, не спускаючи нас

з ока, і раз-по-раз підганяли окликами до роботи, або прикликали до себе для покарання. Командант ескорти і технічний керівник роботи походили ввесь час поміж в'язнями. Давали ділові вказівки, то знову погейкували по-капральському. Коли командантом був садист, він майже без відпочинку бив палицею в'язнів, яких сам „приловив” на будь-якій „провині”, або яких йому відсилали до покарання поліцаї з ескорти.

В перших днях і тижнях нашого перебування в Березі дуже багато з-поміж нас хворіли на шлунок від погано звареної страви, зокрема від „журку”, та від випиваної в надмірних кількостях літєплої води з бочок. Не диво, що в'язні раз-по-разу підбігали до „пана коменданта”, ставали на струнко і в приписаній формі просили слухняно дозволу відійти „на сторону”. В таких випадках вив'язувалась звичайно оказійна муштра, як треба стояти на струнко, як треба тримати „рончки” і т. д., палиця ішла в рух, команда „падній — повстань!” робила в міжчасі своє, і в висліді — по 5 хвилинах такого інструктажу в'язневі не було вже чого йти „на сторону”. Але до такої остаточної катастрофи приходило рідко. Звичайно в'язень доставав своєчасно ласкавий дозвіл і біг між куці картоплі, чи рідкого жита, ясна річ — все це в обсягу поліцейного кордону, — викопував яму, робив своє, закопував, і знову біг голосити слухняно свій поворот до праці. Коли цей поворот, на думку найближчого поліцає, затягався занадто довго, він будив в'язня з мрій брутальним криком і погрозою „лікування”. „Довціпнісь” Коморовські додумався наладнати цю процедуру в той спосіб, що велів відразу зголоситися всім, хто мав би відчути природню потребу впродовж найближчої години, уставляв їх рядочком („вирувнаць!”), велів на команду копати ямки, роздягатися, на команду „.....!” — присісти, і по 2-3 мінутах бути готовим до дальшої праці. Хто прогавив дану йому нагоду, — „сам собі був винен!”

Можна собі уявити, скільки проклонів під адресою інституції Берези, а може і її поневільних мешканців, му-

сімо впасти з уст поліщуків, коли вони під кінець літа, чи восени почали копати свою картоплю...

Працю на шосе ми розпочинали біля 7 або 8-ої години ранку. До обідньої перерви, себто до год. 12-ої було доволі далеко. Хто затримав собі від сніданку шматочок хліба, ждав нетерпеливо на свисток не дуже далекого поїзду, що повторявся щоденно біля год. 10-ої рано. Це була всіма мовчально прийнята пора нашого, — до речі — нелегального „другого сніданку”. Хто проковтнув невеличку рештку хліба, хто шматочок сира, хто ковток холодної кави, а хто задовольнявся тільки несмачною водою з бочки, — кожний робив це з почуттям полегші, що до обіду й відпочинку залишилось вже тільки дві години. З їдженням хліба під час праці треба було ховатися, бо за це грозила кара і карний звіт.

Чим ближче було до полудня, з тим більшим нетерпінням і тугою звертались очі всіх у сторону табору. Нарешті хтось подавав вістку: „обід!” Трьох в'язнів-кухарів під ескортою одного гішого й одного кінного поліцаїв надтягали з возом, на якому торохтів один казан з зупою і другий з кашею. Свисток команданта ескорти давав знак на обідню перерву. В'язні складали знаряддя праці, уставлялися в чергу і підходили з їдунками до котлів. В їдунку („менажку”) діставали літру рідкої зупи, в накривку („декель”) — ложку каші. Їди було рішуче замало, тому не один стрімголов кидався по „репету”, якщо на дні казана остало ще хоч трохи зупи. Але доливку могло дістати лише 10-15 осіб. Більш опановані наші в'язні взагалі не бігли по „репету”, уважаючи це привиженням своєї людської гідности. Під їх впливом також інші почали гальмувати свій голодовий гін.

Обідова перерва тривала дві години. В'язні могли бодай тепер спокійно відпочити й побалакати. Поліцаї їли свій обід і відпочивали, не чіпаючи в'язнів. Дальших дві години праці, як звичайно по обіді проходили з меншим напруженням м'язів і нервів. По год. 4-ій поліційний свисток закінчував працю. В'язні очищували знаряддя праці.

устанавливались у колону і втомленою ходою вертались до казарми.

Праці на шляху в напрямі залізничної станції, а відтак на його бічній віднозі, вже у віддалі 6-7 км. від табору, тривали до половини серпня 1934 року. Не благословили нас напевно убогі поліщуки за цю непрошену на праву їхніх доріг. Річ у тому, що їхні вузьенькі півокруглі мов подушки, нивки в'їлися були по півтора і два метри в промадську, чи пак повітову дорогу, а тепер „влада” нашими руками відбирала від них назад свою „власність”. Вузька на яких 3 метри доріжка, так як ми її застали, мусіла бути знову поширена до „урядової” ширини чи не сім метрів і відділена від убогих нивок глибоким ровом зі зрізом „подług пшенису”. Так ми відбирали від поліщуків „паньствоу власносць” на просторі яких 3 км.

В половині серпня ми перервали роботу на дорогах, а пішли регулювати річку Кречет, болотнистий доплив Ясьолди. Ця річка пропливала, а радше ослизлою гадючкою вилася почерез багнисту долину зараз таки біля табору, у лідніжжя звалищ колишнього замку-монастиря Картузів. Цивільний керівник робіт мабуть не дуже розумівся на „меліорації”, бо застосована ним метода регуляції річки була дуже примітивна. Більша частина в'язнів, розібраних до нага, стрягнувши по пояс у трясовинні, копала широкий на 3 метри і глибокий на півтора метра рів з похиленими боками, що мав протинати прямою лінією всі „есифльореси” Кречету здовж цілої долини, довгої на яких 300 метрів. Одночасно менша група в'язнів при допомозі дернини і звичайного болота будувала греблю в горішньому кінці річки для спинення води. План був такий, що коли призбирається більша кількість води, її пуститься усією силою в нове русло, щоб вона його поглибила і вже тільки його трималася. Але вода раз у раз розмивала греблю і заливала в'язнів рідким болотом. При одному такому прориві греблі мало що не втопився в болоті Антін Демкович - Добрянський. Його тоді ми витягнули з болота, але його цвікери (пенсне) так і пропали

на дні Кречету. Хоча це було гаряче літо, цілоденне бродження по холодному болоті давалось кожному добре в знаки. Один білорус, Віктор Єремейчик, захворів важко на серце, а кількох наших друзів дістали параліжу ніг. Це були: Юрко Федорович, Ярослав Яцковський і Василь Крохмалюк. Але наших катів це не зворушувало. Стоячи на високому сухому місці, викликали час-до-часу то одного то другого з болота „на розгжевке”, або пускали між в'язнів у болото тресовану суку Пиху, яка не одного в'язня покалічила до крови.

По двох тижнях такого талапання в болоті, наша „меліорація Полісся” була закінчена і ми повернулися до ще каторжнішої праці на шосе Береза-Кобринь.

14. НА ШОСІ БЕРЕЗА - КОБРИНЬ.

Коли я згадую перші дні і тижні перебування в Березі Картузькій в літі 1934 р., в моїй слуховій пам'яті завжди відживає чарівна мелодія стрілецької пісні:

„І снилося зночі дівчині,
Що маки в саду процвітали,
Що коні вороні сідлали... —

яку в той час при всякій нагоді (коли в поблизу не було поліцая), виспівував своїм приємним тенором Івась Бойко. Чар цієї пісні приглушує в моїй пам'яті всі інші скреготи і дисонанси того часу та кидає серпанок забуття на різні неприємності, пережиті мною в перші тижні табору.

Але як тільки згадаю про етап нашої праці на шосе Береза-Кобринь, мелодія стрілецької пісні враз затихає, а мене мимоволі огортає неприємна дрож. Каторжна праця на згаданому шосе, яка розпочалась з кінцем серпня і тривала до пізньої осені 1934 року, з'асоціювалась у моїй пам'яті з такою понурою картиною:

Холодний, похмурий, дощовий тізньо-осінній ранок. Вітер тужливо завиває і пронизує до кости наші винуждені тіла, одягнені у льняні полотнянки, що то з-місця пропускають до голого тіла кожену краплину холодного

На шосі Берестя-Москва. (Рис. Б. Стебельський)

дошу. Працююча колона в'язнів розтягнулась на розритому шляху на яких 200 метрів. Наші кати лютують, мовляв, через нас, „пся креф”, вони мусять „мучитися” в таку собачу погоду. Свою лють виливають на нас. Коморовські шаліє. Б'є без милосердя за найменшу провину. Здається, ще й досі чую його два жахливі удари палицею: один по правій руці, а другий в околиці нирок — по „крижбантах”. (Може з тиждень після тих ударів я не міг без болю ворухити рукою, чи зігнутися). Там знову кінний поліцай, лаючись по-вуличному, наїздить конем на групу в'язнів і жене їх перед себе, обкладаючи ударами палиці по спині і по голові. В різних місцях постою щонайменше п'ять поліцаїв „забавляються” зі своїми жертвами, застосовуючи карну муштру з „жабкою”, „качим ходом”, „буддою” і „Ванькою-встанькою”. А там нацькована псярем расова сука Пиха гарчить, шарпаючи лахи й тіло в'язня, який на наказ „беґем марш!” — в розумінні дресованої собаки — „втікав”. Такі дантейські картини повторювались тоді день-у-день. Не диво, що вони злились у пам'яті кожного, кого вони стосувались, в один незатертий кошмарний штамп-образ.

І ще вчувається, при спогаді про ту чорну поліську осінь 1934-го року, журливе курликання журавлів, що в недалеких багнах-моклавинах збирались у стада перед відлетом у вирій. Щасливі журавлі! — думалось тоді. — Щасливі й бузьки, що сотнями кружляли над нами високо в небі, немов рахували нас і приглядались, щоб понести точні вісті про в'язнів Берези до їх рідних...

Хтось із нас згадав тоді Шіллерову балляду „Die Kraniche des Ibykus”, мовляв, може журавлі з Берези засвідчать перед світом про польські злочини над нами так, як колись, дякуючи журавлям, викрито вбивників старинного героса Ібікуса. А напевно кожному з нас у той час приходили на думку слова пісні:

Видиш брате мій, товаришу мій,
Відлітають сірим шнурком
Журавлі у вирій...

Перебудова шосе Береза-Кобринь на відтинку 1-2 км., у віддалі 5-7 км. від табору, була куди важчою працею, як давніше порпання в піску при „відвойовуванні” від поліщуків пільної громадської дороги. Ми зривали джоганами і лопатами попередню наверхню шосе, пересівали каміння і шутер через різної густоти сітки — рафи, копали зеленкавої краски, на диво тугу глину, формуючи півокругле дно нового шосе, засипали його піском, втикали в нього гострокінчасті брили базальту і пісковика, покривали їх висортуваним камінням, врешті шутром і піском, та вбивали зверху довбнями і вирівнювали залізним валом. Що 5-6 метрів проривали берег шосе відпливовими каналами-дренами. Саме шосе було збудоване на яких 2 метри понад рівнем багон і трясовин, що простяглись обабіч. Масну зеленясту глину, викопану з шосе, ми ношами зносили на боки і засипали нею багно. Не одну греблю ми зробили на відтинку 2 кілометрів

Для руху возів залишалась все вільною одна сторона дороги. Але рух на шосе під час нашої праці був мінімальний, напевно обмежений урядовим розпорядженням. Коли все таки один чи другий поліщук мусів проїхати через наш відтинок своїм маленьким возиком з голобями і дугою, мусів це робити якнайшпінніше, під пильним поглядом усіх поліцаїв, а ми мали в той час глядіти в другу сторону. Запевняв нас усіх Мирон Котис, що один молодий поліщук, переїжджаючи попри нього, кинув помітно в пісок скручений немов цигарка, папірець; Котис рівнож незаметно підняв його і відчитав такі слова: „Ми знаємо, завіщо ви тут караетесь. Тримайтеся хлопці!” — Цю записку Котис зараз же знищив. Ми не дуже вірили Котисові, хоч він клявся, що говорить правду. Все таки хотілось вірити, що місцеве населення правильно розцінює нас і наше положення. Доводилось чути, що вони окреслювали нас словом „пленние”. Населення Берези й околиць було мішане — українсько-білоруське.

15. ВЖЕ ВЕЧІР ВЕЧОРІЄ...

Але пора вже закінчити оповідання про нашу працю поза табором, а повернутись у таборі мури, йдучи за словами Шевченка: „Айда в казарми! Айда в неволю!”

Вечірня збірка і передача всіх груп в'язнів, що працювали поза засягом дротів нашого будинку, відбувалась о год. 5-ій веч. Групи відбирав звичайно старший пшодовник Шимборські, або один з дижурних поліцаїв — Марковські, чи Сітек. По збірці ми бігли до своїх кімнат, щоб зараз же, на даний свисток, збігти з їдунками до їдальні на вечерю. За вечерю правила одна літра юшки. Ми її з'їдали в одну мить. Миття їдунок тривало 5-8 хвилин. Біля год. 6-ої веч. ми вже були в своїх кімнатах. Як звичайно під вечір, загальна атмосфера відпружувалася, цілоденний терор ослабав, втомлені поліцаї переставали чіплятися за будь-яку дрібницю, і навіть Марковські чи Сітек ставали більш ліберальними і доступними. Вечірне полагодження потреб у кльозеті набирало більш „клюбового” характеру. В'язні з різних кімнат могли без більшого страху зустрінутись з собою, обмінятись новинами і враженнями дня, чи свобідно побалакати. В ці вечірні хвилини в'язні могли, очевидно за викликом дижурного поліцая, зголоситися у фельчера в „амбулянсі”, піти до магазину вибрати ту чи іншу річ з одягу, на яку дістали дозвіл при ранньому рапорті, чи — діставши голку й нитку, пришити відірваний гудзик, залатати порвані штани і т. п.

В ту пору, Марковські часом викликав одного або двох на „охотника” для виконання якоїсь додаткової роботи в обсягу будинку. Він був дуже задоволений, коли на його виклик зголошувалось „бегем” на коридорі 50 або 100 в'язнів, замість одного чи двох. Але коли вибігло тільки 5 або 10, він сатанів. Відпустивши ласкаво „охотників”, виганяв усю решту в темну ніч на двір, на дощ або мороз, і там з десять хвилин муштрував їх бігом, паданням і іншими родами „руханки” та роздавав останні того дня удари своєї надзвичайно „працьовитої” палиці. Ціле щас-

тя, що багато часу на ці вечірні шикани він вже не мав, бо, згідно з регуляміном, о год. 7-ій мав бути вечірній апель.

До вечірнього апелю ми уставлялися у дворяді у своїй кімнаті, роздягнені до білизни і босі. Одяг наш ми вже п'ять хвилин до апелю складали в „кістки” на лавках на коридорі, в тому порядку, в якому були уложені наші сінники. На кожній „кістці” мусіла лежати „візитівка кожного, себто дерев'яна дощинка з виписаним прізвищем й іменем та порядковим числом в'язня. Черевики під лавкою мусіли стояти на „бачносьць”. Чий одяг не був як слід упорядкований, того дижурний поліцай викликав на коридор, ясна річ, не на пиво!

Вечірній апель полягав на тому, що дижурний командант бльоку (Марковскі або Сітек) разом з дижурним командантом вартівної сотні перераховували усіх в'язнів, кидали наказ „спати!” і відходили, тріснувши дверима. Ми уклалися до сну, при чому багато друзів клякало ще до молитви. Хоч як тяжкий був кожний день для кожного з нас у Березі, ми дякували Богу за те, що день щасливо закінчився, і віддавалися під Божу опіку на грядущу ніч і дальші чорні таборові дні.

По закінченні апелю у всіх кімнатах, Марковскі або Сітек кричав: „Цапстшик!” Це незрозуміле нам слово, що — за твердженням студентів з Данцігу — походило від німецького „Zapfenstreich”, мало означати офіційне закінчення дня з усіми його радощами і смутками. Разом з цим чарівним словом всі мали поринати в сон. Так ми здебільша й робили, втомлені до краю цілоденною працею і гоненням. Тільки тут і там в'язні-сусіди ще перешіптувалися декілька хвилин, поки і їх сон не зморив.

Тяжкий був наш сон. Брак допливу свіжого повітря знадвору, сморід із нещільної бляшаної параші, сопух спітнелих ніг, звичайна касарняна атмосфера, важкою зморою давила груди. Ми помагали собі до деякої міри в такий спосіб, що відкривали кватирку від комина в стіні. Кватирку в горішньому вікні не смів ніхто відчиняти без

дозволу поліцая. А такого дозволу не давали. Багатьох мучили кошмарні сні. В'язні крізь сон стогнали, схлипували, скрикували стривожено, дехто ще й скреготав зубами. Але були й такі, що хропіли собі, як за добрих часів, так що не раз треба було такого хропуна будити штовханцем під бік. Світло в кімнаті світилося увесь час. Що дві години, при зміні вартових, командант ескорти входив до кімнати і перераховував сплячих в'язнів.

16. „ЛОБУДКА, ВСТАЦЬ!”

Кладучись спати біля год. 7.30 веч., ми ніколи не були певні, чи матимемо спокійну ніч. Доволі часто, пересічно що 2 тижні, відбувались нічні труси. Біля год. 11 або 12 вночі відкривались двері кімнати і поліцаї грімким голо-сом кричав: „Лобудка! Встаць!” Всі моментально зривались на ноги. В дверях кімнати і на коридорах товпились десятки поліцаїв у військових дреліхах і з палицями в руках. Падали дальші накази: „Розбиратися до-нага! Руки до-гори! До кімнати число... бігом марш!” Виконання цих наказів тривало секунди. Кімната за кімнатою — десятки босих ніг дудоніли у другий кінець коридора, де були порожні кімнати. Ми бігли з руками піднесеними вгору крізь кордон поліцаїв. Раз-у-раз ляскав удар гумової палки по голому тілі. Причина до удару все якась знайшлася, от хоч би те, що даний в'язень, як чоловік був показніший за заздлого паршивенького хлистика-поліцая.

В порожній кімнаті, уставлені у дворяд, з руками звесь час піднесеними вгору, під наглядом одного поліцая, ми простоювали щонайменше пів години. В літі ще можна було витримати, але восени і зимою ми дуже натрусилися від холоду в неопаленій кімнаті. У той час у спальних кімнатах відбувався трус. Коли ми поверталися бігом до своєї кімнати, вигляд її був жалюгідний. Всі сінники були повивертані, коци, простирала, сорочки порозкидані по всіх усюдах. Над усім тим хаосом піднімалася

хмара куряви. Одяг на коридорі теж був дощенту порозкиданий. Приведення цього хаосу до сякого-такого порядку забирало нам бодай чверть години часу. Але вдихування гризучої куряви зі соломи тривало вже цілу ніч, до чергової „побудки” о год. 4-ій ранку, коли мав розпочатися наш черговий важкий день у Березі.

Наслідками кожного тусу було кільканадцять карних рапортів за знайдені в сіннику або в одягу такі заборонені речі, як: шматок газети, чи взагалі паперу, шнурок, бляшка, трісочка, камінець і т. п. дрібниці. Найбільшою сенсацією була знахідка в одягу сл. п. Мирона Голояда пів боханця білого поліцейського хліба. Йому пощастило того вечора „зарвати” цілий хліб з поліцейної кухні і перепачкувати до в'язничного бльоку. Половину він з'їв по вечері, а решту сховав собі на другий день. Тому, що інспектор покарав з цієї причини поліцаїв на вартівні „за недогляд”, Марковскі в жорстокий спосіб „відбивав” на Голоядові вкрадений хліб через довший час. При карному звіті Голояд дістав найвищий вимір кари — 7 днів темниці, очевидно, з постом. По відсидженні цієї кари йому знов пришили якусь провину і знов присудили 7 днів карцеру, і так — кілька разів. У висліді кількатижневого перебування у вогкому, холодному льоху в зимі, Голояд сильно застудився і дістав високу гарячку.

Близький друг Голояда Володимир Роговський в листі до мене згадує про такий випадок:

„Був кінець листопада, було дуже холодно, падав дощ, сухого рубчика на нас не було. Ми працювали при засипуванні заглибин в обсягу табору. Голояд в сильній гарячці підходить до мене і каже: „Я не можу втриматись на ногах”. Ми обидва зголосились у команданта групи і він велів відпровадити нас до в'язничного бльоку. Тут привитав нас по своєму Марковскі і почав нас обидвох „лікувати” палицею і бігом. Голояд швидко впав і не міг підвестися. Тоді Марковскі наказав: „Угнане рамйон цьвіч!” Але така гімнастика була зовсім не під силу Голоядові. Розлючений Марковскі почав сильно копати лежа-

чого Голояда чоботами в голову, в груди, під боки, куди попало. Голоядові пустилася кров з уст і з носа і він знепритомнів. Марковські крикнув до мене: „Забеж го до фельчера!” Але фельчер не міг затримати кровотечі. Тоді Марковські покликав доктора Дітля. Дітль прийшов за кілька хвилин. Перші його слова були: „Щосьце зробили з человеком!?” і звелів відвезти Голояда до приватного лікаря в Березі”.

Щойно тоді дали Голоядові спокій. Ми всі щиро співчували йому і допомагали харчами, як зрештою кожному, хто був покараний постом, але все таки всі ми відчували до нього жаль і докір за те, що він, не будучи в силі з’їсти нараз цілого хліба, не поділився ні з ким своєю добичею, хоч знав, як сильно кожний з нас був виголоднілий. Так помстився на ньому самому брак солідарности з друзями у біді.

17. „АНГЛІЙСЬКА” СУБОТА І НЕ-АНГЛІЙСЬКА „САНІТАРІЯ”.

П’ять робочих днів у Березі не різнились майже нічим між собою, хіба тільки родами подаваних нам страв (немаловажна справа для в’язня!). На кожний день було регулярно приписане „меню”. Нпр. кожної середи, наскільки не помиляюся, на обід був борщ і гречана каша; кожної п’ятниці — „айнтопф”, тобто мучна зупа, — ні то локшина, ні то „кляйстер”; кожного четверга — нагусняк з мінімальною кількістю розвареного в ньому м’яса. Поза тим були інші ріденькі зупи і по ложці каші — ячмінної чи пшоняної. В неділю давали м’яту картоплю і пів декля гуляшу, де було напевно більше муки, як м’яса. Коли кухарі підлили до зупи більше води, Марковські або Сітек викликав кількох або й кільканадцятьох вибранців по репету. Викликав звичайно групи „спеців”: мулярів, ковалів, прачів і т. д. Все одно ситим у Березі ніхто ніколи не був.

Відмінними від решти були останні два дні в тижні.

Субота в нас була „англійська”. Праця в суботу тривала до години 12-ої в полудне. По обіді — нас водили групами по 30 до купелі і прання білизни.

Справам нашої „санітарії” в Березі треба б присвятити окремий розділ. Організатори табору в Березі, конкретно — поліський воевода Костек-Бернацкі і інспектор Грефнер, звернули і на цю справу пильну увагу, але в негативному змислі. З метою якнайдужче дошкулити в’язням, зокрема з рядів інтелігенції, їх було позбавлено від самого початку найпримітивніших гігієнічних „привілеїв”, таких, як: уживання хусточок до носа, кльозетового паперу, щітки до зубів, мила до рук, гребінця, голення, зміни білизни, шкарпеток і ін.

Ця „квартанна” тривала повних три тижні, себто до кінця липня 1934 року. За той час ми всі позаростали, як дикуни, на голодових пайках похудли, як хорти, на праці і муштрі пообдирались як жебраки, а на гарячому сонці осмалились як цигани. Кожний з нас за ті три тижні впав дуже сильно на вазі, втрачаючи від 10 до 30 (!) кілограмів. Оце так була проведена відтовщуюча курація! Для прикладу згадаю д-ра Володимира Горбового з Долини, колишнього старшину Української Галицької Армії. Десь під кінець літа 1934 року, коли ми працювали разом і мали змогу дещо свобідніше поговорити, він мені сказав таке:

„Тепер можу вам признатися, що вже в перших днях Берези я поклав був сам на себе хрестик. Я був глибоко переконаний, що довше як три тижні такого життя і гонення не видержу, що мушу сконати. Я, як бачите, хоч наверх є атлетичної будови тіла, — на ділі є фізичною руйною, воєнний інвалід. Під час служби в Українській Галицькій Армії втратив око й одну частину легенів — це наслідок туберкульози. Крім того від ряду літ терпів на дуже дошкульний ісхіас. Я ж не міг навіть зігнути, а про бігання не було й мови, ще й при моїй вазі близько 90 кілограмів. І от, коли Марковскі почав мною гонити, як псом, коли ми цілими годинами мокли на дощі і валя-

лися в болоті, я собі в душі сказав: це кінець! А тимчасом вийшло зовсім інакше. Я втратив 30 кілограмів на вазі і почуваю себе зовсім добре. Ісхіяс кудись щез і я тепер бігаю, як заяць, і роблю присіди, як балетмайстер. Заціліла половина легенів функціонує як ковальський міх, — як так далі піде, то мені ще готово шкляне око замінитися на правдиве! Насправді, чоловік сам не знає, як багато він може витримати...”

Можливо, що Грефнер сам спостеріг ці чудодійні наслідки режиму Берези для д-ра Горбового, тому постарався прогнати його з цього „курорту” вже в грудні 1934 року. (До-речі, українська преса на початку 1956 року подала вістку, що той же др. В. Горбовий карається тепер у концтаборі на Сибірі, засуджений москвинами на 25 літ важких робіт...).

Але вертаймось до громади. Коли ми під кінець липня виглядали вже як троглодити, тоді з Берестя приїхала спеціальна комісія, щоб кожного з нас відфотографувати в трьох позах, зробити відтиски пальців і відповідно описати. Що дав би кожний з нас за те, щоб мати цю світлинку з липня 1934 року!

Щойно після цієї процедури нас почали раз у тиждень голити і видали по шматку мила, але на інші „великопанські витребеньки” так і не дозволили.

Перші наші купелі в лазні були скорше глумом. Тому що це було літо, нам веліли роздягатись на траві перед будинком лазні і ждати з півгодини на свою чергу. Ми стояли голи у дворяді, оточені кордоном озброєних поліцаїв, а 6 або 8 в'язнів, теж голих, крутили тимчасом керат для доставки води до збірника. В той час звичайно надходив теж інспектор Грефнер з таборовим лікарем полк. д-ром Казимиром Дітлем та з комісарем або аспірантом. Вони з цікавістю розглядали кожного з нас, обмінюючись між собою своїми спостереженнями та посміхалися при тому. Їх цікавили передусім висліди нашого „перевиховання” в таборі. Потрібні їм показники кожної наступної суботи впадали все виразніше в очі. Тіла в'яз-

нів худли щораз дужче, ребра все виразніше рисувались під шкірою, а шкіра — особливо на спині від карку до п'ят, — була списана фіолетно-синіми смугами від ударів палок. Чим більше тих смуг видніло на наших тілах, тим більше задоволено усміхався Грефнер і його асиста.

На кожну групу купальників було призначено пів години часу. Під 16 душами товпилось 50-60 в'язнів. Вода була здебільша холодна. Мила не було. Ми якнебудь обмивали себе водою, а тоді пробували на швидку руку витрати білизну і шкарпетки. Але часу на те все було рішуче замало. Ми встигали тільки намочити шмаття і мусіли вибігати на двір, щоб зробити місце наступній групі.

На висліди такого стосування санітарних приписів не прийшлося довго ждати. Серед в'язнів стали ширитися воші. Їх було з кожним днем все більше, і все більше вони випивали нашої крові. Адміністрація це бачила, але мовчала. Кожного вечора по повероті з праці, ми роздягались і переглядали білизну, шукаючи галапасів. Зразу в'язні хвалились між собою: „Я нині забив 5 вошей!” — „А я десять!” — Але по двох-трьох тижнях, а ще більше в слотливі осінні вечорі, рекорд забиваних вошей в одній сорочці піднісся до 100 і 200. Коли настали зовсім холодні дні і в печах почали палити, Павло Генгало умудрився „висмажувати” воші на сильно розігрітій блясі, притискаючи до неї завошивлену сорочку. Чи цей „модерний” спосіб винищування вошей був успішніший, як „старий народній” звичай роздушування галапасів між нігтями, мені годі сказати. Загал в'язнів тримався старого традиційного способу. Поліцаї з усмішкою приглядались цьому полюванню, а наш приятель Новак назвав це наше заняття „вечорним пшегльондем праси”.

Коли нам видали мило, ми могли вже краще прати білизну. Але вошей ми не могли позбутися. В міжчасі нам почали видавати „скарбову” білизну й одяг, на місце нашого подертого. „Скарбову” білизну треба було більше шанувати, тому на місце хаотичного і зовсім недокладного індивідуального „прання” (під час купелі!) заведено

нормальне прання в пральні, в тому самому будинку, де була лазня. До прання була призначувана група 8-10 в'язнів. Білизну виварювалося в казанах, а по висушенню вигладжувалося під маглем. До купелі нам видавали сіре мило для втирання у спеціально улюблені галапасами місця людського тіла. Тому що й одяги були завошивлені, і коци, і простирала, — з Берестя спровадили паровий дезинфектор, який ми називали „вошобійкою”. Але й ця вошобійка не допомогла. Тоді переведено, пізно восени, — загальну дезинфекцію всіх кімнат. Всі вікна і всі щілини в дверях, у грубках і т. д. ущільнено при допомозі наліплювання пасочків паперу. Всі наші речі з одягу й постелі були пов'язані в клунки і поскладані на причах у кімнаті. (Дерев'яні причі наші „столяже” поробили восени. На них вміщувалось рівно по 15 сінників з одного і другого боку — головами до середини). Коли вже все було приготоване до дезинфекції, Марковскі або Сітек урочисто запалював денатуровий спирт у бляшаній посудині з брилкою сірки і чимдуж утікав з кімнати. Двері ущільнювано ще знадвору. Крізь шкляне вічко у дверях можна було з коридора спостерігати, що діялося в кімнаті. Вона наповнювалась призучим газом із спаленої сірки, який втискався в кожную щілинку, у кожную фалду завошивленого шмаття.

Ясна річ, що також через недокладно ущільнені двері гризучий газ входив на коридор і душив усіх, хто був у будинку. Але тому, що він був цим разом призначений на знищення галапасів, а не в'язнів, ніхто з нас на тій дезинфекції надмірно не потерпів. Кімнати дезинфекувались рівно 24 години. На той час нас усіх перегнали на нічліг до запасових порожніх кімнат на другому кінці коридору. По 24 годинах вікна в кімнатах повідчинювано знадвору при допомозі драбини. Але, не зважаючи на докладне перевітрювання кімнат, ми ще впродовж довгих днів і ночей вдихали залишки гризучого газу, відкашлюючись і пчихаючи. Чи загинули всі воші від того газу, годі сказати. По дезинфекції вони виглядали розбухлі і нерухомі.

але тримались міцно волосинок коців, так що через саме тріпання накривал не можна було їх позбутися. Солому в сінниках нам змінено. Ми відітхнули з полегшею по тій дезинфекції, бо позбулись бодай одної біди. Все таки дезинфектора час від часу доводилось вживати ще й пізніше.

18. МОЛИТВА ПІД БАГНЕТАМИ.

Неділя, — загально прийнятий у світі день відпочинку, в більшості була ним і для нас, хоч можна припускати, що в неділю давали нам трохи більше спокою радше з уваги на поліцаїв. Це їм у неділю належався спокій і відпочинок, а не нам. Але Марковські і Сітек уміли і в неділю дати нам такого лупня в стінах арештантського будинку, що ми й тому святому дневі не були раді.

Вставання, ранній звіт і руханка в неділю відбувались нормально, як кожного дня. До праці йшли тільки групи кухарів, картоплярів і прибиральників поліцейського будинку, та й то на короткий час. Для загалу в'язнів кожна неділя в Березі мала три головні атракції: Богослуження, писання листів і читання книжок.

„Супер”-католицька Польща не могла, хоч би з уваги на прилюдну опінію, позбавити в'язнів всякої духової опіки. Поліцейська адміністрація застосовувала до в'язнів цю „свободу культу” по-своєму.

Вже на другий тиждень нашого побуту в таборі Грефнер заявив нам, що в неділю відбудеться на площі Служба Божа. Участь у ній мали взяти всі в'язні, крім жидів. Згаданий мною на початку Ф. Малик у своїй брошурі наводить такі слова Грефнера:

„На завіршню Службу Божу, яку відправить римокатолицький священик, підуть всі арештовані, крім жидів. Жодних переконань тут ніхто не сміє мати. Переконавання тут маю тільки я. Я командант і це вам наказую. Цей наказ мусить бути виконаний так само, як мусять ви-

конувати накази в'язні під час праці з лопатою чи джаганом. На команду треба зробити все. Хто наважиться не виконати наказу, того зуміємо змусити фізичною силою”.

Богослуження було польове — на великій, порослій травною площі, зараз же за нашою дротяною огорожею. Початок Богослуження був визначений на годину 10-ту рано. Але Марковські вивів нас на площу вже перед 9-ою годиною і перевів з нами цілогодінну муштру — „розвиненого маршу плютонами”. Це на те, щоб перед оком інспектора заблиснути своїми капральськими здібностями, при уставлюванні двохсот в'язнів у чотирьох групах напроти вітара. Треба признати, що це йому повністю вдалося. Але скільки палиць і прокльонів впало під час муштри в ті недільні ранки на голови „офермів”, зайво й згадувати.

Правив Богослуження місцевий польовий священик, що робив на нас усіх добре враження. Перед Богослуженням він сповідав охочих. До сповіді приступили майже всі поляки-ендеки. З українців щойно пізніше почали йти до сповіді до польського священика кількох „угодовців”, які попали були до Берези через якісь непорозуміння, і які в той спосіб хотіли продемонструвати своє „морально-політичне алібі”.

Тут уважаю за потрібне відмітити, що подавляюча більшість в'язнів українців-націоналістів — це були щиро і глибоко віруючі люди і практикуючі християни, — як католики, так і православні. Світлим прикладом може служити сл. п. Роман Шухевич, який щоденно гаряче молився і який ніколи не розставався з хрестиком, що висів у нього на шиї. Також ряд інших провідних націоналістів, які в той час були в Березі, ніколи не соромилися відмовляти навколішках щоденну вечірню молитву, даючи в той спосіб добрий приклад більш байдужим для справ віри, чи таким, що встидалися прилюдно молитися. Все таки всі ми уважали, що нам належиться український священик-сповідник, тому однодушно відмовилися від сповіді у польського священика.

Коли я вже при тих справах, згадаю, що мабуть 21 вересня 1934 р., в день Різдва Пресв. Богородиці, несподівано прибув до Берези український в'язничний капелян о. д-р Осип Кладочний і відправив для нас Богослуження, якого спомином ми жили відтак ще довгі дні. Виклопотання у Варшаві дозволу на ці відвідини нас у Березі коштувало багато труду. З браку часу, небагато наших друзів приступило в той день до сповіді і Св. Причастя. Найбільше часу забрала сповідь інж. А. Мілянича, який при тій нагоді розповів о. Кладочному все, що треба було переказати нашим друзям „на світі”.

Щойно на наш Великдень (у Світлий Понеділок) весною 1935 року, під час других відвідин о. д-ра Кладочного в Березі, ми всі могли приступити до Сповіді і св. Причастя. Але тоді було нас уже на половину менше.

Доволі по-дурному почувались ми на першому „казьонному” Богослуженні в Березі. Кругом нашої групи, вишикуваної колонами перед польовим вівтарем, стояли з крісами й насадженими на них багнетами наші сторожі — поліцаї. Між нами і вівтарем стояв набундючений Марковскі, який подавав нам рукою знак, коли ми маємо ставати на коліна, коли вставати, а коли тільки похилити голову. Іронічні посмішки комуністів-безбожників у наших рядах — денервували нас і викликали бажання прогнати їх насильно з-поміж нас. А одночасно самим було ніяково: нас по наказу загнали на Богослуження, в якому кожний з власної душевної спонуки радо брав би участь. Напевно кожний з нас молився щиро в душі до Бога, але рівночасно відчував той сором у душі, про який писав Шевченко в „Гамалії”:

„І сором тут і сором там...
На суд Твій праведний прийти
В кайданах руки принести
І перед всіми у кайданах
Стать козакові...”

Важко було молитись, коли між нас і Бога вдерся нахабний посередник — польський поліцай.

Мабуть і сама адміністрація зміркувала швидко свою помилку у „пересадженні сакраментів” і звільнила комуністів, як рівнож православних, від обов'язку брати участь у Богослуженнях. А може таку вимогу поставив сам священник. В кожному разі комуністи не мали з того звільнення великої потіхи, бо якраз у час Богослуження дижурний поліцай, мабуть з вищого доручення, брав їх „до ремонту”, щоб кожному з них дати дошкульно відчутти його опозиційне становище, мовляв, — „ти нашого Бога дурень!”

Коли настали холодні дні, Богослуження відбувались у доволі великій кімнаті в одному з касарняних будинків в „інспекторській” частині табору.

19. „А З НАШОЇ БЕРЕЗИ НІ ЛИСТОЧКА...”

Другою важливою подією кожної неділі було писання листів до рідних.

Можна собі уявити, з якою тугою вичікували наші рідні найменшої вістки від нас, чи про нас, з Берези. По всьому краю ходили найбільш тривожні чутки про нашу долю в Березі. Говорили, що майже всіх нас вимордували, або домордовують, що мало хто з нас повернеться живий додому. Опозиційна до уряду Пiлсудського польська преса подавала неймовірні вістки і здогади про те, що з в'язнями в Березі виправляє гранатова солдатеска. Ми вчувалися в положення наших рідних, журились їх долею не менше, ніж вони нашою, і теж були раді подати їм у будь-який спосіб заспокоюючу вістку, що ми живі-здорові. Згідно регуляміну табору, кожний в'язень мав право написати одного листа в тиждні до своєї найближчої родини. Поляки і комуністи щотижня користувались тим привілеєм. Щодо нас, — нам у тому на довгий час стала на перешкоді м о в а.

Як у кожній польській в'язниці, так і в Березі всі українські націоналісти у розмовах з адміністрацією вживали принципово тільки української мови. За це прихо-

дилось нам солоно платити. Інспектор Грефнер ніколи не видав офіційного виразного наказу з заборонаю вживати українську мову, але фактично почав переводити цю заборону в життя вже з перших днів існування табору. З його наказу поліцаї били нас і шиканували за кожне українське слово.

Будь-яке прохання висловлене під час раннього рапорту по-українському Грефнер зовсім явно ігнорував, хоч і не казав нічого. Завідуючий одяговим магазином ст. пшодовнік Грабовскі по якомусь часі почав відмовляти видачі тої чи іншої частини одягу, якщо в'язень розписувався в його інвентарній книзі по-українському. Наслідки цієї шикани ми особливо дошкульно відчували восени, коли тяжко було витримати на холодному вітрі і дощі в „скарбових” полотняних одягах, а тут годі було видістати з магазину свій власний светер чи теплу білизну. Писані по-українському листи чи картки доходили не далі, як до столика цензора, а від нього мандрували до течки з особистими паперами в'язня. Ніхто з наших родин тих листів ніколи не дістав.

Треба сказати, що згідно з декретом уряду про створення „місця відокремлення” у Березі Картузькій, реченець заключення кожного в таборі був — 3 місяці. Майже всі ми потішали себе думкою, що менш-більш до половини жовтня 1934 року сяк-так витримаємо. Тому вперто відмовлялись писати листи до своїх рідних у польській мові, чи розписуватись у магазиновій книзі по-польському.

Але наші надії на тільки 3-місячний реченець ув'язнення швидко розвіялись як дим. Кожному по трьох місяцях дали до підпису постанову про продовження „контракту” на дальших три місяці. (В цьому випадку розписка по-українському була „в порядку”). Мені самому довелося підписувати березівський „контракт” чотири рази. А були такі, що підписували його аж вісім разів! (Нпр. редактор Дмитро Штикало і сл. п. Дмитро Грицай). Щойно тоді наш тайний таборовий провід піддав ревізії

дотогочасну заборону писати листи та розписуватись у магазині по-польському. Ця зміна наступила більш-менш у листопаді 1934 року. До листопада майже жадна українська родина не отримала з Берези вістки від свого „кримінальника”. Цей факт відмітив тоді м. ін. тодішній гумористичний журнал „Зиз” (чи „Жорна”?) у числі за листопад 1934 року такою ілюстрацією:

Між оголеними з листя деревами тільки самітня береза пишається повним листям. Під березою стоїть пара стареньких селян-батьків і журяться: „З усіх дерев вже листя поспало, а з нашої **БЕРЕЗИ** ні листочка...”

Зорганізований спротив проти писання польською мовою листів ми припинили десь під кінець жовтня 1934 року. Спротив проти вживання польської мови в щоденному житті, а радше в щоденній мовчазній боротьбі, з адміністрацією табору, припинився далеко вчасніше, бо вже під кінець липня того ж року.

До цієї капітуляції мусіло прийти скорше чи пізніше. Головною причиною була „неоднородність” нашої української групи в таборі.

Згідно з декретом про створення місця відокремлення в Березі (Картузській, туди міг потрапити кожний, кого державна адміністрація, себто в практиці — рядовий польський поліцай, чи тайний поліцейський агент, міг з такої чи іншої причини запідозрити як „небезпечного для цілоти, ладу і спокою” держави, чи польської суспільности. Ніякого доказу вини для запроторення будького до Берези не було потрібно.

Повітові старости і комісари поліції у своїх рішеннях у справі висилки „небезпечного елемента” до Берези спирались звичайно на думку підлеглих їм органів. А ті органи часто використовували своє службове становище для зведення особистих порухів з немилими їм особами. Для прикладу згадаю два такі характеристичні випадки.

Старенький і слабовитий учитель Андрій Рачинський з Ульгівка, пов. Рава Руська, під час многолюдного фес-

тину в селі, шануючи свою національну гідність, відмовився випити шклянку пива з пів-п'яним командантом поліційної станиці („постерунку“). Ображений таким прилюдним афронтом поліцай швидко пімстився, висуваючи учителя Рачинського як кандидата до Берези, під закидом його „зв'язків з ОУН“.

Двадцятилітній Федір Білик, синок-одинак доволі багатого селянина-хуторянина на Волині, недоумкуватий анальфабет, оженився з гарною дівчиною, до якої залицявся тайний поліційний агент з недалекого містечка. Декрет про Березу пригодився неfortunному конкурентові-полякові дуже в пору. Він „виправив“ Федя до Берези, як „небезпечного комуністичного діяча“, і в той спосіб позбувся суперника. Міжтим Білик не мав ніякого поняття про комунізм. Коли інсп. Грэфнер, знетерпеливлений його обмеженістю, запитав його при рапорті, що він властиво робив у комуні, той відповів наївно: „Я пахал фолю“...

Зовсім зрозуміло, що в рядах української групи в'язнів у Березі Каргузькій, запроторених туди під закидом приналежності до ОУН, щонайменше 10% не мали з ОУН нічого спільного, а деякі з них були здеклярованими її ворогами. Щоб назвати бодай кілька прізвищ, згадаю мгр-а Володимира Топоровича, члена УНДО, адвоката із Збаража, далі Семена Харамбуру, кооператора з Яворівщини, П. Миговича — мабуть директора Повітового Союзу Кооператив, Степана Совика — урядовця „Просвіти“ з Равщини і ін. Вони попали до Берези за те, що теж чимсь недотодили своїм місцевим поліційним потентам. Але їх мізерна лють і ненависть за свою „кривду“ зверталась не в сторону польської поліції чи держави, але в сторону... ОУН. — „Це через вас я тут мучуся!“ — злостився один з них чи другий у принагідних дискусіях з нами, і з запалом, гідним кращої справи, старався нас (нас!) переконати про недоцільність і шкідливість революційних методів боротьби з окупантом. Очевидно, що всі аргументи цих уроджених опортуністів зустрічались з глузливими насмішками з боку подавляючої більшості „бе-

резяків". Ми їх називали нещасними „офярами льосу", а згодом, у відповідь на їх вічні скигління і закиди, почали їм цитувати слова Шевченка з „Холодного Яру":

„Йй-Богу,

Овеча натура;
Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!"

Оці опортуністи від першого дня почали робити виломи у нашій одностайній невгнутій поставі по відношенні до таборової адміністрації. Зокрема в справі мови. Вони не соромились перед першим ліпшим поліцаєм доказувати свою „невинність" та переконувати, що тільки через якесь фатальне непорозуміння вони опинились у Березі. Вживаючи в розмовах з поліцаями тільки польської мови, вони демонстративно вирізнявали себе в той спосіб від загалу української групи. Одночасно вони вели агітацію між більш податливими в'язнями українцями, настроюючи їх демагогічно проти провідних націоналістів у таборі, мовляв, — за вживання української мови карни спадають на „масу", тоді як „царів" Грефнер лишає в спокою. До речі, цей закид був безосновний, але факт залишався фактом, що під впливом шикан і щораз сильнішого терору збільшувалося число випадків ламання повного бойкоту польської мови, особливо в рядах не членів, але симпатиків ОУН, що попали до Берези.

Щоб не допустити до загальної деморалізації на тому тлі, наш провід з четвертої кімнати видав під кінець липня зарядження, що з таким то днем можна вживати в розмовах з адміністрацією польської мови. Заборону вдаватись у зайві балачки з поліцаями втримано надалі.

В справі мови друг Юрко Федорович (до-речі, згинув трагічною самогубною смертю на фермі під Нью-Йорком весною 1956 року) пригадав мені деякі призабуті факти. Цитую з його листа до мене:

„На запит Грефнера при рапорті, чому арештований

не говорить по польськи, д-р Горбовий відповів, що польська конституція забезпечує права української мови. В тій справі Грефнер віднісся до Костека, а з воєвідського уряду наспіло письмо, і воно було відчитане на ранньому рапорті, що згадана точка польської конституції гарантує рівні права українській мові тільки по відношенні до трьох т. зв. східніх воєвідств: львівського, станиславівського та тернопільського. Згадане вияснення, а крім того попередження лікаря, звернене до д-ра Горбового, що даліше вживання української мови буде підтягнене під параграф регуляміну „за невиконане розказу” і це дасть притоку поліції до масакри, — вплинули на рішення нашого проводу щодо переходу на польську мову.. М. ін. я був у тому рапорті, який став говорити по-польськи. Пам'ятаю дуже добре заскочення Грефнера тим фактом: він не докінчив рапорту, тільки наказав першій десятці зробити „праворуч” і відмашерувати до канцелярії бльоку. Там він ще раз відібрав рапорт, і там ми вже залишились писати листівки до-дому”.

Ця дигресія в справі мови сама насунулась при розділі про писання листів у Березі, як другу велику „атракцію” кожної нашої неділі в таборі.

Листи з Берези додому мали бути тільки доказом для родин, що їх син, брат, муж чи батько живе, отже що в Березі не є так страшно, як може дехто міг би думати. Розписуватись у листах не було дозволено. — „В листі можна тільки повідомляти про своє здоров'я та запитувати про здоров'я найближчої родини” — так звучала інструкція інспектора. Польські єндеки використали цю нагоду для осмішення таборової системи листування. Шнарбаховські почав свій лист словами: „Єстем здруф, очивісьце!” — „Що значить „очивісьце”?! — скипів інспектор на другий день при ранньому звіті. — „Або арештант є здоровий, або є хворий! І так треба писати!” — повчав Грефнер. Мовчазний Пясецькі, провідник студентської націоналістичної „Фальянги”, стосуючись до інструкції інспектора, скомпонував такого ляконічного листа до

родини: „Кохані! Єстем здруф. Чисьце здорові? Боньдзьце здорові!” Інспектор скаженів. — „Це демонстрація! Це кпини!” — верещав він при ранньому рапорті. Але згодом дозволив писати рівнож у справі надсилання частин одягу і т. п. Тоді один жид-комуніст написав у листі до жінки: „Пришли мені маринарку, добре виватувану на плечах!” — „Га-га!” — кпив собі з нього інспектор. — „Знаємо ми добре, чому та маринарка має бути виватувана на плечах!” — І звертаючись до Марковського, наказав строго: „Валити палкою щодня по всіх неватованих місцях!”

Коли я вже при листах, згадаю ще про лист поляка ендека Бартизеля, якого восени 1934 року випустили на волю, а на весну 1935 привезли знову. В дорозі до Берези він ще написав картку до своєї нареченої, і зацитував при тому слова з „Дядів” Міцкевича: „Я церпен за мільйони!” Ескортуючий поліцай, замість кинути картку в поштову скриньку, передав її разом з в'язнем в руки інспектора Камалі. При ранньому звіті Камаля викликав Бартизеля перед фронт в'язнів і кликнув до всіх: „Гляньте на того драня! Він терпить за мільйони! Чекай, драню, я тобі дам мільйони!” І звертаючись до дижурного поліцай, наказав: „Замкнути його на 7 днів до карцеру!”

Українці почали писати листи щойно пізно восени, коли розвіялись мрії на швидке звільнення. Зверталися всі в першу чергу по теплу одежу, білизну, взуття і т. п. Неодному закрутилась сльоза в оці при писанні тих перших листів до рідних. Було теж і трохи сміху при тому, через труднощі в писанню польською мовою. Мирон Котис писав: „Кохані Родзіце! **Не гризьце се за мене!**” і ніяк не давав себе переконати, що це недобре по-польському. Але були й такі, що завзялися не писати взагалі додому, ніж мали б писати ворожою мовою. До таких належав м. ін. ред. Дмитро Штикало, що відсидів у Березі майже повних два роки, не пишучи ні слова по-польському.

Листи, що надходили від родин до в'язнів, цензурував аспірант Скрентовскі, який завжди мовчазно асистував Грєфнерові при ранніх рапортах. Вечорами, перед

спанням, він викликав в'язнів до магазинної канцелярії і відчитував їм два-три невинні уривки з листа з дому. Нікому не давав листа до рук. „Прочитані” в той спосіб листи мандрували до мішка з речами в'язня. Згодом ми навчилися їх викрадати, при вибиранні з мішка дозволених інспектором речей з одягу, хоч старший пшодовнік Грабовскі доволі пильно слідкував за нашими рухами.

**
*

20. „ДО ЧИТАННЯ КНИЖОК ВИСТУПИ!”

По написанні листів і по обіді нам велили вносити з коридору до кімнат лавки і сидіти на них мовчки і нерухомо. Сидження на лавках — це був наш привілей тільки в неділі і свята. В будні дні ми могли сидіти тільки на цементовій долівці. Розмовляти, навіть шепотом, було заборонено. Дижурний поліцей ходив по коридорі і раз-по-раз заглядав до кожної кімнати через відкриті двері, або — звелівши замкнути двері, — підглядав через скляне вічко у дверях. Не зважаючи на кари і карні звіти, в'язні постійно перешіптувалися між собою, скорочуючи собі час різними оповіданнями. При наближенні „ментів”, один з тих, хто був ближче дверей, давав усім загально вживаний по всіх тюрмах Польщі остерігавчий сигнал: „зекссс!” Це слівце можна вимовити, не відкриваючи зовсім уст, а його шиплячий звук доходить до кожного вуха, навіть при тихому вишептанні. На цей сигнал всі шептані розмови втихали, а лице кожного в'язня прибирало охоронну маску змученої втоми. Коли поліцей, помітивши щонебудь підозрілого, ставав на порозі кімнати, обов'язком найближчого в'язня було закричати що-сили: „Бачность!” На цю команду всі мусіли зірватися на рівні ноги і стати на струнко. Були випадки, що дехто з в'язнів, схований на долівці за причею, не зривався на команду „бачность!”. Коли поліцей прилапав такого „мародера”, товк його на коридорі щонайменше п'ять хвилин. Після того шукав собі наступної жертви.

Серед такої гнітючої атмосфери повільно воліклися наші недільні хвилини. Ми мучилися в нетерпеливому очікуванні на ще один небуденний момент, що його мала нам дати кожна таборова неділя. Це було — **читання книжок**. Голод духової поживи мучив нас не менше за голод фізичний. Нервові напруження кожного з нас збільшувала ще свідомість того, що щасливих вибранців могло бути кожної неділі не більше як 40. Кожний думав про себе: Чи пощастить мені сьогодні дірватися до книжки? Читання тривало всього пів, а найвище одну годину, але це були чи не найприємніші хвилини нашого перебування в таборі. Це були немов ті дрібні краплини меду диких джмелів з Фравкової „Притчі про однорога”, які давали людині, висячій над безоднею, бодай кілька хвилин насолоди і забуття серед оточуючих її смертельних небезпек. І мабуть найсимпатичнішим для кожного з нас видавався Марковскі, чи Сітек, в ту хвилину, коли — десь біля години 3-ої пополудні — вигукував на коридорі: „До читання книжок — виступи!”

На цей, нетерпеливо очікуваний наказ всі стрімголов вибігали з кімнат на коридор і уставлялись у дворяді. Охочих до читання було 150-200. Але книжок було тільки для 35-40, а найвище 50. Тому Марковскі забирав на долинку тільки перших 20-25 двійок, або кожну п'яту чи десятку. Всі інші вертались розчаровані до кімнат, щоб далі нудитися, чи дрімати, або тихенько мріяти. Часом Шимборскі викликав ще охочих до пришивання відірваних гудзиків або зашивання роздertoго під час праці одягу. Охочих не бракувало, — все ж таки це була нагода зустрітись і поговорити з друзями з інших кімнат і так „вбити час”.

Перших кілька неділь можна було, за попереднім дозволом інспектора під час раннього рапорту, взяти до півгодинного читання в неділю по полудні одну з книжок, привезених в'язнем з собою з дому. Але їй треба було наперед витягнути з мішка в магазині і віддати до цензури. Інспектор звичайно давав дозвіл, якщо на в'язня не було до того часу ніякого карного рапорту. Пригадую собі, як

Грефнер скривився, коли я попросив дозволу почитати один з томів філософічних творів Артура Шопенгауера („Ді Вельт альс Вілле унд Форштеллюнг“), з багатого книжкового запасу Халупінки. — „Чи ви всі поваріювали на пункті того Шопенгауера?“ — викрикнув він, і звертаючись до Грабовського, який записував кожне рішення інспектора, сказав: „Дати йому ту книжку! І так нічого з неї не зрозуміє!“

Правду кажучи, за пів години читання справді трудно було багато второпати з твору німецького філософа.

По кількох тижнях з Берестя надіслали до Берези невелику військову бібліотеку, яких 35-40 книжок. Це була т. зв. легіонова література. Було там кілька томів творів Й. Пилсудського, писання його партійних і легіонових колегів, як Славека, Славој-Складковського, Каден-Бандровського, Даніловського і ін., різні оповідання про бої за Львів, історія життя і смерті Ліса-Кулі і тому подібна патріотична література в стилі „Першої бригади“. Ми були раді й тому, бо при читанню можна було бодай на короткий час відпружитись духово і відірватись від гнітючої буденщини, а крім того знайти нові цікаві теми для заборонених розмов з друзями в кімнаті чи під час праці.

І мені і багатьом іншим друзям найбільше подобалися писання Пилсудського. Всі його речі писані дуже добрим стилем, образowo, ясно, з вояцьким гумором. Як найкраща повість читається його військова розвідка про російсько-японську війну 1904-5 рр., чи спомини про бої польського легіону з москалями в 1914-15 рр., або спогади з часів його участі в праці й боротьбі польського підпілля, зокрема з бойових акцій. Ми з приємністю читали його вказівки про спосіб фабрикування й кольпортування „бібули“, чи орудування зброєю і відтак у розмовах порівнювали методи польської революційної організації з нашими. Це теж була для багатьох з нас наука, якої ми не відкидали. Певна річ, що ані Костек-Бернацкі, ані Грефнер не мали на меті поглиблювати наші „вивротові“ знання. Вони мабуть припускали, що читання легіонової літе-

татури причиниться до перевиховання нас у „паньство-
вому” дусі. А це й було теоретичним заложенням інститу-
ції „М.О.” („мєйса одособнєня”, або по модерному —
„концентраку”) у Березі Каргузькій.

21. „КОЛЄДЗИ”.

Заки перейду до списування дальших подій у Березі,
хочу зупинитися хвилино на польській і комуністичній
групах у таборі.

Польська група, числом б. 30 осіб, складалася з пред-
ставників скрайне правих і радикальних угруповань, на-
ставлених опозиційно до режиму Пилсудського. В Польщі
їх називано загально „ендеками” („народні демократи”),
але в рядах цієї ендеції наступало все більше зрізничку-
вання, головню серед студентської молоді. Найбільш го-
лосною групою став „ОНР” — „Обуз Народових Радика-
луф”. (Пізнїше, у львівській тюрмі „Бригїдки” я стрїнув-
ся з упрощеним окресленням їх — „венерики”, замість
„оенерики”; так називали їх злодії). Всї ці галасливі гру-
пи молоді дошкулювали урядові передусім дуже частими
бучами й антисемїтськими „гецами” на університетах, чим
компромітували Польщу перед загралицею. Висилка їх до
Берези з хвилиною створєння там концтабору була з точ-
ки зору державної адміністрації самозрозумїлою рїччю.
Але дехто зводить цю справу до чисто партїйних пора-
хунків між санацією і ендецією. Так нпр. один з теперїш-
ніх прем’єрів польського екзильного уряду Станїслав
Цат - Мацкевіч (який у червнї 1956 р. повернувся доб-
ровільно до Варшави) у своїй праці „Історія Польщі
від 11.XI. 1918 до 17.IX. 1939” (виданїй в Англії 1941 року)
пише про це так:

„Береза для ОНР була, зрештою, вислїдом непорозу-
мїння, чи може наслідком інтриги. Береза постала як ре-
прєсія за вбивство міністра Перацького в червнї 1934 р.
Перацький їв завжди обїд в Товариському Клубї при вул.

Фоксаль. Якийсь українець стрінув його в брамі того клубу кількома кулями з револьвера. Перацький помер, не відзискавши свідомости. Перед своєю смертю конферував з групою діячів ОНР, які хотіли наблизитись до націоналістів з ББВР. Тепер, по смерті Перацького, почато насильно впоювати в громадськість переконання, що Перацького, як і Нарутовіча, вбили ендеки. Не можу опертись враженню, що ця сутестія була десь тихцем видумана і цілево підсувана. „Слово” було сконфісковане за надзвичайний додаток з повідомленням, що Перацького вбили українці. В хвилині вбивства Перацького прем'єром був Козловський. Проголошено декрет про місце відокремлення в Березі Картузькій. Тимчасом ОНР не мав нічого спільного з цим душегубством, а вбивниками були українці..”

Ми з цікавістю приглядалися до наших поневільних товаришів недолі, поляків, як, зрештою, і вони до нас. Всі вони були з центральної і західньої Польщі. З „кресуф” не було нікого, хіба пізніше привезли з Вільна студента Наполеона Семашка, в жилах якого напевно плила білоруська кров.

Всі ці поляки — це був „квят” польської інтелігенції. Були тут: адвокати, гімназійні професори, студенти (тих було найбільше), журналісти і т. п. Прізвища їхні вже призабулись, але пам'ятаю такі: мец. Прушиньські, студенти Болеслав Пясецькі, Влодзімеж Ежи Шнарбаховські, Коцецькі, Грембош, Романовські й дрібні службовці — Пйотровські, Ян Банась, Дзярмага, Левандовські, Пахольчик, Кулеша, учитель Дворак і кількох з німецькими прізвищами — купець Вайс, адвокат з Варшави Генрик Россман, Гонцліг, Бартизель, Кемніц і ін.

Був між ними важко хворий на туберкульозу поет і редактор „Штафети” **Пшибишевські**, який з першого дня був відставлений до кімнати („іэби”) хворих, плював кров'ю і, передчуваючи свій близький кінець, просив, щоб йому прислати священика. У відповідь на те інсп. Грефнер при всіх поглузував собі з нього. Пшибишевські — це був

чи не найшляхетніший поляк з-поміж тих, що були з нами в Березі. Він говорив до в'язнів-українців, що лежали з ним спільно в кімнаті хворих: „Ви, українці, можете бути горді з того, що вас запроторили сюди за те, що боретесь за свої національні права. Але я, поляк, відчуваю пекучий сором за тих моїх земляків, що створили цей табір і пхають сюди на загибель добрих поляків”. До речі, хворого Пшибишевського вкоротці відпустили на волю.

Загальну увагу звертав на себе старий (понад 60-літній) в'язень **Роман Котасінські**, по фаху швець. В молодих літах він був „пепесовець” (член Польської Партії Соціалістичної) і за якусь бойову акцію попав був на заслання на Сибір. З тих часів був особисто знайомий з Й. Пілсудським. Пізніше змінив свої переконання на євдецькі. Дуже ненавидів жидів. Завзятий був старуган, але часом виявляв, може й нещиро, надмірну покірливість. Згадаю такий характерний випадок. На третій або четвертий день свого перебування в Березі, Котасінські виступив, разом з іншими, до рапорту з проханням. Він почав своє прохання звичайною формулкою:

„Пане інспекторе! Арештований Роман Котасінські просить по к і р н о...”
і тут виступив з ряду та низько поклонився інспекторові до ніг.

Грефнер з несподіванки цофнувся взад і аж рота роззявив з дива. Але зараз же опанувався і заревів:

„Вступити в ряд! І просити **не покірно, але слухняно!** Ми вас тут не хочемо вчити покори, але послуху!”

І відсапнувши, запитав уже спокійнішим тоном: — „Про що хотів арештований просити?”

Котасінські продовжував:

— ...просить слухняно про дозвіл написати листа до пана маршалка Пілсудського з проханням про звільнення з табору”.

Інспектор знову скипів:

— „А це що знову? Арештований хоче гратися з на-

ми в цюцюбабку? Марш на місце і більше з такими дурницями до мене не приходити!"

Котасінському так і не дозволено написати листа до маршала Пілсудського. Це тільки скріпило його ненависть до режиму санації, і він з тим не крився. Мабуть з доручення Грефнера поліцаї взяли його на око й ганяли ним не менше, як нами, хоч інших поляків виразно ощаджували. Марковскі бив його не раз по руках палицею, викрикуючи: „Я тебе, старий дурню, навчу, як бунтуватися проти маршалка Пілсудського!" А коли викликував прізвище Котасінського, то завжди з притиском вимовляв „у" замість „о". — Я раз висловив своє співчуття старому, коли він критичним оком оглядав свої посинячені від побоїв і посинілі від осіннього холоду руки. У відповідь він заскреготав зубами: „Хай б'є, ск... син! Прийде ще криска на Матиска!"

Старого Котасінського звільнили в жовтні 1934 р., разом з більшою партією в'язнів. Але він не вмів на волі тримати язика за зубами. І за „лисковане" про Березу, його вже по кількох тижнях привезли назад до табору, на додаткове „перевиховання".

Його вкинули на повних 14 днів до холодного карцеру, де він, без теплого одягу, сильно застудився і відморозив ноги. Там над ним щоденно знущалися поліцаї, а навіть сам воевода Костек-Бернацкі „зволив" відвідати його і власноручно бив його по лиці і по голові, позичивши палиці у дижурного поліцає. Все це розповів в'язням Котасінські, коли його перевели до спільної кімнати, на наказ Кавецкого, представника міністерства внутрішніх справ з Варшави. Котасінські був цілий чорний по тій квартанні, а вся голова його була в гудзах. Коли його вперше по повероті до Берези погнали до роботи, один з поліцаїв голосно викрикнув: „Такого то треба відразу забити, як пса!" Пам'ятаю, що в той час я прошептав до свого сусіда в ряді оці слова Шевченка:

„...на позорище ведуть
старого дурня муштрувати,

щоб знав, як волю шанувати,
щоб знав, що дурня всюди б'ють!"

Наші взаємини з в'язнями-поляками в Березі не були добрі. Вони й не могли такими бути, з причин, які подам даліше. Все таки, в початках ми доволі часто дискутували з ними, з метою збагнути їхнє розуміння національно-політичних проблем і зокрема їхнє наставлення до української справи. Вислід дискусій був більше як марний. Кандидати на майбутніх лідерів польського народу виявились ігнорантами у порушуваних справах, а в українському, білоруському й інших питаннях східньої Європи обмежувались до загальникових фраз про право кожного народу на державне життя, з застереженням, що про відділення „кресів" від Польщі не може бути мови.

Тому ми взагалі перестали говорити з ними на політичні теми.

Вся політична мудрість більшості ендеків зводилася до „знання" жидівської проблеми. Молодий Левандовскі, з яким мені довелося сусідувати впродовж кількох тижнів, кілька вечорів викладав мені справу „ритуальних мордів", покликуючись на різні „історичні факти" і цитуючи відповідні місця з Талмуду та протоколів „Мудреців Сіону". Кожний свій виклад закінчував ствердженням, що жиди мусять бути усунені з Польщі, при чому посилався на таке поетичне гасло Норвіда:

...Бо нема угоди,
Гди в єдним краю жийон два живе народи
Прагнень ім не одбежеш, земі ім не додаш,
єден мусі устомпіць: госьць альбо господаж".

Очевидна річ, що на думку ендеків уступити мусіли — жиди.

Те, що нас усіх вже в перших днях сильно насторожило до наших співтоваришів недолі — поляків, це був виявлений яскраво брак у них примітивної людської солідарности та звичайної чесности по відношенні до загалу в'язнів.

Як я вже був згадав на початку цих споминів, у пер-

ших днях табору кухарями у в'язничній кухні були, з призначення Марковського, виключно в'язні-поляки. Це були кепські кухарі. Варені ними страви, а зокрема ранній „журек”, були нікудишні. Це було каригідне псування дарів Божих. Та крім того, вони без скрупулів обкрадали всіх в'язнів, забираючи для себе товщ, сир, кращі шматки м'яса і т. п. Це їм якийсь час миналося безкарно, бо поліцаї їх у кухні не дуже пильнували. При роздаванні страви, вони пильно дивилися, хто підходить з їдунком до казана. Полякам давали виразно більші шматки хліба чи сира на сніданок (хоч усі порції мали бути однакові!), а до їдунки вливали більше густої страви та ще й так її начерпували, щоб захопити на поверхні більше товщу. Для решти в'язнів лишалась рідка й пісна юшка. Протести в'язнів-українців перед самими поляками залишалися без наслідків. А скаржитись перед поліцаями ми не хотіли, тим більше, що вони „по-українському не розуміли”.

Але злочинства поляків у кухні самі вийшли швидко наверх. Раз під час збірки на подвір'ї один поляк-кухар передав старому Котасінському цитрину, вкрадену на кухні; цитрина мала бути вжита до борщу. Завважив це один в'язень українець і хотів незаметно витягнути цитрину з кишені Котасінського. Але зробив це незручно; цитрина впала на землю і покотилась перед фронтом в'язнів. Вийшов скандал, карний рапорт і — наразі тільки гостра догана для Котасінського і злодія-кухара.

День чи два дні згодом дежурний поліцай, переходячи через кухню, завважив, як кухарі-поляки ховали щось у челюсті запасової кухні, в якій не палилося. Він заглянув у піч і витягнув звідтіля їдунку, наповнену краденим смальцем. Справа опинилася в інспектора. На другий день під час рапорту інспектор звелів принести „корпус делікті” і запитав поляків-кухарів, хто з них сховав той смалець. Винного не було. Тоді інспектор сказав піднесеним голосом:

— „Смалець вкрали ви! Я питаю вас: Ви мали сумління відбирати двом соткам людей найкращу частину їх-

ньою поживи?! І хто ж тут є між вами? Не буду називати поймає, але прошу: доктори, адвокати, студенти, журналісти, — одним словом — еліта! Сором і ганьба! Хоч який огидний є ваш вчинок, я вас за це карати не буду, бо мені самому за вас соромно!”

Наслідок цієї виявленої крадіжки був такий, що інспектор нагнав всіх поляків з кухні і велів назначувати на кожний тиждень все інших 5 кухарів. Між ними було тепер: 3 українців, 1 комуніст і 1 поляк, — який був з-правила назначуваний головним кухарем. Крім того над кухарами був тепер установлений пильніший нагляд, зокрема при видаванні страв в'язням. Щоб бути справедливим, треба сказати, що поліцейський нагляд над кухарами українцями був зайвий. Ми самі дбали про те, щоб вони були якнайбільше безсторонні при розділюванні харчів. Це робилося шляхом організаційної дисципліни. Про себе ми сміялися, що встановлення по невчасі нагляду над кухарами було зовсім у стилі поляків: „Мудрий поляк пошкоді: замкнув стайню аж тоді, як вже корову вкрали...”

Відгомін цієї голосної в таборі злодійської афери відбувся згодом в одному з денних наказів Грефнера, що їх він залюбки продукував, а ст. лшод. Шимборські нам при ранньому звіті відчитував. В'язня-українця Микиту один з поліцаїв подав до карного рапорту за те, що він під час маршу підняв з землі загублену кимсь моркву і відразу її з'їв. Децизія інсп. Грефнера звучала так:

„...Якщо я пустив плазом крадіж цитрини в кухні, якщо я зрезигнував з покарання кухарів за крадіж смальцю, якщо я... (і т. д.) — то факт з'їдження арештантом Микитою піднятої із землі моркви тракую як **ординарне свинство** і караю його за те сімома днями карцеру!”

Цей наказ представника польської влади може правити за найбільш характеристичний зразок шляхетського розуміння суспільно-громадської етики й... естетики. А може й момент національної солідарности грав тут свою роль? Адже ж злодіями в кухні були поляки, а „морквожером” був — український націоналіст Микита...

Остаточно дехто міг би сказати, що годі було вимагати від поляків чесности й солідарности по відношенні до співв'язнів іншої національности. Мовляв, — виявлена солідарність у їх власних рядах, хоч би навіть коштом інших в'язнів, свідчить все таки добре про них, як окрему національну групу.

Але так не було. Ми не раз могли ствердити, що поляки були облудні й нещирі також між собою. Перед нами вони пересадно ввічливо віталися один з одним, солодко всміхалися до себе, стискалися за руки, величали один одного „панє колего” і т. п., а що крилося за тією облудною фасадною? Розповім один випадок, якого я був свідком.

Поляк Грембош, хворовита людина, якому постійно нервово трусилась рука, був за щось покараний трьома днями арешту з постом. Вечором, коли він мав вийти „на волю”, два кухарі-поляки принесли до нашої кімнати повну їдунку густої горохівки з вечері (напевно ця порція дорівнювала бодай трьом таким скупим порціям, як ми їх від тих же кухарів перед півгодиною отримували). Кухарі вручили цю вечерю Дворакові, з проханням, передати Грембошові, як тільки він прийде на гору. Дворак урочисто запевнив їх, що все зробить якнайкраще. Яке ж було мое здивування, а zarazом і почуття огиди, коли я побачив, що по відході кухарів Дворак зараз же почав перешіптуватися з Левандовскім і по кількох хвилинах вагання — вони обидва розділили горохівку поміж себе і похапцем її з'їли. Через яких двадцять хвилин прийшов до кімнати зголоднілий Грембош. — Чув я, що колеги мають щось для мене? — запитав Грембош Дворака. Той зробив сумно-співчутливу міну: — „Нестети колего, — не маємо для вас нічого. Кухарі необачно пороздавали репету, а про вас згадали, як вже було залізно... Та може ще в декого з колегів у других кімнатах знайдеться для вас бодай шматок хліба?” — Так безсоромно в живі очі дурих Дворак Грембоша, в той час, як Левандовскі соромливо кудись „змився”. — „Ну, що ж, прийдеться ще одну ніч спати з порожнім шлунком!” — всміхнувся криво

Грембош і відійшов ні з чим, після того, як Дворак „сердечно” й кількакратно стиснув йому на добраніч обидві руки.

Я розповів усе так, як було, нічого не прибільшуючи. Хай і це моє свідчення по 20 роках буде свідченням „бікусових журавлів” про людей таких, якими вони себе виявили в час тяжкої життєвої проби.

Ще про Грембоша. Він належав до числа тих **кількох** поляків у Березі, які твердо й мовчазно несли свою долю, не упідлюючись перед поліцаями і не лементуючи. Він звернув на себе нашу увагу тим, що вживав замість туалетного паперу шматків власних штанів. Кожного дня, то одна то друга його штанка ставала на малий кусок коротша. Ми сміялися, вгадуючи, чи вистачить Грембошові штанів до дня його звільнення. Вистачило „в сам раз”! Коли його звільняли, разом з іншими, в жовтні 1934 року, його обскубані, як „брабантська коронка”, штани були зредуковані до розміру купелевих штанців.

Інж. Євген Врецьона, в одній розмові зі мною на тему поляків у Березі, звернув увагу на прізвище Грембоша, який походив з-під Татрів. Воно йому нагадувало подібне прізвище українське з південних узбіч Карпат — з Закарпаття, — „Клемпуш”. І він поставив гіпотезу, що польські Грембоші й українські Клемпуші мусять походити з одного спільного пня.

Найганебніше записалися поляки в Березі Картузькій тим, що займалися підлим донощицьким ремеслом. Вони інформували інспектора Грефнера і Марковського про все, що помітили або почули поміж нами, чи комуністами. За це адміністрація їх вирізняла, вони були покликувані до найлегших робіт і... діставали завжди „репету”, як не явно при всіх, то пізніше, за закритими дверима. Коротко кажучи — продавалися за ложку страви. Можливо, що їхня совість розгрішувала їх від вини, мовляв, вони в той спосіб помагали своїй батьківщині Польщі приборкувати її національних ворогів. В нашому переконанні — ці донощики були людьми без почуття влас-

ної гідності і честі. Мимоволі приходять на думку, що з таких же шкурницьких спонук, маскованих „патріотичними” мотивами „валенродівської” служби своїй батьківщині, під час другої світової війни многі тисячі поляків ставали „фольксдойчами”. Це вже така нація.

До найбільш безсоромних донощиків належали: Пахольчик, Дворак і Романовські. Інші бодай крилися з цим підлим ділом. Речі, про які вони доносили, були часто зовсім благої натури, але Марковські завжди робив з них велику справу і використовував на те, щоб нас переконати, що він — мовляв — знає „все”, що між нами діється і про що ми говоримо між собою. Нпр. донесли йому, що деякі в'язні вживають соломи з сінників замість туалетного паперу. На найближчій збірці Марковські вже тримів: „Дійшло до того відома, що ви забираєте з сінників скарбову солому до кльозету. О-о-о! Ви ще собі на те не заслужили, щоб скарбовою соломою ваші гайдамацькі д... підтирати! Я все знаю, що ви робите! І я вам кажу, що... (і т. д.)”.

Після одного зі скажених вибухів Марковського, Роман Зарицький необережно висловився перед усіма в'язнями: „А я вам кажу, що Марковський щораз більше „свіркує” і незадовго скінчить у домі вар'ятів...” Вже на другий день Марковські з піною на устах товк Зарицького, де тільки трапилась нагода і при тому хрипів: „Як я на кім справді засвіркую, то тільки на тобі, ти-и-и...”

Найбільш насторожили Грэфнера і всю адміністрацію доноси про те, що українці по всіх кімнатах відмічують організовано всі національні річниці, як — річниця переходу УГА за Збруч (16 липня 1919 р.), Свято Зброї 31 серпня (річниця здобуття Києва об'єднаними українськими арміями), 1-го листопада і т. д. На ці наші скромні в таборових відносинах свята була нами присвячувана найближча неділя. В ці дні ми зберігали врочисту повагу, учасники визвольної боротьби 1917-22 рр. ділилися з нами своїми споминами чи пів-голосом виголошували короткі доповіді, були й деклямації, а навіть тихий концерт пісень

(„Ой, та зажурились”, „Ми йдемо вперед” і ін.), — все те перериване час до часу сторожким „зекссс!”. Годі було скрити ці святкування перед поляками, яких у кожній кімнаті було 5-6. Дізнавшись про цю „крамолу”, адміністрація не робила ніяких формальних доходжень, тільки взяла на око прелегентів: д-ра В. Горбового, ред. П. Сагайдачного, інж. М. Кравцева і ін., переслідуючи їх давно випрактикованими способами.

Ми найбільше потерпали за те, що одного дня котрийнебудь донощик зрадить поліцаям наш спосіб рятування себе від холоду в зимні слотливі дні пізньої осені. Не маючи, в подавляючій більшості випадків, ані теплої білизни, ані светрів (бо до родини ми в той час ще не писали), багато з нас замінювали простирала на теплі камізельки. Робилось це так: довге з на два метри „скарбове” простирало ми складали наздовж у-четверо, а відтак окутували ним спину і груди, перетягаючи простирало навхрест попід і понад раменами. Витворювались немов дві плоскі теплі подушинки — одна на грудях, друга на спині, які — скриті під блюзою, навіть не впадали в око, а зберігали тепло і — хорзнили теж від ударів палиці. Це був дуже практичний спосіб, і той, хто його вигадав, заслужив собі бодай на срібну медалю. Готуючись так до вимаршу на каторжну роботу в полі, ми мусіли добре замаскувати „кістку” коца і другого простирала на сіннику, щоб денна контроля нічого не помітила. З одяганням простирала на себе ми дуже крилися перед поляками, але ніколи не могли позбутися тривожної думки, що одного дня і ця річ фатально „рипнеться”. Та, Богу дякувати, ця невинна наша таємниця збереглась до кінця.

Декількох наших друзів, що перебували довший час у кімнаті хворих, маючи напів-спаралізовані м'язи ніг, (можливо, що згодом дехто з них навчився більше симулювати), мусіли постійно ділитися своєю скупкою харчовою порцією з поляками-помічниками фельчера, щоб у той спосіб „зблятувати” собі їх і не наразитись на підсу-

нене ними фельдшерів, підозріння в симуляції та на зв'язані з цим дальші шикани.

Але фагасівське вистуговування таборовій адміністрації не завжди хоронило донощика перед покаранням з боку тієї ж адміністрації. Раз інспектор покарав цілу келію двома днями арешту за те, що годі було знайти винних півголосної розмови після „цапштику”. Але вже на другий день викликаний інспектором Пахольчик прилюдно назвав прізвища 3-ох українців, які, мовляв, вели вчором розмову. Тоді інспектор, який любив імпонувати своїми соломонівськими рішеннями, несподівано заявив:

„Тому, що арештований Пахольчик видав винних щойно сьогодні, а не вчора, — за жару дістає 4 дні карцеру; тих трьох дістають по два дні, так як я рішив учора; решта — є звільнена від кари”.

Не оминув неприємностей також Дворак. Він, покладаючись на свою безкарність, часом дозволяв собі багатого, за що й обірвав раз несподівано кілька палиць від невтаємниченого в справі поліцає. Коли той же поліцає пізніше хотів „перепроситися” з Двораком і запитав його, чим він є „у цивілю”, Дворак з міною ображеного принца відповів:

„Я є поляк, римо-католик, гімназійний професор і офіцер резерви!”

Поліцає виразно зніяковів по тій відповіді і мовчки відійшов.

Одного осіннього вечора вбіг до нашої кімнати Сітек і приловив Дворака на гарячій вчинку, як той витягав з печі картоплю, вкрадену в кухні. Частину печених картопель знайшов у його сіннику. При тому виявилось, що Дворак, хворий на трипра, мочив що-ночі сінник, так що солома в ньому прогнила. Сітек прилюдно його вилаяв і поглумився з Дворака, але — на диво — замняв справу і не подав його до карного рапорту. Інший на місці Дворака був би хіба згорів від сорому, але Дворак нічого собі з того не робив і далі поглядав на нас усіх звисока.

Всі ми з полетшою відітхнули, коли всіх тих набун-

дючених „колегуф” звільнили нарешті з табору.

Але була одна справа, в якій поляки прислужилися всім іншим в'язням у Березі. Це була справа з „командантом” **Босовскім**, про якого була згадка на початку цих споминів. Його усунення з Берези — це була, мабуть, єдина прислуга, яку зробили в'язні-поляки для загалу в'язнів у Березі. На місце Босовського прийшов Сітек. Він і Марковські тримали нас у своїх лабетах повних 8 місяців. Був час до них звикнути...

На тому я б закінчив розділ про польську групу в Березі. Додам тільки, що на тих **кількох** серйозних поляків, які додатньо вирізнялись у своїй групі, ціла українська група зробила сильне враження, яке вони й винесли з собою на волю. В Березі вони мали нагоду пізнати нас з кожного боку, і на тій підставі набрали респекту до цілого українського народу й української справи. Адвокат Прушиньскі мав по виході з Берези, як мені розповідали, написати в одному з ендецьких видань більш-менш таке:

„Можемо різно думати про українців і їхні аспірації. Але я, на підставі моїх обсервацій у Березі мушу сказати, що нам, полякам, таки прийдеться з багатьох наших претенсій по відношенні до українців — зрезигнувати...”

Ще яскравіше висловив свою опінію про українців у Березі молодий провідник „фашистівської” організації польської молоді „Фалянга” **Болеслав Пясецкі**, який, не зважаючи на свій молодий вік, завжди тримався дуже гідно. В одному з молодечих часописів, мабуть у „Просто з мосту”, він писав (цитую з пам'яті):

„Між поляками є й такі, які заперечують навіть існування української нації. Я мав нагоду в Березі добре пізнати українських націоналістів. І я тверджу: якщо б навіть припустити, що української нації ще немає, то ця група людей є здібна таку націю створити”.

(Для історичної правди треба згадати, що згаданий Болеслав Пясецкі пізніше втішався особливими ласками у маршала Ридза-Сьміглого, а й у большевицькій Польщі

зумів собі забезпечити упривілейоване становище на відтинку молоді).

Більш-менш у тому ж часі один з ендеків у Львові, вражений поставою українських націоналістів, недавніх в'язнів з Берези, на судових процесах, написав у листівці: „Оунівці! Ви є нашими ворогами, але я вас шаную і подивляю!”

Наводжу ці слова не для дешевого вихвалювання групи українських націоналістів — в'язнів Берези, але для відзначення правди, яка мусіла насунутись кожному безсторонньому обсерваторові з почуттям справедливости при порівнянні польської й української групи в Березі Картузькій. Ця правда, зрештою іде крізь віки. Сьогодні цілий світ говорить подібно про українських націоналістів — в'язнів Колими, Воркути і ін. місць каторги в ССРСР.

22. „ЯРЕМО! ГЕРШ-ТУ, ХАМІВ СИНУ!”

Переходжу до групи **комуністів** у Березі... Їх теж було зразу біля 30, так як поляків, але з бігом часу, коли число поляків все більше зменшувалось і вкінці дійшло до зера, група комуністів — навпаки, зростала чисельно все дужче, а в квітні 1936 року, після відомих кривавих ударів прихильників „людового фронту” з поліцією по всіх більших містах Польщі і зокрема на ЗУЗ у Львові, — комуністи стали, на деякий час майже єдиними в'язнями Берези.

У групі комуністів з першої бранки було б. 40% українців, 40% жидів і 20% білорусів та поляків. Українці комуністи походили в більшості з Волині і Полісся, кілька було зі Львова. Всього 3 або 4 були між ними не зовсім здекларовані в своїх комуністичних переконаннях, решта — це були запеклі комуністи. Це зокрема треба сказати про українців-комуністів зі Львова. Був між ними **Половчак**, мудрагелькуватий журналіст, редактор „Сили” чи „Сель-Роба”, далі кількох бойових робітників — Яблон-

ський (кол. сержант польських легіонів), Пожмурський, Олександр Потурай і Дивнич.

Згаданий Половчак любив багато говорити і чванитися своїми журналістичними здібностями та успіхами. Коли раз у неділю, під час його перехвалок, один з наших друзів кинув під його адресою глузливу репліку, він схопився з місця, немов готовий до бійки, і визиваюче вигукнув: „Ег, ег, а котрий то там такий мудрий? Певно попів синок!” — Подібною ненавистю до нас, природною від віків для всяких яничарів, дихав Пожмурський. Мені раз трапилось зударитись з ним під час праці при регулюванні річки Кречету. Дернина, яку я ніс на греблю, зіснулась мені з лопати в воду й обризкала рідким болотом лице Пожмурського. Він моментально визвірився на мене, підніс високо над головою рискаль, готовий до удару, і з блиском несамовитої ненависти в очах закричав: „Уб'ю, як гада, ти, Петлюра проклятий!” Але до нього зараз же прискочили з рискалями інші наші друзі і зацитькали його безцеремонно: „Ти будь потишше, комунарська заразо, а то зараз скупаємо тебе в болоті!” Тут вмішались у сварку поліцаї, вигукуючи здалека: „Ей, там, що за гада-не?! Не гадаць, тільки робіть!” І на тому інцидент був закінчений.

Інші комуністи — українці зі Львова були більш опановані і скромніші.

З комуністів українців з Волині і Полісся я запам'ятав прізвища: Марищук, Тишик, Лисюк. Ред. Штикало пригадує мені, що був між ними теж молодий поет і письменник з Полісся Олександр Гаврилук, якого в 1941 році, в перший день німецько-советської війни, у Львові, на Сикстуській вулиці забила німецька бомба.

Як можна легко догадатись, головну роль серед в'язнів-комуністів грали жиди. В проводі комуністичної групи в Березі в 1934 році стояв, як мені здається, лікар зі Станиславова **д-р Рудель**, молодий, низького росту жид, секретар МОПР-у.

Дуже інтелігентний і чемний до всіх був молодий е-

кономіст з Дрогобича, якого прізвище (**Ернст?**) я призабув. Грефнер, який не терпів людей, що перевищали його інтелігенцією, дав був поліцаям тижє доручення дошкулювати Ернстові більше, як другим в'язням. Тому ціла Ернстова спина була вже в перших днях густо списана темно-синіми смугами в той час, як багато інших в'язнів ухитрялися так, що взагалі не закоштували поліцейської „паштетівки”. Один поліцай, зрештою не найгірший, почувши прізвище Ернста, відразу стукнувся в голову і витукнувши: „Ага, то тен за... інтелігент!” — почав його без видної причини обкладати палкою. Певно пригадав собі інструкцію...

Із західньої Польщі був жид **Скробек**, який немало всіх насмішив, стаючи до рапорту із зголошенням своєї недуги, яка — в його сподіваннях — мала йому полегшити долю в Березі, зокрема рятувати від тяжкої праці. Хвороба називалася „жилякуф на воречек од йондри”. Але ця „хвороба” його ні від чого не врятувала, навпаки, стягнула на його спину зайву порцію палок.

В Волині, Полісся і Білорусі було кількох жидів, з яких затямилась прізвища: **Янкель Лобчаньскі, Лазар Харупка і Волько**. Харупка був цинічно-нахабний у своїх дотинках під адресою українців, хоч старався ніколи не перебрати мірки, щоб не обірвати „по зубах”.

Боївкарами компартії з Варшави були жиди: **Шмуль Каптур, Фельдблюм і Рахміль Блянк**. Блянк об'їздив вже чимало світу, був і в Палестині, бився з арабами. Вмів симулювати напад падачки (епілепсії), що й запродукував раз перед нами під час звільнювання групи в'язнів. Мав кілька фатальних для себе сутичок з нашим братом. Раз восени, в холодний дощевий вечір, під час миття їдунков при бочках, Блянк нахабно пхнув у болото Петра Башука. Той, не довго думаючи, гаратнув його з усієї сили їдункою в закривлений ніс. Блянк заревів з болю і люті і радо став би до бійки, але Башук вже побіг з усіма іншими до кімнати на гору. Дижурним поліцаєм того дня був Марковскі. Розлючений фактом, що хтось із в'язнів

теж посмів послужитися привілеєм биття, — Марковскі зарядив негайно збірку всіх в'язнів по кімнатах і велів Блянкові йти з ним від кімнати до кімнати, щоб відшукати й розпізнати винувника. Блянк не міг бачити на подвір'ї в півтемряві обличчя свого противника, але запам'ятав собі, що той „бандит” був одягнений у волохатий светер. Тимчасом наш Петро не був „фраєр”. Він зразу по приході до кімнати сховав светер під сінник, а на себе натягнув маринарку. Коли до того ще зробив невинну міну, справа була витрана. Блянк з розквашеним носом і Марковскі з розіскреними від люті очима перейшли попри нього, мов непишні. Винуватця не знайдено.

Ненависть Блянка до українців зросла. В словних перепалках він часом посувався задалеко, лаючи українців бандитами і погромщиками. Але й тут швидко дістав за своє. В одній суперечці з Ярославом Горбовим, на весну 1935 р., Блянк назвав його „хамом”. Горбовий відразу зареагував, повалюючи Блянка на землю сильним ударом в лице. Блянк знову заревів і поскаржився дижурному поліцаєві. При карному рапорті інсп. Камалія покарав Горбового сімома днями темниці. Блянкові пустив плазом його сварку в келії, хоч всякі розмови в кімнатах були суворо заборонені.

Фельдблом був атлетом низького зросту, з диким поглядом зизуючих очей, — типовий ножівник-боївкар з Варшави. Він оминав ударів з нами. Я раз у зимі опинився разом з ним і з Блянком у тридневнім арешті. Блянк розповідав нам про свої переживання в Палестині серед „кібуців” і наспівував на арабський лад бедуїнські пісні. Фельдблом розповів нам, як він утік з Берліну після приходу до влади Гітлера, і навчив мене співати гітлерівську пісню „Горст Вессель Лід”.

Музикання цієї маршевої пісеньки скоротило нам час відбування кари на кілька годин.

Шмуль Каптур — це „капітель” сам для себе. Його ніхто з в'язнів Берези напевно не забуде ніколи, подібно, як не забуде Марковського чи Сітека. Каптур — це був мо-

лодій, може 22-літній, фризієр з Варшави, м'язистий і добре виспортований. Вигляд його лица був чисто мексиканський, а чорне кучеряве волосся над чолом укладалось немов у два чортівські ріжки. Це була дуже дивна натура. В дружній розмові він був роззброююче наївний, як дитина. Але коли приходило до бійки, він ментально перемінювався на дикого хижого звіря. На його совісті було чимало варшавських поліцаїв і агентів, яких він „спрятав” штилетом у темних завулках Варшави. Поліцаї в Березі знали, що Каптур — це їх небезпечний противник, хоч і не мали ніяких доказів проти нього. Тому „на всякий випадок” били його на кожному кроці, як „буру суку”. По відношенні до інших спів'язнів Каптур часто послуговувався своєю найгрізнішою зброєю — газами. Це була зброя, страшніша за іперит. У порівнянні з цією Каптуровою „продукцією”, природна газова оборона канадійського скунса могла б бути трактована як трохи гіршого сорта перфума. Коли Каптур, не раз із розмислом насиланий своїми компатріотами як „п'ята колона” в нашу тушу, — за словами жидівської пісеньки — „зробил шпас, одкренціл курек і пусьціл газ”, — то всі ми ментально затикали носи і втікали чимдуж із заповіреного місця, щоб рятувати нужденне життя від ще нужденнішої смерті. Дуже нещасливі були Каптурові сусіди „по сіннику”.

Каптур був дуже зручним фризієром. Бритвою орудував, як справжній Фігаро. Не раз поліцай Венцек наказував йому поголити в'язня комплектно впродовж часу, потрібного на відчислення від один до 20. І Каптур міг цю штуку втяти, не поранивши обличчя свого „клієнта” більше, як 2-3 рази.

Постійне пів-голодне вегетування доводило Каптура (та чи тільки його?) до розпачі. В розмові він раз-у-раз вертався до кулінарних тем. З блисками божевілля в очах він скаржився: „Моя жінка в Варшаві не раз благала мене, щоб я з'їв такий добрий котлет або таке солодке тістечко. А я не хотів того їсти! Чуєте? — Я не хотів того

їсти! — Як то могло бути, що я не хотів того їсти?” — майже кричав він у розпуці.

Коли поліцай під час обіду викрикував „По репету!”, — Каптур уже був біля кітла. Навіть тоді, коли викликали тільки „спеціалістів”, Каптур намагався замішатися теж поміж них. Раз у неділю Марковські викликав тих поляків, що приступили були того дня до св. Причастя. — „Комунія, вистомп!” — крикнув Марковські і аж язика забув в роті, коли побачив Каптура на чолі побожної колони. — „Ну, я тиж едем комунія!” — пояснив йому невинно Каптур, але не встиг дістати репети від кухаря. Мусів задовільнитися кількома палицями.

Під час праці Каптур „маркірував” так незручно, що поліцаї раз-у-раз прикликали його до себе на муштру і кару. Часом він їх роззброював своєю наївністю. Я був свідком м. ін. такої сцени:

Під час копання грядок, Каптур раптом схилився до землі і почав вигукувати радісно-здивованим голосом: „Храбонщ! Храбонщ!” (хрущ). — Один з поліцаїв запитав Каптура жартом: — „А що таке хрущ?” — Каптур подумав хвилину і зарепортував: „То така дуже велика муха”. — „Що? Хрущ то муха? Перший раз таке чую!” — засміявся поліцай. Каптур ще раз застановився і знайшов нове пояснення: „Ну, не муха, але такий дуже, а дуже маленький піташок!”

Дружній регіт в’язнів і поліцаїв закінчив цю розмову на природничі теми. Сміявся і Каптур, радий, що обійшлося без биття.

Обурююча й нахабна поведінка Каптура по відношенні до членів нашої групи мусіла довести до конфліктів. Першу бучу розпочав він сам. Під час бігу сходами вниз до їдальні, хтось нехотячи пхнув його в спину. Каптур відвернувся і з усієї сили вдарив найближчого в’язня „незбедніком” (так називалася комбінація військової ложки з вилками). А був ним Дмитро Грицай, пізніший сл. п. ген. УПА Перебийніс. Удар вилками розпорів йому чоло й лице. Ціле щастя, що Каптур не попав вилкою в

око. Залитого кров'ю Грицає відвели на перев'язку до фельчера, а Каптуром з-місця „зайнявся” Марковські. Якби не швидка інтервенція Марковського, справа могла закінчитися для Каптура фатально.

Якийсь час згодом Каптур розпочав бучу з Генгалом і Церкевичем. Всі в'язні вже побігли з їдунками на долину, а Каптур почав лаяти „хамами” і „бандитами” кількох осталих українців, мовляв, вони йому кудись заподіли їдунку. Розлючені нахабністю Каптура, Генгало і Церкевич приперли його до стіни і били, скільки влізло. Крик Каптура був заглушений тупотом ніг в'язнів з інших ґетей, які в той час бігли коридором на вечерю. І Генгало, і Церкевич, відпокутували, як звичайно, в карцері. Але мали сатисфакцію, що провчили добре нахабу-комуніста. Від того часу Каптур дбайливо обминав будь-якої сутички з українцями, а навіть відмовлявся від спільної праці з ними, виправдуючись перед поліцією: „Я не хце з німі бич, бо оні бедом мне бич”.

Доволі голосною в Польщі справою в 1934 році була справа в'язня Берези **Мотека Золотова**. Це був учитель жидівських шкіл у Варшаві, батько двоїх дітей. Оскаржений за приналежність до Польської Комуністичної Партії, мав стати перед судом, відповідаючи з вільної стопи. Який тиждень перед судовою розправою, схопили його на вулиці поліційні агенти і ще того ж дня повезено Золотова до Берези. В Березі взяли його з місця „до ремонту”. Дижурні поліцаї, а зокрема Марковські і Сітек, били його щодня, без рахунку, і гонили ним, як псом, лаючи його „зас... літератом”. Але на судову розправу таки повезли його до Варшави. Ми всі співчували Золотову і бажали йому, щоб його таки засудили на розправі, бо тільки це могло його врятувати від дальших знущань у Березі. Але по двох чи трьох днях привезли його знову і „ремонт” продовжувано зі збільшеною силою.

Ось як розповідає про справу Золотова його тодішній оборонець, адвокат Людвик Гонігвіль у місячнику „Культура” ч. 7-8 (57-58) з 1952 року:

...В день розправи... я знайшов Золотова на судовій залі, звичайно вживаній до цивільних розправ... Золотов сидів на першій лавці сам, а поліцай, конвоїр з Берези, сидів зараз за ним на другій лавці. Коли я наблизився до Золотова з витягнутою на привітання рукою, конвоїр зірвався і заявив, що розмова з в'язнем є заборонена. По моему в'ясненні, що я є оборонцем Золотова і маю право на розмову з ним, конвоїр повернувся на своє місце. Я сів коло Золотова і хвилину придивлявся до нього. Ми обидва мовчали. Нагло Золотов присунувся до самого мого вуха й уриваним, захриплим шепотом почав говорити:

„Пане меценасе, благаю Вас, рятуйте мене, я страшно збитий, цілий мій задок посічений, я не можу сидіти, вони кілька годин знущалися наді мною, рятуйте мене, благаю...” Перший і єдиний раз у житті я вибухнув спазматичним плачем і вибіг із залі.

Зовсім не пам'ятаю, що я робив і де я був упродовж пів чи навіть цілої години по тій утечі з залі...”

Того ж дня возний візвав адвоката Гонігвіля до молодого віце-прокурора, що виступав у справі Золотова, і той в дуже делікатний і прихильний спосіб сказав йому, що конвоєнт з Берези поінформував його про все, що сталося в залі. Прокурор догадувався, що Золотов розповів адвокату про свої переживання в Березі. Тому остеріг його, що дальше розголошення оповідань Золотова може стягнути на його (адвоката) голову великі прикрості, бо ніщо не зможе оборонити його самого перед висилкою до Берези, якщо „відповідний чинник” захоче порухатись з ним за недискрецію... Тому гаряче просив його, в ім'я приятельських для нього почувань, щоб зберіг у цій справі мовчанку.

І Гонігвіль мовчав. Але вістка про його атаку спазмів на судовій залі розійшлася таки серед судових, прокураторських і адвокатських кол, бо під час його побачення з Золотовом було на залі кілька осіб, свідків описаної сцени.

Далі адвокат Гонігвіль розповідає:

„По викликанні розправи прокурор виступив з внеском її відкласти. Я спротивився тому в надії, що суд засудить Золотова на замкнення у в'язниці і видасть доручення посадити його негайно до нормальної в'язниці, де не стосують драстичних засобів пана Складковського. В той спосіб я намагався вирвати Золотова з Берези. Але коли суд постановив відкласти розправу, я виступив з внеском, нечуваним в устах оборонця, — про заміну кавці, як запобігуючого засобу на... ув'язнення. Однак суд у цьому випадку був дуже „ліберальний” і ствердив, що немає жадної правної підстави для узгляднення внеску оборони”.

І так Золотова знову відставлено до Берези. Адвокат Гонігвіль розпочав тоді інтенсивні старання в його справі, інтервенуючи в міністерстві внутрішніх справ. Справами табору в Березі завідував у той час віцeminістер Кавецькі, права рука Славоя-Складковського. Кавецькі, про якого манери Гонігвіль пише з презирством, заявив йому на закінчення розмови:

„Нехай жінка Золотова внесе заяву („подання”) і я його по місяцеві звільню, але під одною умовою, що ви їй не скажете нічого про мою обіцянку, а навіть про те, що ви розмовляли зі мною. Скажете їй просто — „той дрань Кавецькі не хотів мене прийняти”.

Останню фразу Кавецькі ще двічі повторив Гонігвільві, заки той відійшов. Але свої обіцянки дотримав. Золотов по місяцеві був звільнений з Берези і незабаром прийшов до свого адвоката. Розповів йому, що по його повороті з Варшави до Берези, його знову побили, пригворюючи йому: „Незабаром, ск... сину, побачиш свого г...няного („гуньяного”) оборонця **тут**, і тоді **він** буде перед **тобою** скаржитися!” і т. п. Далі Золотов накреслив адвокату образ переживань в'язнів у Березі так, як це вже відомо шан. читачам з цих спогадів. Про все почуте від Золотова Гонігвіль мовчав аж до 1952 року... Своє оповідання про Золотова Гонігвіль закінчує заввагою, що на судовій розправі Золотова уневиннено.

Я вважав доцільним навести обширніше справу Золотова для кращої характеристики тодішніх відносин у Польщі. Табір у Березі був пляновим засобом терору польської адміністрації по відношенні до **всієї** суспільности. Той же адвокат Гонігвіль цитує із споминів Складковського речення, що до Берези висилано „закукурічених” („зацетшевіоних”) **політиків**, шкідливих для цілості і зліюваности („звартосьці”) громадян і Польської Держави”.

Як приклад такого „закукуріченого політика” Складковські називає м. ін. **д-ра Леона Файнера**, адвоката і члена Міської Ради Кракова та члена ЦК Жидівської Робітничої Партії „Бунд”. Його „провиною” було те, що як жидівський радний, поставив внесок на скреслення символічного **одного** золотого з міської субвенції для Братньої Помочі Ягайлонського Університету на знак протесту Міської Ради проти антисемітських вибриків молоді, організованої в згаданій Братній Помочі. Його внесок не перейшов, субсидію таки ухвалено, а Файнера вислано, як „закукуріченого політика”, — до Берези. Його справою з місця зайнялися не тільки жидівські, але й польські соціялісти, глибоко обурені бруталністю Складковського. Офіційно, з доручення родини, інтервював варшавський радний, рівнож член ЦК „Бунду”, варшавський адвокат Генрик Ерліх (пізніше двічі засуджений більшовиками на кару смерті і ними страчений). Ерліха не хотів прийняти в тій справі ані Складковські, ані віцеміністер, який прийшов на місце Кавецкого. Ерліха спрямовано до директора Департаменту Безпеки, Жиборського. Так склалося, що в заступстві Ерліха двічі зложив візиту Жиборському адвокат Гонігвіль. За другою візитою Жиборський заявив Гонігвілеві: „Пан міністер велів вам заявити, що **кожна інтервенція в справі Файнера продовжить його побут у Березі на один місяць**”.

Так виглядав „правопорядок” у Польщі. Високий урядовець міністерства заявив громадянину офіційно, що за **його** поступовання **хтось інший** посидить довше в

Березі. Так на практиці виглядали принципи, оповіщувани з помпою паном Складковским, що „урядник є слугою суспільности і що табакерка є для носа”, а також, що „справедливість, річевість і об’єктивність адміністрації я поставив як основні вимоги”.

Файнер був звільнений з Берези безпосередньо перед вибухом війни. Під німецькою окупацією працював без перерви на відповідальному пості в протигітлерівському резистансі і помер на рака в той час, як советські війська займали Польщу. А пан прем’єр Феліціян Славой-Складковскі виїхав на вигідну еміграцію, щоб у своїх неславних спогадах, писаних під пальмами Палестини, шкалювати пам’ять тисячів в’язнів Берези, виправдуючи сваволю польської адміністрації.

Мотек Золотов робив на кожного в Березі враження загулюканої і безпорадної дитини. Його лице було завжди скривлене, немов до плачу. Але він був переконаним комуністом і мабуть таки не останньою шишкою в компартії. У вільних від... биття і гонення хвилинах постійно перешіптувався з провідними членами комуністичної групи. Укладав також вірші, які відтак переповідав своїм товаришам. У віршах, як це мені раз випадково долетіло до вуха, оспівував м. ін. „подвиги” Марковского і Сітека.

Раз у хвилині загального відпруження я собі дозволив, може несмачно, пожартувати з Мотеком. Я йому сказав:

— Ви, Золотов, як переконаний комуніст, повинні замінити ваше буржуазно-капіталістичне прізвище на більш пролетарське, наприклад, на „Железо-Бетоноф”...

Мотек глянув на мене злим оком і скривившись, як до плачу, закричав пискливим гістеричним голосом:

— Пан єст провокатор!

З черги роззлостився і я, і відповів йому реплікою з Шевченка:

— Цур тобі, мерзенний каламарю!

При розгляданні комуністичної групи в’язнів Берези

мушу згадати теж **А. Розенберга**, хоч маю сумніви, чи не треба б його радше зарахувати до групи українських націоналістів, не зважаючи на його жидівське походження. Ім'я сотн. **Розенберга-Чорнія** є напевно добре відоме всім кол. воякам і старшинам Української Галицької Армії, в якій він був не злим штабовим старшиною для спеціальних доручень. За Польщі, в кожному разі до 1935 року, він був заангажований у праці КПЗУ, був співтворцем Сель-Роба і видавцем комуністичної газети „Світло”. Його привезли до Берези мабуть у червні 1935 року, два або три тижні перед моїм звільненням. Його положення між в'язнями Берези було особливе. Комуністи сторонили від нього, не вважали його за „свого” і не довіряли йому. Ми теж ставилися до нього з застереженням, бо хоч знали його минуле з часів визвольних змагань першої світової війни, дивились на нього криво за його діяльність у комуністичних рядах. Сам Розенберг нікому не накидався, хоч і не уникав розмов з нами. Як уложились далші його взаємини з обома групами в'язнів, я не знаю, бо швидко після його приїзду мене випущено на волю. Знаю тільки, що большевики розстріляли Розенберга невдовзі по своїм приході до Львова в 1939 році.

На початку розділу про комуністичну групу я згадав був про **Трохима Марищука**. Це був учитель з Волині, який був засуджений за комуністичну діяльність на 20 літ в'язниці, з чого відсидів 10 літ, а решту йому „подарувала” амністія. Але вже п'ять тижнів по випущенні з в'язниці Марищук опинився в Березі. Це був спокійний дядя, гладко відгодований на добрих в'язничних харчах. Він не раз зітхав за минулими днями тихого і ситого життя у в'язниці і запевняв, що волів би відсидіти повних 10 років у тюрмі, ніж один рік у Березі. Правду кажучи, не він один був би радий замінити Березу на в'язницю. Десь на весну 1935 року привезли до Берези наймолодшого брата Марищука, теж за комунізм.

Наші взаємини з комуністами в Березі були ворожі й напружені. Жидів-комуністів ми зненавиділи до глиби-

ни душі, як зрештою і вони нас. Головною причиною нашої ненависти до них була свідомість їх беззастережного вислуготування заклятому ворогові України — Москві, отже їхня злочинна, зрадницька робота по відношенні до українського народу, на землі якого вони жили. Вислів цим нашим почуванням дав між ін. В. М. Янів, до речі, людина глибоко-релігійна і високо етична. Він сказав жидам у Березі відверто: „Коли я бачу ваше нахабне і злочинне діяння на шкоду українського народу, я не можу не бути антисемітом”.

Другою причиною нашої ненависти до жидівсько-комуністичних верховодів було їхнє відношення до комуністів українців, яке ми мали нагоду щодня спостерігати. Вони трактували своїх товаришів українців, як своїх „шабес гоїв”, подібно як Лейба в Шевченкових „Гайдамаках” козака Ярему, якого прозивав „хамовим сином”. Ясна річ, що свого зневажливого ставлення до українців комуністів жиди не виявляли одверто брутальними словами, але це в них виглядало так: „Веш цо, Лисюк? Веж ти мий подлогі, бо я tego нігди не робілем, а я беде щерал куже (стирати порох)”. Це так говорив Скробек до добродушного українця з Волині. Або — „Помуж мі то вжонч, бо я ні мам сіли!” Або: „Дай мені свій светер, бо я нині йду до карцеру!” І т. п. Не раз було соромно і боляче дивитись, як нахабно використовували жиди нашого збаламученого брата, швартогтячи собі при тому іронічні дотинки під його ж адресою. А той брат ревно виконував кожну жидівську забаганку, щоб тим довести свою „клясову свідомість” і не наразитись на закид „контрреволюції”. Якої заплати від одного чи другого „старшого брата” за свою вірну службу ідеям Маркса-Леніна-Сталіна ті незрячі наші брати згодом діждалися, це варто б іще прослідити.

Була ще й третя причина нашого озлоблення на жидів комуністів. Це була їх провокативна поведінка по відношенні до нас, як це було вже згадане в випадку Блянка чи Каптура, зокрема кидані ними під нашою адресою такі епітети, як „бандит”, „погромщик”, „хам” і т. п., чим вони

не раз провокували бійку, яка з-правила кінчалась карним рапортом і — карою для нашої сторони. Крім того всі жидаки були дуже хитрими „маркірантами”. Коли праця полягала на копірсаанню землі, вони всі збивались до купи, щоб собі до-схочу пошварготати. Але як тільки чувся наказ „До возів!”, — всі вони моментально розскакувались, намагаючись розділитись так, щоб при кожному возі був тільки один жид, а решта — „гоїв”. В такій пропорції кожний з них міг вигідно „ощаджувати” свої сили. Але цю їх тактику швидко збагнули самі поліцаї і почали їх давати разом до одного воза, не раз солідніше наладованого, як інші.

Спочатку ми вели розмови з ними, — як з жидами, так зокрема з українцями комуністами. Але ці розмови доводили тільки до взаємного розбурхування пристрастей і кінчалися лайкою, а то й бійкою. Я сам був свідком, як один молодий українець комуніст з Поліся (прізвище забулось) у побідній розмові з інж. Атанасом Мілянцем назвав Петлюру „сволоччю”. Витворилась напружена ситуація, яку перервав вхід поліцая до кімнати.

В таких то причин наш Провід у Березі заборонив вести будь-які розмови з комуністами. Тоді жида-комуністи почали самі провокувати наших друзів на розмови, стараючись підбурювати „селян і робітників” проти „студентів і інтелігентів”. Звичайно такі провокації кінчались для них недобре і тому й вони теж заперестали розмов з нами.

Найбільш охочим до дискусії з комуністами був „спец” від большевицьких справ, редактор Іван Мітрінга. Він міг днями і ночами дискутувати на теми теорії, програми, тактики і практики комунізму й большевизму. Пригадую собі, що десь у половині грудня 1934 р. мені пощастило під час праці в стайні знайти в сіні кілька сторінок газети „Ілюстровани Курієр Цодзенни” з першими вістками про вбивство Кірова та про розстріли, які у зв’язку з тим мали місце в ССР. Я щасливо заховав цю газету і приніс її до арештантського бльоку. Нас кількох переци-

тувало жадібно всі вістки, криючись перед „капусями” (донощиками) та ховаючи газету, перед виходом до праці, глибоко в сінник. Вночі, при слабому світлі нашої „вічної” жарівки, я сліпав, читаючи заховану під коцом газету. Вістки, що їх подавала газета, найдужче заінтригували саме Мітрінгу. Він на їх основі почав снувати найбільш фантастичні припущення на тему дальшого розвитку подій в ССРСР. Він не міг погодитися з заборонаю вести дискусії з комуністами і раз-у-раз ламав цю заборону. Йому загрожено бойкотом, коли буде далі дискутувати з комуністами, і врешті таки й наложено на нього бойкот. Мітрінга гнівався і протестував, але по тижневі бойкоту скапітулював і заявив свою солідарність з постановою Проводу.

Так виглядали наші взаємовідносини з групою комуністів у Березі. Все таки треба признати, що їхня група була сильно здисциплінована. М. ін. вони рішили між собою не йти до читання книжок і того рішення притримувались, з чого ми були зовсім задоволені, бо було „більше для нас”.

23. „ЗАБУДЬТЕ, ЩО ВИ БУЛИ В ТАБОРІ!”

Після цієї довшої дигресії, присвяченої групам комуністів і поляків у Березі, час вернутись до перерваного оповідання про наше життя-буття у таборі.

Хочу розповісти тепер про звільнювання в'язнів з Берези. Я сам призабув докладні дати перших звільнювань, але знайшов їх у згаданій вже брошурі невідомого автора п. н. „Береза Картуська”.

Як було згадано на початку, кожний з в'язнів Берези діставав до підпису постанову адміністраційної влади про заключення його в „місці відокремлення” на протяз 3 місяців. Зразу ми всі жили надією, що справді по трьох місяцях нас випустять з Берези, хоч і рахувались з можливістю поновного арештування, слідства, судової розправи й евент. засуду. Але дійсність перекреслила наші

сподівання. Виявилось, що рішення про звільнювання згл. продовження реченця побуту в Березі западали в Варшаві за індивідуальним ключем, при чому „рішаччі чинники” брали на увагу більший чи менший ступінь обтяження кожного в'язня, за його поліційною картотекою. Одних в'язнів звільнювано вже по кількох тижнях побуту в Березі, інші каралися в таборі по рокові, півтора, а то й по два роки. Кому проминув реченець 3 місяців, той діставав до підпису постанову про заключення на дальших 3 місяці.

Згаданий мною невідомий автор брошури про „Березу Картуську” подає наступні дати перших звільнень з Берези:

1) 15. IX. 34. — звільнено 2 в'язнів: поляка Пшибишевського й одного українця (був ним Богдан Рибчук з Городенки);

2) 18. IX. 34. — звільнено 35 в'язнів;

3) 17. X. 34. (два дні після загального „відновлення 3-місячного контракту”) — звільнено 29 в'язнів;

4) 29. XI. 34. — звільнено теж 29 в'язнів;

5) 12. XII. 34. — звільнено 12 українців із Станиславівщини;

6) 20. XII. 34. — звільнено 53 в'язнів, в тім решту поляків.

Отже всіх разом до того часу звільнено 160 в'язнів. В таборі остало „на Свята” приблизно 100 в'язнів.

Наступне велике звільнення наступило 1 березня 1935 року. Тоді звільнено б. 40 в'язнів. Про дальші дрібні звільнення, і чи вони взагалі були, не пам'ятаю. Мене самого звільнили в групі 12 в'язнів 3 липня 1935 року.

Перше „велике” звільнення 18 вересня 1934 р. відбулося з доволі великою парадною, бо в присутності „самого” воеводи Костека-Беряцкокого і його шефа безпеки, віцеміністра Кавецкого і його секретаря, інспектора Грефнера та всіх його старшин і підстаршин. Приїзд „високих достойників” до Берези ми відчули дошкульно на власній шкірі, бо того дня поліцаї тонили нами при роботі і били,

бодай у-двічі більше, як звичайно. Вечером, по праці, коли команданти ескорт передали нас у руки старшого пшодовніка Шимборского, і ми готовились бігти до кімнат на гору, нагло нас затримав крик: „Вруць! Вруць!” — Це кричав біжучи задиханий комісар Скрентовскі. За ним надійшла згадана вже група „достойників”.

Ми з цікавістю і з острахом надії приглядались цілому почотові. Між усіми обличчями кидалась в очі мертвелька маска обличчя Костека-Бернацького. Він тоді був уже невилічимо хворий на шлункового рака. Ця хвороба робила його ще більше злющим ненависником усіх „ворогів маршалка Пілсудського”. Ми бачили його в Березі всього два або три рази. Тут принагідно згадаю про один його виступ у ролі „поліського „Гарун-аль-Рашіда”.

Це було в липні 1934 року. Велика група в'язнів працювала поза табором, зараз біля його огорожі, при правій дороги, що бігла здовж таборового паркану. Командантом ескорти того дня був поліцай Жицінський, а технічним керівником земляних робіт — людяний поліцай Зибер. Нагло в одному місці поліцейського кордону зчинився рух. Один з поліцаїв помітив двох підозрілих поліщуків, які скрадалися поміж кущами в сторону нашої групи. Один з поліщуків витягнув фотоапарат і зробив, чи намагався зробити, знімку цілої групи. Поліцай накинувся на підозрілих типів з криком і хотів відібрати від них фотоапарат. Тоді старший поліщук сказав йому: „Прошу запровадити нас до керівника робіт!” Поліцай, замість привести їх до команданта ескорти Жицінського, привів їх до Зибера. Ми з цікавістю приглядались двом зловленим „пташкам”, а один з наших жартунів відізвався до них півголосом: „Ой, дядю, зараз буде ваша д.. в роботі!” — Яке ж було наше здивування, коли Зибер, поглянувши бистро на поліщуків, зарепетував нагло на весь голос: „Перервати працю! Цілість на мій наказ: струнко!” І стукнувши закаблуками та витягнувши руки по швам, зарпортував: „Пане воєводо, постерунковий Зибер голосить служняно...” і т. д.

Перебраний за поліщука Костек-Бернацкі вислухав рапорту з мертвецьки-неподвижним лицем і запитав Зибера: „Пізнали ви мене?” Зибер гаркнув: „Так є, пане воєводо!”

Товариш Костека, його невідлучний шеф безпеки, з фотоапаратом через плече, весь час тільки іронічно посміхався. — Після короткої розмови з Зибером і Жицінським вони відійшли до табору.

Отакий то був Костек-Бернацкі, володар наших фізичних істот, ославлений кат Берестя і Берези, голосний автор книжки „Чиццеле д'ябла” (якої я ніколи не бачив).

Цю небуденну подію пригадав нам згодом ще раз наш тайний приятель, „золотий поліцай” Новак. Під час праці на шосе він накинувся з таким скаженим криком і лайкою на Богу духа винного поліщука, який намагався непомітно проскочити поміж нами і придорожним багном, що ми аж самі себе почали здивовано запитувати: „А нашому Новакові що нагло сталося?!” Таємницю своєї поведінки вияснив нам того ж дня сам Новак. Підсміхаючись хитро, він сказав нам: „Я мусів на нього кричати. Ану ж, може то був передягнутий воєвода?...”

**

І Костек-Бернацкі і всі члени його почоту стояли перед нами мовчки, а зате інспектор Грєфнер увихався як навіжений.

— Ті, яких прізвища я відчитаю, мають зараз бігти на ліве крило й у віддалі тридцяти кроків від решти в'язнів уставитися у дворяді! — наказав інспектор підвищеним голосом.

Він сам був виразно чимсь зденерований. А що також кожний з нас був докраю схвильований в очікуванні перших прізвищ щасливців, — про це й зайво вгадувати.

Перше прізвище, яке впало з уст інспектора, це було прізвище поляка Пйотровського. Він із зденервування забув навіть відгукнутись паролем „Єстем”, лише чимшвидше побіг на ліве крило. Інспектор громовим голосом велів йому вернутись і злісно погрозив:

— Ще в останній хвилині арештований може все по-
псувати!

Того вечора відчитано 35 прізвищ. Між ними було відсотково найбільше поляків. Всіх їх забрано до бльоку. „Владза” відмаршувала теж. Залишились на подвір’ї самі в’язні, змучені цілоденною працею і тоненням, голодні, зденеровані. Багато з нас були босоніж і без маринарки, а вечір був доволі холодний. Не диво, що багато з нас почали цокотіти зубами. Саме тоді Блянк Рахміль дістав напад епілепсії. Він запищав дивним голосом, завернув очима, почав з рота точити піну і впав навзнак, на руки в’язнів з другого ряду. Марковські звелів його віднести до кімнати хворих. А ми далі стояли і дригали, чекаючи на вечерю і заслужений відпочинок. Впустили нас до „хати” щойно біля 8-ої години вечора, коли вже поладнали з-грубша справи зі звільненням в’язнів, себто — відібрали від них усі „скарбові” та видали їм їхні речі з депозиту.

Всіх звільнених в’язнів замкнули в порожній кімнаті на партері. Частина з них від’їхала з Берези біля год. 4-ої вранці, а решта аж вчором.

Це перше „передчасне” звільнення викликало у декого з нас надію на швидкі дальші звільнення. Але замість того прийшли швидкі дальші загострення таборового режиму і — підписування продовжень на наступні три місяці.

Друге звільнення, 17-го жовтня, пройшло зовсім несподівано і відбулося без ніякого „церемоніялу”. Під час обідньої перерви, коли в’язні дрімали, сидячи на долівці у своїх кімнатах, надбіг засипаний Марковські і почав з розмахом відчиняти двері кожної кімнати. Після того залунав гострий свисток на знак „увага!” і Шимборські закричав підвищеним голосом: — Кожний, хто почує своє прізвище, має зараз забирати свої власні і скарбові речі та негайно вийти на коридор!

Після того комісар відчитав 29 прізвищ. Деякі зі звільнених в’язнів працювали того дня в групі поза табором. По них вислано авто.

Звичайно кожне звільнення попереджував приїзд до табору віцеміністра **Кавецького**. Хоч він не завжди показувався в'язням на очі, але про його приїзд ми все довідувались і завжди зв'язували з його приїздом великі надії. І треба признати, що ми не розчаровувались у своїх сподіваннях. Кавецькі привозив з собою не тільки список в'язнів, призначених до звільнення, але також давав на місці зарядження щодо покращання долі решти в'язнів. Наприклад, раз у листопаді, він звернув увагу, що в'язні були дуже заболочені. Довідавшись, що ми в той день працювали „в полі” на слоті і в болоті, видав заборону виправляти в'язнів до праці поза табором у погану погоду. Звернув також увагу, що в'язні їли на вечерю зупу без хліба. — А де хліб? — запитав він одного з в'язнів. — „Весь хліб з'їдаємо з кавою на снідання, бо його дуже мало, — відповів в'язень. Кавецькі покрутив тільки головою. А вислід був такий, що вже на другий день почали нам видавати щоранку аж 75 декаграмів хліба, замість дотеперішніх 35! У той час кожна така зміна на краще дуже нам припадала до смаку, тому ми з вдячністю згадували ім'я Кавецького. Як виходить зі споминів варшавського адвоката Гонігвіля, — Кавецькі був нібито цинічним „драчем”, слухняним виконавцем наказів Славоя-Складковського. Може й так було, але мимо всього старі березяки зовсім інакше згадують Кавецького й інакше Костека-Бернацького, хоч один і другий були тільки слугами тої ж польської влади.

Комуніст Ф. Малік у брошурі „Що я бачив і пережив у Березі Картузькій” так описує звільнення в'язнів у вересні і жовтні 1934 р.:

„Коли всі були одягнені в свої убрання, кожного викликали до канцелярії, де сидів директор департаменту Кавецький з Варшави, його секретар, інспектор Грэфнер і комісар поліції. Всі оглядали в'язня, як вбраний, а той мусів по в'ійськовому мельдуватися. Запитували про генералія, професію, а потім Кавецький звертався до в'язня з такою промовою:

„Пане, я вимагаю, щоб ви перестали займатися шкід-

ливою для польської влади політикою, щоб ви нікому ні слова не сказали, що тут діялося в таборі. Взагалі забудьте, що ви були в таборі і що такий табір існує. Ми все одно про все довідаємось, поліція має добрі очі й вуха, які за вами будуть доглядати. В протилежному випадку прийдете знову до Берези, але більше звідсіля не повернетесь. Чи ви зрозуміли?”

Жодних документів не давали, ані не підписували актів... Хто мав які гроші, забирали на купівлю квитка. На дорогу жодних грошей не видавали, хоч в регуляміні було написано, що в'язням буде заплачено за виконану ними працю. Коли в'язні нагадували про це при звільнюванні, інспектор заявив, що після підрахунку гроші буде їм прислано до дому. Але ніхто ніколи цих грошей не дістав”.

З-поміж тих небагатьох в'язнів, які були звільнені з Берези поза „нормальним” порядком, треба згадати **ред. Богдана Кравціва**. Його привезли до Берези в листопаді або грудні 1934 р. Ред. Кравців мав уже тоді вироблену славу доброго поета й публіциста, тому його ув'язнення у Березі відбилось голосним відгомоном не тільки в українському середовищі, але й серед літературних кіл польського суспільства. Здається, що навіть з боку угруповання польських поетів, письменників і публіцистів були зроблені у Варшаві інтервенції в справі Б. Кравціва. Його побут у Березі не тривав довго, бо всього може два тижні. Одного ранку Б. Кравців сказав, усміхаючись: — „Снилися мені чоботи! Якби це було в Бригідках, я міг би припускати, що нині вийду на волю. Але тут — такі сни не мають значення...” Тимчасом виявилось, що віщий сон „кримінальника” є „важний” все і всюди, навіть у Березі. Того самого дня над вечір Шимборські закричав своїм капральським голосом на коридорі: „Арештований Богдан Кравців — забрати всі свої речі і вийти на коридор!” — І тої ж ночі наш поет покинув мури „М. О” в Березі.

Але не всі в'язні, що покидали Березу, виходили на волю. Деяким стелилася дорога з табору в Березі прямо

до в'язниці, до судового слідства, судової розправи і — засуду на довгі літа тюрми. Так було зі сл. п. **Романом Шухевичем** і **Володимиром Янівом**, яких з Берези повезено на слідство до Львова і відтак суджено в процесі Степана Бандери і тов. у 1936 році.

З від'їздом сл. п. Романа Шухевича з Берези зв'язаний у мене такий спомин. В половині січня 1935 року я захворів на грипу. Мене почало ламати в суглобах рук і ніг, а гарячка піднеслась до 39.5 Ц. Я зголосився до лікаря і мене відставили до кімнати для хворих. Там я відпочив собі цілий тиждень. Зі мною в той час перебували на ложі (а радше на причі) болізни — **Ярослав Сайко**, якому шкіряні трепи вижолобили глибокі ятріючі рани на ногах, проф. **Роман Бжеський**, який застудив був сильно легені, впавши у крижану воду саджавки, **Іван Мітрінга**, **Роман Котасиньскі** і мабуть ще хтось з українців. Жилося нам у кімнаті хворих, як на Березу — не зле. Поліцаї ставились до нас байдуже, заглядали до нас тільки при зміні варті і під час апелів, їдження приносили нам до ліжка, парашу за нас виносили здорові друзі, — „чого ж тобі, брате, ще?” — жартували ми між собою. Ми могли собі до сходу розповідати всячину, дискутувати з Мітрінгою на теми москво-більшовизму і комунізму, а то й спокійно дрімати. Двічі на день заходив до нас фельчер **Бальцежак**, мала і груба поліцейська креатура, який виразно вирізняв поляків від українців у своїй „самаританській” службі. До листопада 1934 р. він був тільки помічником таборового лікаря, полковника військової служби **Казимира Дітля**.

Дітль, як я вже згадував, назверх шорсткий у поведінці з в'язнями, особливо в присутності інспектора, чи комісарів або аспірантів, на ділі був глибоко людяної вдачі. У своєму „амбулянсі” він трактував в'язнів як своїх цивільних пацієнтів, звертався до кожного через „ви” („пан”), просив сідати, і заявляв кожному, що в нього ми є тільки пацієнти, а не в'язні. І того доброго лікаря Дітля зустріла в листопаді 1934 р. нагла і досить загадкова смерть. Одного погідного, але морозного ранку, ко-

ли ми джаганами й лопатами розбивали замерзлу на камінь землю і засипали „долкі”, нагло надбіг Марковскі і покликав в’язня д-ра Рудля. Рудель, визначний член комуністичної групи в’язнів, не раз дискутував з д-ром Дітлем на лікарські теми. Тепер його покликано до ложа вмираючого д-ра Дітля. Але було запізно. Д-р Дітль помер того ж дня. Поліцаї говорили між собою, що Дітль був наркоманом і тої ночі дав собі занадто сильний застрик морфію. Але були теж поголоски, що Дітля за „щось” усунули заінтересовані в його смерті „чинники”. По його смерті необмежену владу в таборівім амбулянсі перебрав свинуватий Бальцежак.

Але вертаймось до спогаду про сл. п. Р. Шухевича. Він, разом з Тоньком Романюком („Лиликом”), був у той час „палячем” в арештантському бльоку. Кожного ранку вони обидва заходили до нашої кімнати, очищували піч від жужелю і попелу та розпалювали новий вогонь. Звичайно разом з ними заходив у кімнату також поліцай, але все таки ми мали змогу перекинутись з ними кількома словами та дізнатись про різні новини. Того ранку, про який хочу згадати, Роман Шухевич затримався в нашій кімнаті довше, як звичайно. Ми спільно згадали, що того дня „в нас, в Україні”, є навечер’я Богоявлення, Йордану. І тоді Роман Шухевич почав наспівувати своїм приємним тенором одну за одною наші чудові щедрівки, починаючи від „Щедрик-щедрик”. Ми з запалом підхопили, а при щедрівці „А в Єрусалимі” розгукались таки на добре. Але для поліцаїв це була „мертва година”, тому нам ніхто не перешкаджав. Поспівавши, ми почали згадувати „старі добрі часи” в батьківській хаті та вгадувати, чи скоро повернемося на свята між своїх рідних. Роман Шухевич був оптимістом. — „Не журіться! — казав він, — скоро поїдемо і будемо ще святкувати дома всі наші свята.” — І от **того ж вечора** його викликали з речами до канцелярії, а на другий день, на сам Йордан, його під конвоєм повезли на слідство до Львова. Незабаром після того повезли його слідами також В. Яніва. Я стрінувся з ними обома,

як і з іншими березяками, у львівських Бригідках літом 1936 року. Але вже Різдво і Йордан 1937 року Роман Шухевич зустрічав на волі.

Звільнення з Берези не минули теж поліцаїв, не минуло воно й інспектора Грефнера. Різниця між ними і нами була та, що для кожного в'язня звільнення з Берези було немов другим народженням на світ, а для поліцаїв воно відкривало нову, але дуже непевну карту.

Не зважаючи на масові виарештування українського націоналістичного активу на ЗУЗ у 1934 році, акти терору по відношенні до занадто „спренжистих” представників польської окупаційної влади не припинялися. То тут, то там гинув з рук українських бойовиків командант постерунку, чи рядовий поліцай, або тайний поліцейний агент. Кожну вістку про такий акт терору поліцаї в Березі пильно вичитували в газеті і широко коментували. Може зразу вони й не дуже переймалися такими вістками. Але незабаром різко змінили погляд на ці справи, коли кількох поліцаїв з Берези перекинено на службу у Львівщину, Станіславщину й Тернопільщину. Листи від тих „засланців” до їхніх колег у Березі були прямо розпучливі. Вони розповідали про крайнє вороже наставлення населення до польських зайців, про zorganizований бойкот, про часті випадки вибивання шиб і інші акти терору по відношенні до польських учителів, осадників, дрібних урядовців і поліцаїв і врешті про криваві атентати на поліцаїв у службі. — „Човек ту непевни свего жиця, ані годзіни” — скаржились вони у листах. Крім того згадували, що українські „молойци” виявляють особливе заінтересування тими поліцаями, які прибули якраз з Берези. Цього вистачило, щоб деякі поліцаї впали просто в паніку. Їх відношення до в'язнів українців змінилось дуже помітно. Вони розпочинали на диво чемні розмови з тими в'язнями, які їм видавались „найгрізнішими”, або по відношенні до яких їх совість не була зовсім чиста. В розмовах нарікали на свою „собачу службу”, виправдуючись за свою дотеперішню нелюдяну поведінку, звалюючи ви-

ну на своїх зверхників, розпитуючи про відносини на українських теренах і врешті з винуватою усмішкою запитували: „Що б ви зробили, якби ми так одного дня зустрінулись у вашому селі, чи місті?” — „Що ж, — відповідав хитро в'язень, — ми б чемно привіталися і згадали б разом про спільно пережиті погані дні у Березі”. — Так починалася деморалізація наших наганячів у таборі, яку ми підсилювали відповідно у розмовах з „м'ятшими поліцаями”.

Деякі поліцаї почали записувати собі прізвища й адреси тих в'язнів, які їм видавались особливо небезпечними, додаючи при тому, не то в формі пояснення, не то в формі погрози, що, мовляв, — „ми ще можемо зустрінутися”.

Але найлютіші поліцаї, такі як Марковскі, Сітек, Коморовскі, Венцек і інші, не здавались. Вони надробляли міною, посилювали свої знущання над нами і відгрожувались, що ще й „удома” нас „знайдуть”. — Для багатьох наших друзів зокрема пам'ятним залишився день 11 листопада 1934 року, день польського державного свята. Інспектор Грефнер був того дня при ранньому звіті дуже ввічливий, — також усі інші поліцаї махнули на нас того дня рукою, віддаючись пиятиці на честь „свента неподлеглосьці”. Єдиним винятком був Марковскі. Здорово собі підпивши, з розіскреними очима й почервонілим обличчям, він того дня сатанів у садистичному шалі проти українців. Впадав то до одної, то до другої кімнати, бив палицею кожного, хто навинувся йому під руку і при тому верещав:

— Ви гадаєте, що я вас боюся? Ще далеко ні! Ви гадаєте, що я не знаю, що ви робите і про що говорите? Гадаєте, я не знаю, що ви мені заприсягли криваву тімсту? Гадаєте, що я не знаю, що ви на першого листопада робили свої зібрання і виголошували реферати? Ви ще й тут хочете робити революцію? — Ще вам мало? То я вам дам більше!

І давав, на що його було стати. Побіснувавши по кім-

натах, відпочив трохи, а тоді став викликати на коридор тих, кого віддавна мав на оці. Інженерові Михайлові Кравціву розбив окуляри і мало що не покалічив очей. Дістали тоді від нього свою „порцію” і В. М. Янів і д-р В. Горбовий і багато інших. Але найдужче потерпіли Івась Бойко і Василь Баран з нашої сокальської групи. Марковські бив їх з годину, то палицею, то рукою, то знов копав чоботом, куди попало, а нарешті звелів поскидати черевики і бив їх у п'яти так довго, аж і вони і він сам попали в стан півомління: вони від болю, а він з умучення і нервового вичерпання. Така була реакція Марковського на вістки про бивства поліцаїв у Галичині.

Мені вбилася в пам'ять огидна сцена садистичного масакрування безборонних в'язнів катом Марковським одного зимового передполудня. За якусь урочену провину Марковські зігнав групу 8-10 в'язнів, між якими був і я, до порожньої їдальні на долі і почав переводити з нами безконечну муштру, раз-по-раз вириваючи то одного, то другого, з ряду для окремого покарання. Найдужче знущався над Петром Серветником і Дмитром Грицаєм. Він бив їх палицею по цілому тілі, не ощаджуючи голови ні лица, вхопивши за вуха товк їх головою до муру, а при тому кричав з якимсь несамовитим істеричним патосом:

— Гінь, человеку, а рачей дзіке звеже! Марни твуй конец юж се збліжа! Але я не мам над тобов літосьці! А венц — гінь, гінь!!!

Ми мусіли глядіти на ту сцену, стоячи на струнко. Горе було тому, хто в таку хвилину втратив би рівновагу духа або тіла!

Дижурним поліцаєм на кухні в той час був Новак. Слухаючи істеричних криків Марковського і лясків його палиці, він зденеровано крутив головою і з іронічною посмішкою сказав до в'язнів-кухарів:

— О, як се попісує, рицерж кресови!

Ще до характеристики Марковського. Він відчував час до часу потребу немов виправдатися перед в'язнями за свою поведінку. І він це робив такими словами:

— „Ви мислите, же я ніщ не робе? Та я цали дзень лятам як тен дзэкі осьол! А вшистка пшез вас!”

(Найбільше мені подобалось його окреслення маркірантської праці в'язнів:

— „До, то єст робота?! То єст п....лене грека в бамбус, а не жадна робота!”

Цього досадного капральського окреслення я й сам не раз тепер ще, по 20 роках, вживаю, обсервуючи „роботу” деяких наших „політичних емігрантів”.

В половині грудня 1934 р. несподівано звільнили інспектора Грефнера з його посту коменданта табору. Це звільнення прийшло для нього самого несподівано. Він якраз розпочав був переводити деякі зміни у своєму помешканні, покликавши до цієї роботи наших „спеціалістів” — мулярів і столярів. Раптом покликано його до телефону. Розмова по дроту тривала недовго, але Грефнер повернувся від апарату дуже змінений і, немов не завваживши в'язнів, промовив півголосом до себе: „Така то наша доля!” — Поліцаї говорили пізніше, що причиною перенесення інсп. Грефнера на інший пост були виявлені надужиття фінансової натури. При пакуванні інспекторських багажів, в'язні знаходили скрізь дуже великі кількості пляшок з різних горілок, вин, лікерів. Грефнер любив здорово пити. Потім показалось, що за всі ці напитки він винен був великі суми місцевим жидам. Один наш в'язень був свідком, як Грефнер брутально протнав від себе жидівку, яка прийшла до нього з проханням повернути їй борг. Такий то був Грефнер.

На його місце прийшов інспектор львівської поліції **Юзеф Камаля**, який згодом змінив своє прізвище на **Курганьскі**. Це був худий і карликуватий поліцай, що не міг нічим займонувати своім підвладним. Все таки він затримався на пості коменданта табору в Березі аж до самого кінця, себто до вересня 1939 року, коли то Береза Картузька неславно провалилась разом з Польщею. Там і закінчив свою поліцейську кар'єру і своє життя другий і

останній командант „М. О.” в Березі — інспектор Юзеф Камалія-Курганьскі.

Масова зміна поліцаїв у Березі наступила на початку березня 1935 р., безпосередньо по шостому більшому звільненні в'язнів. Із „старших” поліцаїв мало хто залишився. Не стало теж наших найбільших катів — Франека Марковського і Метєка Сітека. Вони заздалегідь передбачували кінець своєї березівської влади, бо в останніх днях змінили свою поведінку із задикувато-брутальної на вдавано-байдужу, а то й пробували примилуватись до в'язнів. Подібну тактику вони були застосували до нас кілька тижнів перед тим, коли до табору приїхав на інспекцію міністер внутрішніх справ **Маріян Косьцялковскі**, наступник на тому пості вбитого міністра Перацкоґо, пізніший прем'єр. Його приїзд був викликаний палкими дебатами в сеймі на тему табору в Березі і гострою критикою терористичного таборового режиму. Марковскі і Сітек, вдаючи зовсім незацікавлених приїздом міністра, проголосили нам, що кожний з нас, хто тільки цього бажає, може зголоситись на авдієнцію до міністра і свобідно висказати перед ним усе, що хоче. Пам'ятаю, що з українців зголосилося 3 або 4. В їх числі був Теодозій Цвікула і Антін Романюк. Романюк просив Косьцялковського про звільнення з уваги на свою за давнену недугу легень. Ми не похвалювали цього його кроку. — От саме тоді „Франек і Метек”, потерпаючи за свою „добру славу”, зробилися „добрими” для нас і видержали в цій „доброті” повних два дні, себто так довго, доки міністер не від'їхав до Варшави. Зрештою, їх дні в Березі були вже пораховані.

В'язні, які прийшли робити порядки в поліційному бльоку на другий день після виїзду старого складу таборової поліції, знайшли м. ін. на столі в кімнаті, де мешкав поліцай Новак, великий напис на картоні: „Працаємо Березу, в порівнянні з якою царський Сибір був курортом...”

Нові поліцаї — це були здебільша молодики і новики в поліцейській службі. Вони, видно, дістали наказ тракту-

вати нас строго, але не вживати палиці без поважної причини. Вони гляділи на нас з видимим респектом, бо знали з преси і з чуток, яку важку „школу” перейшли ми всі впродовж повних вісьмох місяців. Нам було дуже дивно і просто ніяково, коли ми бачили, як кожний з них витягався на струнко і салютував, коли хтонебудь з нас підбігав до нього і в приписаній формі зголошував свій прихід. Ми привикли були до того, що під час нашого „мельдунку” „пан комендант” сидів розвалений на лавці, заложивши ногу на ногу, і навіть не дивився в нашу сторону. Але що ж, часи змінилися. Тепер ми були в Березі „вигляденими ветеранами”, а поліцаї — „дуваксами” — „грінорами”. Щойно по кількох тижнях нові поліцаї почали вживатися в ролю „караючої руки” державної адміністрації.

На місце Марковського і Сітека прийшли інтелігентні поліцаї з „цензусом” (середньою освітою) — **Зигфрид Вечорек** і другий, якого прізвище на ...скі — я забув, та як їхній помічник **Анджей Бориняк** (а може **Берницяк**). Їхня поведінка по відношенні до в'язнів була зовсім коректна і нічого злого про них я не можу сказати.

24 „ДРУГ ЩИРИЙ, — БІЛЬШ НІЖ БРАТ”.

Моє оповідання про життя в Березі, а радше тільки про його зовнішні факти, добігає до кінця. Про свої переживання в таборі весною і раннім літом 1935 року я міг би розповісти в одному короткому розділі. Але на цей розділ ще не прийшла черга.

Оповідання про самі тільки зовнішні факти життя дає образ лиш одної його сторінки. Не менш важливою, а може й важливішою, є його друга сторінка, а нею є внутрішня реакція людей на життєві факти, себто їхня духово-моральна постава до бруталного оточення і його посягань на їхню фізичну й духову істоту. Тут маю на увазі не тільки моментальну реакцію на окремі відірвані факти, але постійний, вроджений, природний резонанс, що є

відзеркаленням справжнього духово-морального обличчя чи то окремої людини, чи цілої національної групи.

Я хочу спробувати накреслити, бодай у незугарних зарисах, те морально-духове обличчя української групи в'язнів Берези, яке я мав можливість спостерігати в різних життєвих обставинах упродовж цілого року, від липня 1934 до липня 1935 р. Я спостерігав його в постатях чільніших представників нашої групи і в масі сірих в'язнів, яких обличчя і прізвища майже зовсім затерлися з бігом часу в моїй пам'яті. Я мав теж можливість у пізніших роках стрінутись з деяким із них, чи то безпосередньо, у практичній праці й боротьбі, чи лиш листовно відновити нав'язану в Березі дружбу, чи в різних звідомленнях натрапити на сліди й згадки про дальшу долю й загибель багатьох старих „березяків”. І в висліді — я відчуваю велике моральне задоволення і гордість за всіх тих друзів, бо всі вони виявили себе твердими, незламними, свідомими борцями за справу свого народу, поставивши собі як життєву ціль беззастережну службу Україні і витривавши на вибраній стійці послідовно до кінця.

Між тими в'язнями Берези, що вже загинули, на першому місці безперечно стоїть сл. п. **Роман Шухевич** — **Тарас Чупринка**, про якого славне життя і героїську смерть 5 березня 1950 р., на найвищому пості Воюючої України, зайво було б повторяти. Поруч нього треба згадати сл. п. **Дмитра Грицяя** — **ген. Перебийноса**, що загинув при переході чесько-німецького кордону 19 грудня 1945 року, як шеф Головного Військового Штабу УПА і делегат Проводу ОУН на Українських Землях до Проводу ОУН закордоном. Далі слідує: сл. п. **Ярослав Старух** (Ярлан, Синій, Стяг, Стояр) — Крайовий Провідник ЗОУЗ, член Проводу ОУН, лицар Золотого Хреста Заслуги, що загинув 30. 9. 1947 року після кількадечного облогового бою з поляко-більшевіками; **Ростислав Волошин-Горбенко (Павленко)**, член Проводу ОУН і УГВР, командир запілля УПА, що загинув у боротьбі з московськими більшевіками 22-го серпня 1944 року; **Володимир Тим-**

чий-Лопатинський, крайовий провідник ОУН, що впав у бою з московсько-большевицькою погран-заставою при переході кордону зимою 1940 року. **Василь Ваврук-Ватюга**, майор УПА, нагороджений Золотим Хрестом Заслуги, член Крайового Проводу, референт пропаганди і політвиховання групи УПА-Захід, що згинув у бою з московськими окупантами 19. 12. 1945 р. **Омелян Грабець-Батько**, полковник, командир УПА-Південь, що згинув у бою з фронтовими частинами „заградітельних” відділів НКВД 10. 6. 1944 на Вінниччині, **Гриць Климів-Мармаш** (брат сл. п. Івана Климова-Легенди), обл. провідник ОУН із спец. повноваженнями на північно-західні українські землі, згинув під час голодівки українських в'язнів у Бригідках у 1938 р.; **Володимир Федак-Граб**, провідний організатор і виховник українського робітництва на терені Німеччини, згинув у німецькій гештапівській катівні весною 1943 р. **Василь Охримович**, розстріляний москвинами в 1954 р.

Це кілька прізвищ найбільш помітних і відомих українських революціонерів з числа тих, які в 1934-35 рр. гідно пройшли пекло табору в Березі, надаючи цілій тодішній українській групі в'язнів відпечаток свого героїчного духа. Але поруч цих широко відомих постатей, треба згадати тут і про тих рядових, часто незамітних у масі, в'язнів Берези, які по виході на волю, твердо продовжували свою працю на службі ідеї визволення України й загинули в боротьбі з ворогами. Не про всіх загинулих дійшла до нас вістка, тому їх список буде далеко неповний.

Крім вище поданих, загинули в часі між 1935-45 рр. наступні в'язні Берези:

Дмитро Валько, оточений більшовиками в бункрі УПА, загинув у бою в 1944 році.

Мирон Голояд, загинув у листопаді 1944 року в Чорному Лісі.

Ярослав Горбовий — загинув у німецькому конц. таборі Авшвіц у 1941 році.

Олександр Куц — загинув у часі вибуху німецько-большевицької війни в 1941 році.

Роман Лопчак — загинув в Іраку 1942 року.

Михайло Ласка — розстріляний НКВД в Житомирі 1941 р.

Дмитро Микита — зв'язковий ОУН на кордоні Сяну в 1939-40 рр., загинув у конц-таборі Ашвіц весною 1941 року.

Роман Минович — загинув у бою з партизанами Тіта в Югославії 1945 року.

Іван Мітрінга — загинув з рук московських партизанів на Волині 1943 р.

Іван Опришко — невідлучний друг сл. п. Тимчія Лопатинського, загинув разом з ним під час переходу кордону в 1940 р.

Сотн. Осип Павлишин — загинув 1943 р.

Теодор Панас — помер у 1936 році в наслідок побоїв у Березі.

Михайло Парапоняк — розстріляний московськими большевиками в 1939 році.

Іван Скоп'юк — провідник ОУН на ПЗУЗ за московської окупації, загинув у масовій масакрі в'язнів Луцької тюрми під час утечі москалів у червні 1941 року.

Загинули теж: **Василь Баран, Андрій Данчевський, Володимир Демчина, Іван Крисько** і інші, але про обставини їх смерті я наразі не міг нічого докладнішого розвідати.

Згадуючи всіх цих друзів з Берези, і тих, що вже відійшли від нас, і тих, про долю яких вже довгі роки нема ніякої вістки, я бачу їх як живих перед собою. Їхня моральна постава в щоденних зударах з шалючими катами-поліцаями була така імпонуюча, що ще сьогодні, по 20 літах, сама згадка про це наповнює людину новою силою, новим запалом і вірою в остаточний тріумф добра над злом.

Ось **Ярослав Старух**: живий і жвавий, як живе срібло, життєрадісний оптиміст, завзятий дискусіант на найрізніші теми, знаний добре всім мешканцям Академічного Дому у Львові у 1929-34 рр., залишився точно таким са-

мим і в Березі. Коли поліцай бив його палкою, Старух тільки іронічно підсміхався. Це доводило до скаженини примітивного ката. — „А дай го пан до мене!” — тукнув раз цинічний старший поліцай Кравчикевіч до свого колеги, який не міг ніяк переламати „крномбрносьці” Старуха. Але й вишукані методи муштри Кравчикевіча і його лупцювання палицею не змогли зробити з нашого Старуха „тіста”. По цілогодичній „лазні” він прибіг до нашого гурту з таким самим безтурботним усміхом, як звичайно.

— Але ж бо всипали тобі сьогодні бобу! — сказав я співчутливо до нього по „розмові” з Кравчикевічем.

— Овва, — засміявся Старух.

Всетаки Береза була тільки невинною забавкою в порівнянні з тим, що довелось перейти нашому Старухові за німецької окупації. Залишився потрясаючий своїм ляконічним змістом документ, списаний власноручно Ярославом Старухом по його одчайдушному визволенні з тюрми у Львові літом 1943 року. Уважаємо своїм обов’язком навести тут у цілості цей документ, як свідоцтво моральної вартости українського націоналіста-революціонера в добу трьох окупацій української землі в двох останніх десятиліттях, починаючи від Берези — аж до наших днів.

Ярослава Старуха ловлять восени 1942 року на вулицях Львова та впроваджують до кімнати при вул. Пелчинській, де міститься централь гештапо.

„...Спец від українських справ оберштурмфюрер Вірзінг вітає на порозі ударом засушеної бичиці через голову. — А, Старух! Вітаємо! — І падають удари. В голові шумить. Числити більш годі. — Списують генералії. Яку функцію виконував в Організації? — Брак задовільної відповіді. — Роздягайся! Два помічники заковують рукави. Вибирають два середньої грубости дрючки. Молотьба триває довго. Так довго, що один з опричників змучився і передає дрючок третьому. Другий — Мюллер зіпрів, обтирає піт, але дрючка не покидає. Удари дрючків

перехрещуються від шиї до ніг по цілих плечах. На бюрковім годиннику минуло пів години. Секретарка при машині нудиться. На початку це їй цікавило, тепер чистить нігті. Серце! Чому не хочеш зомліти? Рахубу часу трачу, але притомність зберігаю до кінця. Відпочинок. Можу тільки стояти, опертий об стіну. Знову питання. І знову брак задовільної відповіді. Стояти більше не можу, кладуть на таборет і молотьба починається наново. Не вдержую, кричу. На крик збігаються гештаповці з інших кімнат. Я перешкодив їм у праці. Кидаються всі ногами, місять, тнетуть, копають. Перетворююся в мішок соломи, але цілковитої притомності не трачу. Тверде серце зомліти не хоче. Може кричу, бо чоботи танцюють даліше.

Досить! Здається, що хтось це слово викрикнув. Підносять, витягають на коридор, обливають водою. По якомусь часі випроводжують і ведуть на вулицю Саліги — Лонцького. Надворі темно. Значить, били чотири години. — Келія. Ніч. Гарячка. Хочеться пити. Врешті ранок. Дають каву. Яка, байдуже, лише, щоб пити. Жличуть. Виводять. Кожний рух справляє болючий біль. Надворі сонце, люди. Втікати! Все одно, хай стріляють, бо за хвилину почнеться вчорашнє. Відбігаю 10-20 кроків. Не стріляють. Ловлять і прикладами по голові. Я знову в знаній кімнаті. Довгі мінати очікування. Врешті прийшли. — Де заховані друкарні? Де ховається шеф? — Не знаю. Ще кілька питань і починається наново. Вибирають найгрубший кіл. Називають його „самостйна Україна”. Дають понюхати, і умеблювання кімнати починає в очах танцювати якийсь несамовитий танець. В часі обідової перерви випроводжують на коридор і ставлять у кут стіни-муру. Кожний, що сходить з горішніх поверхів на обід, б'є для загострення собі апетиту. По обіді те саме.

На Лонцького, ввечорі, вже тягнуть, іти неможливо. І знову ніч і знову ранок. Знову тягнуть, поволі тягнуть по сходах. Перший, другий, третій поверх. А там, наліво, кімната. Спираюсь об поруччя, гостра свідомість думки, перехилиююсь і — падаю на цемент сходової клітки.

Смерть? Ні, не дають навіть зомліти. Побої тяжкі, повні гніву, волочать аж до кімнати. Що діялося в цьому дні, мало пам'ятаю. Думка відмовляла всякої контролі. Дрючок працював на переміну з чоботом. Вечір, ніч, ранок. Рука зломана в двох місцях, пальці обох рук поломані, вихитуються в усі сторони. В грудях страшний біль. Ребра. За кожним віддихом ріже вогнем, а легені працюють ковальським міхом, здається — розсаджають грудну клітину. Ой, ти серце, чому не лопнеш?! Кличуть, тягнуть. О, Боже! Та сама обстановка, ті самі кати. Лиця інших затьмарені, невиразні. — Де захована зброя? Не мовчу, говорю. Подаю навімання місцевості, описую докладно невідомі мені місця, подаю докладну кількість за родами зброї, подаю гасла. Незабаром мапа Галичини покривається рисунками червоного слівця. Поки пойдуть і перевірять, мене час. Що тоді буде, не думаю. Знаю одне, а саме, що дійсно не знаю ні одного місця, де захована зброя. Може задовольняться цим разом. Та ні. — Ти написав історію України? Дрючок при праці. Б'є сам Вірзінг. — „Це за історію. Захотілось тобі самостійної? України не було, нет і не будет!” — Так дослівно в російській мові. Невже ж НКВД в гештапівським мундирі? Вияснення не помагають. Вірзінг осатанів. А далше — де шеф? Де друкарні? Хто в проводі? — Що далше, не пам'ятаю. Пам'ятаю, що вночі тягнули за ноги по вулицях на Лонцого, бо голова оббивалася об виступи хідника. За кілька днів оповідав мені тюремний лікар — жид, що другого дня ранком знайшов на подвір'ї тюрми купу людського лахміття, що з нього прозирали шматки синього людського м'яса. Порушив, щоб ствердити смерть, і переконався, що і серце билосся. Взяв на гору і лікує. Ось рука і пальці вже пов'язані. Ой, як страшно хочеться пити, як нестерпно пече мене всередині вогнем. А потім зродилася думка, що може доведеться жити і... знову слідство. Коротка, кошлява записка на світ, — ще в гарячці, ще прохання прислати... цитрини, кислого молока. — „І пришліть отруту, бо не знаю, чи зможу витримати нове слідство”.

І знову за кілька днів... „Одержав, дякую. Тепер уже спокійний. Хай беруть. Не заведе тим разом, хоч... хочеться жити”.

„Хочеться жити!..” — Можливо, що якраз ця кипуча вітальна сила, яка завжди пробивалася з кожного руху і кожного слова Ярослава Старуха, допомогла йому втриматись при житті і ще дальших п'ять років важкого воєнного часу віддати на службу Україні. Літом 1943 року кількох українських бойовиків, перебраних у мундири німецьких жандармів і поліцаїв, під проводом сл. п. **Костя Цмоця (Юра, Модест)**, що виступав у ролі гештаповського старшини, користуючись піддробленими документами, забрали з рук адміністрації в'язниці при вул. Лонцького двох наших в'язнів: Ярослава Старуха і Дмитра Грицяя. Дмитро Грицяй кинувся відразу у вир своєї улюбленої військової праці, організуючи й вишколюючи відділи Української Національної Самооборони (пізнішої УПА-Захід) та вибиваючись в короткому часі на пост Шефа Штабу Головного Командування УПА. А Ярослав Старух, підлікувавши сяк-так поламані ребра і руки, подався в Карпати, де обняв керівництво підпільної радіостанції УПА і взагалі пропаганди та провід мережі ОУН на тому терені. Там я мав змогу стрінутись з ним, вперше від часу побуту в Березі, і працював під його рукою до весни 1944 року. З нами разом був один бельгієць, член УПА, який опрацьовував вістки до нашої радіопрограми в англійській та французькій мовах.

В 1945 році згаданий бельгієць попав у руки московських большевиків і перебув у концтаборах на Сибірі до 1953 року. Про його несподіване звільнення і поворот (то 12 роках!) до своєї сім'ї у Бельгії, широко писала наша преса, тому зайво було б тут про ці речі повторювати.

Я не міг з дива вийти, звідки у Старуха бралось стільки сили й енергії до дальшої праці і боротьби після таких жахливих тортур у руках німецьких посіпаків! Про своєї пережиття на допитах і опісля в тюрмі на Лонцького він розповідав мені з таким гумором, що ми обидва нераз

аж качалися від сміху. Кожний наш день на підпільній квартирі в підкарпатському селі був справді днем праці. Вечорами, Старух, озброєний пістолем і гранатами, йшов відвідувати інших наших підпільників, або йшов разом з бельгійцем у карпатські нетри, де була влаштована радіостанція „Афродита”, чи на наради з провідним активом терену. Сам невтомний і невблаганий для себе самого, вимагав максимум зусиль і пильності від своїх підвладних і не раз картав їх за будьякі занедбаня. Під час кількох облав німецької жандармерії зимою 1943-44, коли нашій квартирі грозила „всипа”, Старух все вмів зберегти холодну кров, хоч і був приготований на останній бій і загибель. Я розпращався з ним і бельгійцем весною 1944 року. Знаю, що наступні роки другої московської большевицької окупації ЗУЗ були без порівняння важчі, як часи німецької окупації. І саме в ті найчорніші роки Ярослав Старух виконував надзвичайно трудні обов’язки Провідника ОУН на ЗУЗ. Без упину в русі, кожної хвилини під загрозою смерті, — бо вдруге живим у руки ворога він ніколи не попав би, — так провів він роки 1945, 46 і 47. Загинув 30. 9. 1947 року в облаві поляко-большевиків, у безвихідній ситуації, розриваючи гранатою себе і тих воротів, що вже думали взяти його живим. Разом з ним тропала м. ін. його капітальна праця про всі польські злочинства по відношені до українського населення західних наших окраїн в останніх роках..

Я вважав доцільним згадати обширніше про сл. п. Ярослава Старуха тому, що вважаю його одним з найвизначніших представників покоління „березяків”, а між тим, про нього розмірно мало знає українське громадянство.

Про інших друзів з Берези згадаю тільки побіжно. Згадаю про сл. п. **Михайла Ласку** з Красного біля Золочева, вродливого юнака, який усім надзвичайно імпував своєю опанованою бойовою поставою. Він зумів витримати град ударів розлюченого поліцая не моргнувши й оком, тоді як інші мимоволі кривилися і йойкали з болю.

Раз Ласка посварився за щось зі старим поляком Котасінським, який був доволі прикрим у співжитті, уїдлигим дідом. У словній перепалці Ласка назвав Котасінського „с... сином”. Не пригадую собі, в який спосіб ця справа опинилася на розгляді під час карного рапорту. Інспектор Грефнер, у певному моменті, запитав Ласку:

— Як по-українському буде „ти с... сину”?

Ласка без надуми відпалив:

— Ти с... сину, пане інспекторе!

— Ага! — мрукнув збентежений Грефнер, але не образився і дав Ласці тільки 3 дні арешту.

Як я вже згадував, Михайло Ласка був розстріляний москвинами у Житомирі в 1941 році.

Володимир Роговський з Тернопільщини рисами обличчя був доволі подібний до нашого ката Марковського, і — так як він — мав задиркуватий вигляд. Це поліцаєм не дуже подобалося, але мимоволі викликало в них респект і вони воліли не зачіпатися в Роговським. Аспірант Яженцкі викликав раз охотників до якоїсь спеціальної праці. Між охотниками був і Роговський. Яженцкі похмуро глянув на нього і буркнув півголосом: „Волялбим пса!” До речі, Роговський носив штани з вичиненої собачої шкіри, яких уоі йому заздрили. Але Роговський не переймався злим гумором поліцаїв. Він „на безличняка” зголошувався як „спец” до такої чи іншої праці і всюди давав собі раду. Після одного великого звільнення в’язнів з Берези, старший пшодовнік Шимборскі викликав нових „спеців” на місце тих, що виїхали. — „Двух здунуф — вистомп!” — гукнув він. М. ін. мало хто з українців знав, що означає слово „здун” (гончар і будівничий печей).

— Що то значить „здун”? — спитав Роговський сусідів у ряді. — Я мав би охоту зголоситися, — і відразу зголосився як „спец-здун”.

Його і ще одного, такого самого „спеца” — „здуна” (чи не Цвікулу?) — поліцай запровадив до інспекторського будинку і звелів: „Ну, беріться жваво до роботи!” А наші хлопці до останньої хвилини не знали, якої саме

роботи від них вимагають. Аж поліцай сам піддав їм, не хочючи, пояснення:

— Оці дві печі не подобаються пану інспекторові, вони занадто димлять, а мало тепла дають. Маєте їх перебудувати. Скільки днів забере вам ця робота?

Наші „здуни” полегшено відітхнули. Тепер бодай знали, який „фак” мають в руках. Роговський відразу відискав питомий собі тупет і з міною знавця відповів:

— Гадаю, що до **двох місяців** ми зробимо цю роботу.

Розбирання печі, а відтак ставлення її наново, тривало в нього тижнями. Поліцаї нетерпеливилися, але не могли нічого вдіяти. Роговський умів їх переконати, що „доброї роботи” не можна швидше зробити. Поставлена ним наново піч мала такий вигляд, якби мала ось-ось завалитися. А диміла —багато разів гірше, як передтим. Роговський переконав інспектора, що піч є в порядку, але система димарів у цілому будинку є до-нічого. Прикликаний із міста сажотрус знайшов в одному комині задушену ворону. Роговський з-місця звалив на неї всю вину за кепське функціонування його печі. І так він завжди вмів викрутитися сіном, а нас смішив і розважав до сліз розповідями про те, як то він щодня „живає” поліцаїв і самого інспектора. Але сам був добрим колегою і всі його любили.

Про сл. п. **Дмитра Микиту** я згадував був принагідно у розділі про поляків, цитуючи характеристичний денний наказ інсп. Грефнера. Грефнер покарав був Микиту найвищим передбаченим у таборовому регуляміні виміром кари — сімома днями карцеру за те, що він підняв з землі і з’їв шматок моркви. Цей вчинок інсп. Грефнер закваліфікував як „ординарне свинство”, тоді як систематичне обкрадання усіх в’язнів кухарами-поляками лишив без наслідків, обмежуючись киненням під їх адресою догани словами „встид, ганьба!”

Недавно я отримав від п. М. Кознарського в Рочестер, Н. Й., листа такого змісту:

...„У своїх споминах про Березу Картузьку згадуєте **Микиту**. Я хочу подати кілька даних про нього і в той спосіб причинитися до збереження пам'яті про нього не лише як мого шкільного друга, але і як людину, щиро віддану революційній праці.

Дмитро Микита, з села Коровники біля Перемишля, вступив до ОУН в 7-ій класі гімназії і для реалізації її ідей посвятив себе всеціло. Під час першої большевицької окупації Галичини, він часто переходив нелегально границю на Сяні та приносив потрібні Проводові ОУН вістки. Не спиняли його в тому ані льодова вода Сяну, ані обстріли большевицької прикордонної сторожі. Під час одного такого переходу осінню 1940 року на передмісті Перемишля, вечірньою порою, вийшовши з води на берег, Микита натрапив на укриту большевицьку стійку. Його товариш, який ішов позаду нього, кинувся тікати здовж берега. Один з пограничників побіг слідом за ним, стріляючи на бігу. Тим часом Микита одним ударом руки повалив другого большевика на землю, а сам кинувся назад у холодну воду Сяну. На голос стрілів збіглися над берегом люди, надбігла теж німецька прикордонна сторожа. Німці арештували Микиту і незабаром вивезли його до концтабору в Авшвіці. На весну 1941 року прийшла вістка про те, що Дмитро Микита загинув замучений в Авшвіці”...

Нехай ця коротка згадка буде скромною китицею квітів на вшанування його пам'яті. Бо могили його, як і соток тисяч інших невідомих наших героїв, ніхто ніколи не відшукає, бо їхніх могил і не було...

Я з особливим зворушенням згадую таких наших друзів з Берези, як — **сл. п. Василь Баран, Михайло Возняк, Теодор Крук, Іван Опришко, Теодор Оленчак** (згинув разом з Тимчєм і Опришком), **Михайло Погода, Михайло Парापояк, Роман Дмоховський, Евстахій Драган, Іван Дроздюк, Іван Крисько, Петро Серветник, брати Василь і Степан Сушки** і багато інших. Це були діти українського села і міста, — рільники і ремісники з початковою або неповно-середньою освітою. Це були юнаки ви-

соко-шляхетної вдачі і твердого, кришталевого характеру, з глибоко засвоєним світоглядом і переконаннями українського націоналіста-революціонера. Скромні, безпретенсійні, опановані віч-на-віч ворога, солідарні в дружньому співжитті і небезпеці, — являли собою, кожен зокрема, зразок бойових друзів, типу давніх козацьких побратимів, про яких поет Леонід Мосендз говорить у „Баладі про побратима”:

„Разом зі мною виріс він,
Друг щирий, більш ніж брат,
Син чорнобривий золотих піль,
Стрункий син білих хат, —
Носив багато він імен:
Петро, Данило, Гнат...

Оці Петри, Василі, Михайли були і будуть завжди найкращим бойовим елементом у всі бурхливі епохи української історії, на яких сміло може спертися і на них будувати український полководець і будівничий держави. В наші часи вони становили і становлять основну масу членів і симпатиків українського визвольного руху, членів ОУН і УПА. Їх важко звести на манівці, бо в них міцно закорінений здоровий національний інстинкт. Можливо, що декому з них, з числа цих моїх друзів у Березі в 1934-35 рр., довелось пізніше побувати ще й у німецьких кацетках, а хто зна, чи не знайшов би їх сьогодні і на Колимі або в Воркуті. Я певний, що кожний з них, якщо діждав до днів УПА, бився чесно в її рядах проти кожного ворога українського народу. Ніякі важкі переживання не були в силі зламати їх завзяття і духа посвяти для України. Тут знову дуже до речі буде зацитувати дальший уривок з Мосендзової „Балади про побратима”, який — як не можна краще — характеризує теж свідомо обраний життєвий шлях згаданих мною друзів з Берези, — після некорисного для України висліду другої світової війни:

„Кінець. Замок з гармати геть.
Чекає чужина,

Та побратима мого
Не вгледіла вона.
Він випив келих завзяття
Від вінців аж до дна...
І ось не знаю: де поліг,
Де вгас завзяття жар,

А може в застінку Москви
Замучив лютий кат
Того, хто побратимом був
Моїм (це більш ніж брат),
І хто мав тисячі імен:
Петро, Данило, Гнат...

Ім, цим безсмертним Мосендзівським **ПОБРАТИМАМ**, напевно судилось діждати великого дня останньої перемоги України, якій вони без жалю і вагання віддали все своє скромне, але героїчне життя.

Мої друзі з Берези — **Борис Вітошинський** і **Володимир Гоцький** написали свої короткі спогади з переживань у Березі в рр. 1934-35; перший — помістив їх у трьох числах паризького „Українця-Часу” з липня 1954 р., другий — у трьох числах лондонської „Української Думки” з листопада-грудня 1954 р. (чч. 48, 49, 51). Вони обмежились у цих спогадах до найважливішого: до з’ясування моральної постави української групи в’язнів Берези, постави, яка звела на нівець пляни організаторів „М. О” і завдання інституції Берези. Завданням табору в Березі Картузькій, як відмічує В. Гоцький, було тотальне застрашення й стероризування всього населення Польщі, а в першу чергу українського народу під Польщею, шляхом ламання особовості найбільш непримирених його представників. Але ворог гірко перерахувався. Запроторені до табору в Березі українські націоналісти виявили таку велику відпорну моральну силу, що не тільки що самі не дозволили себе зламати, але й захитали бутну самовпевненість ворога-окупанта і змусили його до респектування українців і їхніх національно-політичних аспірацій, а в

масах українського народу скріпили віру у власні сили і підняли його бойового духа на дальші етапи боротьби, що наступили вже в найближчих роках.

Найбільшу силу українським в'язням у Березі в їхній безупинній тихій боротьбі з таборовою адміністрацією давала наша групова організованість. Від перших днів перебування в таборі ми всі беззастережно визнали свій таємний провід, до якого входили: сл. п. Роман Шухевич, В. М. Янів, сл. п. Дмитро Грицай, інж. М. Кравців, Осип Тюшка і ін. Вони визначили провідників поодиноких кімнат, з якими були в постійному зв'язку, збираючи через них всі потрібні відомості та передаючи свої вказівки, чи доручення до виконання. Інституція власного авторитетного проводу української групи в'язнів у Березі збереглася до кінця, хоч люди в ній змінювалися.

Усі наші члени відзначалися до найдальших меж по-сунутою солідарністю. Вона проявлялася у взаємній охороні і допомозі. Під час праці сильніші друзі виконували львинну частину роботи, даючи змогу відпочинкової „маржірації” слабшим. Коли пролунав свисток чи наказ „До бочок бігом марш!”, не раз можна було бачити таку сцену, що двох сильніших друзів брали під рамена слабшого (з покаліченими, або півспаралізованими ногами) і просто несли його в бігу, охороняючи його при тому своїми тілами від ударів палки „регулюючого рухом” поліція. Один одному позичали теплі частини свого одягу, хоч за це грозила кара. Але мабуть до найбільш гідних відмічення виявив дружньої солідарності в'язнів треба зарахувати допомогу харчами тим друзям, які були покарані арештом чи карцером з обов'язковим постом кожного непаристого дня ув'язнення. Таких випадків було кожного дня по 2-3 для кожної кімнати. В'язням, що сиділи в арешті, який знаходився біля їдальні, ми передавали через кухарів або порадкуючих дижурних, по одній пайці хліба денно. Друзям, що вечером верталися з ув'язнення до гурту, ми приготувляли на вечерю щонайменше одну повну їдунку зупи з вечері і пайку хліба. Про зібрання потрібних

пайків дбали „референти суспільної опіки”. Такий „референт” мусів чимшвидше з’їсти свою вечерю і зібрати в їдунку від кожного члена групи по 2-3 ложки супу (не рідкої кашки!) і по кускові хліба (це вранці). Куски хліба вимінював звичайно на цілий пайок. Зібрані харчі треба було спритно заховати перед оком поліцая, поляка-донощика, чи якого „ненажери” (бо й такі траплялися), і ще спритніше передати тим, кому вони були призначені. Скільки сили волі і почуття солідарності мусів виявити кожний в’язень, відбираючи собі від рота ложку страви, чи шматочок хліба, це може як слід оцінити тільки той, хто сам довгі місяці систематично не доїдав і безупину відчував голод. Також під час праці друзі не раз ділилися заощадженим від скупого сніданку шматком хліба.

Не можу не згадати про ту душевну боротьбу, яку я звів одного дня сам зі собою, вагаючись, чи дати шматочок хліба Мироськові Котисові, з яким я йшов під конвоєм поліцая до праці в стайні. Хліб не був „здобутий” у поліційному бльоку, але збережений від сніданку. Котис жадібно дивився на мій скарб, витягнений з-за пазухи, але не мав сміливості просити. По короткому ваганні я таки рішився на добре діло (пишу це нині зі справжнім вдовolenням) і розламавши хліб на двоє, дав половину Котисові. А йому аж сльози станули в очах з радісного зворушення.

— Влодзю, — шепнув він гаряче, — даю тобі найсвятіше слово чести, що як вернемося додому, то я тобі віддам цілий бохонець хліба!!

Сьогодні я мимоволі всміхнувся, згадавши цю сцену, але наступна рефлексія зігнала усмішку з лиця. Двадцять років минає, як Миросько Котис „затягнув у мене позичку” у формі шматка березівського хліба, але ще досі не мав змоги мені її „повернути”. — „Як вернемося додому...” — сказав він. Що ж, почекаймо ще трохи і будьмо доброї думки, що одного дня я таки гостюватиму в нього на парохії в Ульвівку і тоді відберу собі „борг” з належними відсотками.

25. „ПАНОВЕ КОМЕНДАНЦІ”.

Усім намаганням таборової адміністрації згнобити нас, застрашити, принизити і зламати, ми протиставляли наш вроджений дух непокори й призирства та бунту проти всякого насильства.

Злосливі приписи таборового правильника ми саботували, де лише вдалося. Напр. триписаний біг при праці ми виконували в той спосіб, що зберігаючи сповидність бігового руху, посувались вперед поволіше, як нормальним ходом. Наказ відповідати на кожний поклик поліцай відкликом „Так ест!” ми довели до карикатури і до явного глуму над нашими наганячами. Дійшло до того, що один поденерований поліцай закричав: „Як арештований ще раз скаже „Так ест”, то дістане палкою!” — „Так ест!” — відгукнув в'язень і хоч дістав за ще кілька палок, був вдоволений, що зумів дошкулити „менті”.

Іронічні посмішки в'язнів при всіх лютуваннях посіпак, чи то при побоях, чи при даванні „моральних наук” у стилі польського капраля, спричинювали додаткові карні рапорти. За „усьмех” сиділи постійно арештовані в арешті та карцері.

При індивідуальному зударі в'язня з катом-поліцаєм з нашого боку часто стосовано тактику морального роззброєння посіпаки. Вона полягала на позитивних відповідях на найбільш безглузді закиди і запитання. Цю тактику ми зокрема дораджували стосувати нашим „цуваксам” (новоприбулим), яким у випадку принципового заперечення всіх „обвинувачень” загрожувала часто нелюдська масакра. Майже кожен в'язень, якого привезли до Берези одним, чи в малому гурті, мусів перейти наступне слідство (цитую за В. Гоцьким):

- Коли вступив до УВО?
- Від малої дитини.
- Хто тебе зwerbував?
- Ікс-Іпсилон (обов'язково якийсь небіжчик).
- Скільки ти вбив поліцаїв?

— П'ять.

— Скільки виконав саботажів?

— Три.

— Чи ти робив замах на маршалка Пилсудського?

— Я підготовляв, але замах не вдався, бо мене забрали до Берези.

Такі нісенітничі звичайно розладовували атмосферу, так що кінчалось на підбитті ока, щоб і поліцай був „критий”, що він теж „щось робить”.

Я сам був свідком сцени „роззброєння” шалючого садиста Марковського інженером Р. Базилевичем з Данцігу. Було це при карній муштрі на коридорі, в якій і я брав участь. Коли Марковські закомандував „Право-руч!”, інженер Базилевич одинюкий з нас зробив у поденервуванні зворот на ліво.

— Ах, ти, юфермо! — гукнув до нього Марковські, радий, що знайшов нову жертву до катування. — Виступи! — Вистав руки і скажи, котра рука в тебе ліва?

Базилевич, малий ростом і худощавий, три всієї своєї інтелігенції виглядав на безпорадного дідка. Виставивши руки, долоньями вниз, ждав терпеливо на неминучий град палки розлюченого поліцає, а між тим дав таку відповідь на його запитання:

— Голошу слухняно, що ліва рука є та, на якій великий палець є звернений на право.

Марковському така вчена відповідь подобалася. Він зареготав і гукнув:

— Оце так дефініція! Відразу пізнати інженера з Гданська! — і відпустив нас усіх на келію.

Рядових поліцаїв ми „обробляли” на різні лади. Починалося від зручного грання на їхніх людських почуваннях. Нпр. під час ревізій один чи другий в'язень заговорював до „м'ягшого” поліцає, висловлюючи йому облудно своє співчуття, мовляв, — бідні ви, не дають вам по ночах спати, мусите наїстися отої куряви, побрудити одяг, нанюхатися смороду... Або під час праці в негоду на шосе: — Ми, як ми, але за що ви мусите мокнути, мерзнути,

заболочуватися, — і т. д. — Звичайно поліцаї приймали такі „крокодилячі сльози” за добру монету і мимоволі починали відчувати щось у роді солідарності з в'язнями Берези, в якій і вони не почувалися свobodно.

Вони з бігом часу ставали байдужими до вимог поліцейської служби, а згодом ставали навіть нашими тихими співниками, навмисне недобачуючи деяких речей під час трусів чи під час наших полювань за харчами в поліцейському будинку. Деморалізація березівських поліцаїв дійшла врешті до того, що навіть деякі найгірші собаки-садисти поробились зовсім „можливими”. Не хто інший, а ми, в'язні, навчили їх „шварцуватись”, „симулювати”, „маркирувати”. Мистцями в тому ділі, як свідчить у своїх споминах В. Гоцький, були **Микола Бігун** і **д-р Василь Кархут**. Перший обеззброював поліцистів відгадуванням їхніх снів, а другий подавав їм різні чудесні рецепти на всі фізичні і душевні болі, з любовними зрадами, чи придуркуватістю включно. І вони вірили в усе, що їм „набував” Микольцю Бігун чи д-р Кархут.

З іншого боку, ми старались з'єднати собі поліцаїв як союзників проти наказодавців і охороняли їх від неприємних наслідків нашим досвідом і порадами. Ми давали їм дружню раду, коли вони можуть відкрити собі комір, чи навіть подрімати, і своєчасно „будили” їх умовленим „зексс!”, коли надходив „гаврон” — себто аспірант, пострах поліцаїв, чи сам „стари” — себто інспектор. Ми вчили їх, якими сходами безпечно ходити, а котрими треба йти на пальцях, бо „пані комісарова спить”. Ми радили їм, щоб вони „кричали” на нас саме тоді, коли надходив „гаврон” Яженцкі і т. д. І вони були вдячні за те, і мали до нас довір'я і повагу, тоді як в'язнів поляків (донощиків) вистерігалися і їх ненавиділи. За це часто робили нам малі приємності, а бодай не затроювали нам життя. Поліцай Малярчик (носив цвікери на носі) завжди захочував нас до „праці” словами: „рубце так, аби сен зегарек кренціл!”

Крім „блятування” поліцаїв ми різними „трюками”,

часто просто для розваги, старалися викликати в них переконання про наш „надлюдський” сприт і всезнайство. Понижчі приклади подаю за Б. Вігошинським:

Поліцаї носили годинники на руках. Під час праці в якомусь моменті вдалось комусь з в'язнів доглянути, котра година. Про це зараз знали всі в групі. Тоді один, перериваючи на момент працю коло іншого вартового, який не мав годинника, демонстраційно прикладав руку до чола, наче б заслонявся від сонця, дарма, що небо було хмарне, та хвилину пильно глядів вгору. Завваживши це, поліцаї негайно запитав:

— На що арештований дивиться?

— Арештований номер 317 голосить, що дивиться, котра година.

Очевидно, це вже був промах, за який можна було піти до арешту, чи навіть карцеру, але людська цікавість перемагала і здивований поліцаї питає:

— І що арештований бачить?

— Голосить слухняно, що сонце перейшло на 5 ступнів зі сходу на захід і тепер є третя година і сім мінут.

Поліцаї, заскочений такою відповіддю забув про службову суворість і запитався свого колеги, чи справді є та година. Той potwierдив, збуджуючи подив не тільки до того в'язня, але до всіх нас.

— Пся креф! — похитав головою обдурений поліцаї.
— Те оуновце вшистко ведзон!

Або такий факт:

В'язні, що йшли до чищення поліцейних приміщень, умивалень і клозетів, зуміли з кусків газети відчистити бодай вривані вістки. Був це час війни в Абіссинії. Бажаючи посміятися з поліцаї, під час праці один з в'язнів зробив сумне обличчя і сказав до вартового:

— Бідний негус, вчора знову програв бій...

Поліцаї онімів:

— Звідки арештований це знає?

„Арештований” зробив ще поважніший і більш та-

емничий вираз лица і відповів втертою поліційною фразою:

— Пане коменданце, голошу слухняно, що ми все знаємо!

Поліцаї в Березі не зуміли викликати в нас страху перед собою, ані фреспекту. До садистів, типу Марковського, Сітека, Коморовського чи Венцека або Босовського, ми відчували глуху ненависть і погорду. Ми їх обдурювали, де тільки далось, і глузували з них не раз в живі очі. Кожний випадок перехитрення „менти” в’язнем, кожне схиблення поліцає в службі, — в’язні дотепно коментували між собою і мали з того „сто потіх”. М. ін. Івась Бойко пригадав мені такий випадок, що зовсім схожий на анекдоту:

Біжить в’язень з кухні нагору до кльозету. В темному коридорі на горішньому поверсі не завважив дижурного поліцає, отже й не затримався, не замельдувався і не попросив слухняно про дозвіл бігти далі. Але зупинив його швидко гострий наказ:

— Стий! Арештований куди так біжить?

— Голошу слухняно, що до кльозету.

— До кльозету? — **А я тут від чого стою?!**

Митька Штикало, той самий, що нахвалювався бувало, — що „я — мовляв — відкрив Березу, я її й закрию”, — розсмішив мене не раз „екзорцизуванням” бісів, що — за його твердженням — вселилися в одного чи другого недоброго поліцає. Зокрема Митька „взяв був око” на Диевського, що справді грізно виглядав у зимовому кожусі. Зложивши до купи пучки трьох пальців, що мало символізувати дрібку свяченої соли, Митька вдавав, що обсилає незаметно тією сіллю Диевського, а при тім бурмотів грізно оці магичні слова закляття: „Апаге, апаге, Сатанас! Екзорцізо те! Апаге!” („Зчезни, зчезни, бісе! Заклинаю тебе! Зчезни!”). При одному такому „екзорцизуванні” я не втерпів і порскнув сміхом, хоч ми стояли в дворяді на струнко (Митька стояв за мною). Диевські визвірився на мене, накричав і подав до карного ра-

порту, а Камалю зааплікував мені три дні арешту „за усьмех”. Пізніше Митька ще й докоряв мені: — „А бачиш, що в Диевському таки сидить біс, а ти не вірив. Тепер іди до арешту за своє невірство!”

26. НЕ САМИМ ХЛІБОМ..

Але досить про поліцаїв. Вони були тільки інструментом тиску на нас, однак не були в силі придушити нашого духового життя, не могли „скувати душі живої”.

В перших днях і тижнях перебування в Березі ми всі дуже дошкульно відчували брак писаного слова, брак газет і книжок. Голод щоденної духової поживи мучив нас не менше, як фізичний голод. Тому ми всі так рвалися кожної неділі до півгодинного читання книжок, тому так захлятно вдивлялися в кожен клапот газети під час спрятувань у поліційному будинку. Брак друкованого слова ми надолужували власним, внутрішнім, джерелом думок і ідей, черпаючи з напромаджень пам'яті в минулому та снуючи далекосяжні пляни на майбутнє. Кожний з нас викресував із себе, немов іскри вогню, все, що знав найкращого, і ділився цим з друзями в обмін за цінності, отримувани від них. У перших днях і тижнях нашого перебування в Березі ви могли побачити всюди по двох-троєх в'язнів, які завзято перешіптувались між собою, поскільки це лиш було можливо при таборовому режимі. В'язні знайомились з собою, розповідали собі всячину про себе і своїх друзів, а коли вичерпали цю тему, починали укладати пляни дальшої спільної праці по виході „за три місяці” на волю. Яких тільки плянів не обдумували тут! Інж. Міляннич переконував кожного, з ким зустрівся при праці чи відпочинку, про необхідність заснувати Український Пром-Банк і тут же з'ясовував усі можливості реалізувати цю ідею в даному повіті. Інші наші „громадські промисловці” „продавали” (кажучи по-американському) кожний свою ідею: той ідею створення „Центро-Реклями”, інший — масового видавництва дешевих книжок, ще інший мрі-

яв про зразкову пташину фарму, кооперативу збуту ягід чи інший варстат праці і т. п. І треба сказати, що багато з тих плянів справді було реалізовано друзями з Берези в роках 1936-39. Нав'язана в таборі в Березі дружба і докладне взаємне пізнання стали найбільш тривалою основою дальшої спільної праці і боротьби.

Примусовий побут у Березі кожний з нас хотів використати якнайкраще, зокрема для підвищення свого знання. Кожний з нас був по відношенні до інших друзів — раз учнем, раз учителем. Один від одного вчився — то чужої мови (німецької, англійської, французької), то основ математики чи фізики, чи — найчастіше — поезій Шевченка, Франка, Лесі Українки. Вивчали теж різні пісні. Ще й досі звучить мені в слуховій пам'яті стрілецька пісня „І снилося сночі дівчині”, як тільки згадаю липневі дні 1934 року; цю пісню тоді наспівував наш Івась Бойко. В неділю, коли ми сиділи без діла на цементовій долівці по кімнатах, майже в кожному гурті, зложеному з 5-10 слухачів, знаходився бодай один викладач, який „читав” лекцію на будьяку цікаву тему. Як подає в своїх споминах В. Гоцький, він сам був „вільним слухачем” таких курсів: „Історія філософії” — лектор **В. М. Янів**, „Комунізм у теорії і практиці” — **Любомир Пеленський**, „Історія УВО” і „Як заховуватися під час слідства” **Микола Бігун** і т. д. Я сам пригадав собі тепер, що дуже цікавими спогадами про бій на Маківці поділився з нами **Кондратів**, колишній Січовий Стрелець, відтак член УВО, який з невияснених причин став потім комуністом і був комуністичним діячем у Дрогобиччині; його привезли до Берези як комуніста, але він волів триматися радше нас, як червоних товаришів. Про його дальшу долю мені невідомо. Дуже добрим „лектором” був теж ред. **Петро Сагайдачний**, який давав слухачам курс історії визвольних змагань 1917-22 рр. **Д-р Володимир Горбовий** розповідав захоплююче про похід українських армій на Київ у серпні 1919 р. Цей список викладачів у Березі можна б доповнити ще кільканадцятьма прізвищами.

Під час праці на шосі, чи взагалі поза табором, ви могли бачити ряд таких сцен: двох в'язнів накидають лопатами землю на ноші і безупинну гуторять між собою, поглядаючи час від часу на боки, чи „мента не світить” (себто, чи поліцай не дивиться). Відтак несуть ноші з землею кількадесять кроків — до багна, де їх зсипають. Під час ходу, в'язень, що йде ззаду, увесь час говорить півголосом, а в'язень, що йде попереду, пильно слухає. В поворотній дорозі ролі їхні міняються: той, що перед тим слухав, тепер говорить, а попередній „балакун” наставляє вуха. І така розмова триває впродовж усієї праці, переривана час-до-часу витуком поліцай: „Що там за гадане? Не гадал, тільки робім!”, або — викликом впертого балакуна на карну муштру і покаранням палицею. Так виглядала наша наука в Березі, наші лекції на найрізніші теми.

Найбільш улюбленим було розучування різних поезій і віршів, а найпопулярнішим поетом був таки Шевченко. Його поезії, писані на засланні, в неволі, так глибоко промовляли до наших тодішніх почувань, що розучуючи їх напам'ять і вглиблюючись у їх зміст, не один сердега аж заплакав із жалю. В понурі, безнадійні дні Березівської каторги в чорну осінь 1934 року, ми в глухій розпачі повторяли, наприклад, юці слова поета:

Минає літо; шелестить
Пожовкле листя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло. І не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світі волочусь,
Бо вже не тлачу й не сміюсь...
Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!..”

В неволі в Березі Картузькій Тарас Шевченко був для нас усіх такий близький і рідний, як ніколи передше на волі.

27. „ВОГОНЬ ЖЕРТОВНОГО БАГАТТЯ”

Я хочу перейти тепер до огляду оригінальної Березівської поезії, — мистецьких творів наших Богом обдарованих друзів, що їх вони виносили у своїх серцях і мізках серед безупинного гонення та морального і фізичного терору, щоб блиснути ними як перлинами, твореними теж під впливом болю і тиску в перламутрових мушлях у морських глибинах. Поставали вони, — як пише В. М. Янів, — без клаптика паперу й без олівця чи чорнила, — різьблені „на звоях мозку”; поставали вони здебільша під час виснажуючої праці, — іноді по два-три рядки денно, рідше під час хвилини, крадених від сну по праці, вкінці — в темниці”.

Хронологічно беручи, найшвидше постали й поширились серед в'язнів Берези поетичні твори **Володимира Михайла Яніва**, відомого поета — студента ще з 1928-32 років. Ці твори поет зберіг і видав їх збіркою п. н. „Сонце й ґрати” в Берліні в 1941 році (В-во „Обрії”, стор. 64). З цієї збірки взяті всі уривки поезій В. Яніва, подані в цих споминах.

Вже мабуть у жовтні 1934 року між в'язнями Берези передавалися з уст до уст уривки поеми Яніва „Листопад”, написаної дактилічним тексаметром старовинних лицарських епопей. Поема дуже всім подобалася, ми нею захоплювалися, виучували напам'ять і жили нею в листопадові дні 1934 року. Ось уривки з неї:

Золота цвітами й сявом будиться полум'я Сходу:
Неба смолисту півкулю багряні роздерли пожежі,
Зойкнула з болю земля від залізного лицарів ходу,
Гомоном гори говорять і ринули ріки — і межі,
Жертвою й трудом розбиті і волею мого народу!
Вчора каравсь ще в каторгах, ніі розкинув вже стежі —
Завтра вже дзвінко звіщатиме славу розгінна свобода...

...Пише вже пише козацький наслідник новітню Ільяду,

Пише сердешною кров'ю скрижалі величного ладу,
Творить легенду героїства і чинів і міт Листопаду..

Дальші рядки поеми малювали картини упадку збройного зриву 1918-20, створення підпілля („сонце руїни”) і його революційні акти, згадували перших упавших у бою членів УВО й ОУН і зупинялись на постаті української Матері-Страдниці, якої трьох синів („три лицарі-гридні, лицарі чесні-удалі, без промаху й жаху-провини”) впади у змаганнях за волю України:

..Перший впав в бою завзятім, замучили другого злидні,
— Муки тюремні, знущання жорстокі, побої безстидні,
Третій з прокльоном без помсти вмер вдома по муках
в Березі...

Мати затерпне в запеклому болю по кожній дитині,
Раз лиш по кожній їй око розблїсне в перлинах
сльозини,
Потім раз в році лиш, — разом три рази в сльозі —
у перлині.

Закінчувалась поема „Листопад” молитвою — поетичною візією — апотеозом воскреслої до державного життя України. Пригадую, як цей останній уривок шептав мені вечером, коли ми вже уклались до сну, мій тодішній сусід по сіннику на причі — інж. Атанас Мілянич; він шептав ці слова кожного вечора, як молитву:

І благородні несплямлені руки, нескверні і чисті,
Збудять тебе до життя, Україно, у перлах, в намисті,
В матерей здержаних сльозах і в наших кривавих
рубінах,
В сьайвах розблїснеш пожарів — на своїх убогих руїнах.
Встанеш з просоння століть, — із жорстоких чистилищ
неволі,
Шлях Твій із труду, — із терня, терпіння — у творчому
болі
В творення розкоші й муках засяєш Свята в ореолі.

Перший вірш Яніва, що постав у таборі в Березі, я

вже цитував, хоч і не зовсім до-ладу, на початку своїх спо-
минів. Тут повторю його, додаючи кілька дальших, най-
більш характеристичних рядків:

Пісок намоклий на важкому возі
Казали пхати польські фараони;
..Колеса грузнуть в мокляках в дорозі
І безнадійно крячуть нам ворони..

В напрузі мліють руки вже в знемозі
Й вогнем печуть нас удари й прокльони;

.....
...Сам чорт в слоту жене нас на роботу,
Щоб сон, щоб смерть ішли все ближче й ближче,
Щоб видерти в нас до змагань охоту.
Проте з грудей не вирвуться нам стони
І серце не ослабне нам в тривозі...

.....
...вже йдем, мчимось вже шляхами —
Грізні, — сильні терпінням, — непоборні!
— Як згинем, підуть месники слідами
І чин збірний розіб'є хмари чорні.

У збірці В. М. Яніва „Сонце і грати” маємо даліше
8 „Псалмів Картузької Берези”, сильних поем, з яскра-
вими картинами таборової дійсности, насичених гнівним
патосом древніх пророків, патосом протесту і бунту. Ось
початок першого Псалму:

Прорвались греблі й потекла отрута,
Гадюча їдь, — їдь сатани прелюта.
Моїх Батьків свята земля невгнута
Вже в темряв — тіней — в сну убивчі пута
У ткань обиди вмотана — закута, —
Замовк вже спів, занидів мірт і рута!
..Герої вже замучені, — убиті,
В полоні ми, — перед братами окриті,
Дороги вже до краю і братів розбиті,
Порослі бур'яном шляхи розриті...

Другий псалм варто навести в цілості:

Беззубий кат розпусними руками
Порвав, — пошарпав тіло нам бичами,
Впивався видом ран, знущавсь над нами:
Ранив, калічив, копав до безтями,
Аж крові струї протекли устами
І маком зацвіли розлиті плями.
Та гірше ран печуть обид жаливи:
Матіркування підле, — погірдливе,
Блювання сороміцьких слів лайливих.
Їжа безрог для нас, — жебрацькі шмати
І замість коней тягнемо керати,
Руками кажуть кал і гній збирати!

Наскільки мені відомо, цих перших псалмів, які малювали понурі картини зовнішнього і внутрішнього життя в'язнів, Янів не передавав далше, не ділився ними із загалом в'язнів, щоб не пригноблювати їх ще дужче. Але наступні два псалми, які представляли польове Богослуження в таборі в перші тижні нашого ув'язнення, були всім добре відомі і ми їх радо розучували:

VI.

Молитись в свято в таборі не можу:
Гляджу: кріси, багнети і сторожа, —
Густий кільчастий дріт і огорожа,
— Чужинний капелян та Служба Божа,
Святі слова, а мова нам ворожа!
Молитись хочу і проте не можу!

Усіх зігнали без різниці разом:
Одні горять в захопленні екстази,
Облудні фарисеї шепчуть фрази,
— Вкінці безбожні в почутті відрази.
..Дзвенить дзвінок, — порушені наказом
Мов на шнурку чола схилились разом.

Безуспішно ще раз зложив долоні
— Ї стою без слів; думки ж мов дикі коні:

Шаліють, — рвуться, — скачуть на припоні,
До рідних меж і тіль в спішній погоні,
Що скрилися в непроглядній заслоні!
...І погляд мій застиг на небосклоні.

VII.

Бездушний, мов на звалищах Сіону,
У таборі я скам'янів без стону!
...Мій біль ватих, — молитися не можу,
Бо болем я братів себе тривожу:
В нарузі десь німих людей мільйони
І з крові їх цвітуть рубіни - рожі.

Бездушний, мов на звалищах Сіону,
Глухого пильно слухаю прокльону
З в'язниць і таборів, із мурів Львова...
...Візьми народ мій, Боже, — в охорону,
І силу віри дай йому і слова
І ясний день грядучої обнови!

Останню строфу я переписав так, як вона є подана в збірці „Сонце й грати”, виданій у Берліні в 1941 році. Але в Березі, де ніяка цензура не мала нічого до говорення, ця стрічка звучала інакше:

Бездушний, мов на звалищах Сіону,
Глухого пильно слухаю прокльону
Катованих братів з-над Попраду і Дону...
...Візьми народ мій, Боже, — в охорону,
Розбити поможи йому кордони
І в славі виведи з століть полону!

При кінці грудня 1934 року Янів пережив погану пригоду з поліцаями. Він носив вовняний светер з великим коміром попід шию, який виглядав як пухнати́й шаль. Згідно з наказом інспектора, ніхто з в'язнів не смів мати шалика на шиї. Один з поліцаїв накинувся на Яніва з криком і хотів йому зірвати здогадний „шалик” зі шиї. Янів відрухово вхопив його за руку. Поліцай потрактував цей відрух як намірений „чинний спротив”, і збивши Яніва

немилосердно палицею, подав його ще до карного звіту. Інспектор зробив при рапорті драматичну сцену, накинувшись на поліцає з лайкою, чому він з-місця не вбив в'язня за „чинний спротив”, так як це передбачено в регуляміні. І Янів і поліцаї дістали від інспектора по 14 днів темниці. Не знаю, чи і як відсидів свою кару поліцаї, але Янів важко відпокутував свою „провину”. Скатований, в голоді й холоді, в гарячці, закінчував старий і зустрічав новий рік на самоті в темному карцері. Свої душевні кошмарні переживання описав у поемі „В темниці”, присвячуючи їй „Останньому Кошовому Запорозької Січі”. Під поемою стоїть дата „1 — 3 січня 1935”. Поема починається словами:

...Береза,... січень,... сьомий день карцеру...
Для спогаду думки безладні лишу...
Без олівця, чорнила, пер, паперу
— На звоях мозку вирізьблю й запишу.

У хвилині розпачі, коли до-краю виснаженого фізично й морально в'язня починала вже чіпатися думка про самогубство, —

...Прийшов кремезний сивий дід у гості
І радісно розцілювавсь зо мною.

Гей! — Дужий Діду! — Стільки літ неволі
В вогких льохах ворожої в'язниці,
А ти кепкуєш ще з прокльону долі
І серце в тобі радісне, — із криці.

Дозволь: Батьків ти розумом, — рукою
Веди понад безодні за собою
І стань мені провідником у бою
З безчинністю в'язниць і ночей тьмою.

Переживанням поета в темниці присвячений рівнож сонет „В льохах Берези”, також з дати 3 січня 1935, який майже всі ми знали напам'ять:

В льохах Берези вбивчих, — вічно впертий
Кладу вогонь жертовного багаття;
Кругом суворі разом сядуть браття
Святій ідеї вірні аж до смерти.
...Жозак, який гатив студене море
І клав під мури Петербурга кості;
...Прийдуть засніжені з Соловок гості
І не розділять нас віки й простори.
...І Войнаровський зо снігів Сибіру, —
Дід Кальнишевський радісний, — щасливий,
Тарас Шевченко із степів заслання —
Благословлять завзяття, — запал, — віру,
І бачать успіхи й воскресні зриви
Палким, — надхненним духом віщування.

Березівські поезії В. М. Яніва напевно ще діждуться докладної аналізи знавців поетичного діла. А я цитую їх просто як документи часу, а цитуючи, сповнююсь наново тим духом гордого завзяття, який дав нам силу витримати дуже важкі хвилини, що їх за нас усіх по-мистецьки оспівав у своїх поезіях В. М. Янів.

28. УСНА СЛОВЕСНІСТЬ.

Другим визначним поетом у Березі Картузькій був **Дмитро Штикало**, званий популярно „Митькою”, або „Пуньом”. Але заки перейду до перегляду його таборового поетичного дорібку, я хотів би згадати наперед про всіх інших друзів з Берези, що теж пробували своїх поетичних сил та залишили сліди в таборівій „усній словесності”.

Згадаю насамперед **Романа Гута-Кульчицького** з Самбірщини, про долю якого мені пині невідомо. Він весною і літом 1935 року створив цілу низку дуже добрих сонетів, в яких змальовував життя в'язнів у таборі та свої власні душевні переживання. Деякі з цих сонетів я вивчив був напам'ять, та, на жаль, призабув. В. Гоцький згадує

про чудовий сонет Гута-Кульчицького „Великдень”, який — як він пише, — „ще до нині дзвенить мені розгулом дзвонів і веснянками”. Може мгр. В. Тучак (який живе десь в Америці, але не дає знаку життя) — міг би притадати дещо з тих поезій, бо він їх у таборі завзято вивчав і другим передавав. Мені згадалися тільки дві останні стрічки з одного сонету Романа Гута-Кульчицького, де була мова про наші весняні роботи в городі під поліцейським батогом. Ці стрічки вбилися мені в пам'ять через те, що віддавали лють і гнівний протест поета рядом шиплячих зубних звуків:

**О, зароди, земле, зуби зміїні,
Дай сили нам на супостата стати!**

Сл. п. Роман Минович, студент консерваторії в Празі, який загинув у бою з червоними партизанами Тіта в Югославії в 1945 році, — був поетом і композитором. Його фокстрот „Маркірант” ми не раз мугикали собі під час праці в таборі:

„А в Березі кожний з нас арештант
То є неабиякий маркірант:
Пів дня віз накладає,
Ще й пальцем попижає,
А що крок — то стає й кричить:
„Гей — руп!”

Минович скомпонував теж музику до Штикалового „Танга без слів”, про яке буде далі мова. Ред. Богдан Гошовський запам'ятав і передав мені наступне „Танго”, — слова і музика Миновича:

І рано і ввечір
Невтішна, самотня
Жалібниця я сама,
Бо мого сонця, лицаря ясного
Чарівного вже нема!
Ой жалю, жалю мій!
Як будуть йти у бій,

Кого ж то заквітчаю я?
А як повернуть знов,
Кому встелю любов
І молодість кому моя?
Втишити не можу
Я жалю свогого...
Ой жалю, жалю мій... (і т. д.)

Богдан Гошовський пробував у Березі створити веселі „епопеї” нашого в’язничного життя, але — наскільки мені відомо, не зайшов з тим далеко поза початкових кілька рядків. Перша „епопея” взувалася на Франковому „Лісі Микиті” і мала такий початок:

Хто в Березі не буває,
Той не бачив, той не знає,
Як поліцай в спину б’є.
Перед кіблем, поліціантом,
Інспектором, аспірантом,
Арештант „позір” стає...

В другій епопеї Гошовський запам’ятав наступні рядки:

Щасливе, безжурне в Березі життя:
Є хліба окраець, вода до пиття,
Є причі солодкі, як ласки дівочі
І кібель гостинний у день і в ночі...
Тут палка гумова — мов мати рідненька —
До сну укладає і будить зраненька,
Вона наче любка гаряче цілує:
Шкуру на спині на чорно гарбує.
Тут, брате, впізнаєш „моцарства” культуру:
Вошей тут „паньствоших” — ладуй хоч на фуру!
Хай Костек і Грефнер пошлють їх в Варшаву —
Юзькові „на здраве” і Польщі на славу!
Тут поліцаї — „моцарства” бенькарти,
Тут палка і воші, то, панство, не жарти!
То виховане, то цноти паньствоове,
Тут зчезнути мусить ОУН вивротове!

Мимоходом варто згадати, що „Госьо” був не тільки поетом, але і добрим столярським майстром. Він і ще кількох спеців-столярів робили для інспектора й аспіранта та комісарів рями, фотелі і іншу „меблю”. „Матеріал” мусіли брати з якогось старого запаскудженого голу-б'ятника.

Повищі рядки належали до „веселої словесности”, тому не підлягали суворій критиці. До серйозніших поетичних спроб Гошовського належить вірш „В сірих мурах”, під слова якого підставлено мелодію якоїсь солдатської пісні і так її співом розучували:

В сірих мурах тюремних,
В темних льохах підземних,
І в Березі за дротом густим,
Нас ляхи катували,
В серці вбити бажали
України любов пресвяту.
Ні кайдани, ні мури,
Ні катівські тортури,
Ані холод, ні голод, ні лють —
Гордих дум про свободу
І про щастя народу
У душі непокірній не вб'ють.
Пам'ять княжої слави,
І козацької справи,
І визвольних полум'яних днів,
І освячена зброя
Кров'ю впавших героїв
Кличе нас у бої звитяжні!

Остап Дерлиця, студент з Данцігу, хворий на туберкульозу, був першорядним гумористом і „майстром сатири”, як відмічує Гоцький. Я особисто мав мало нагод бувати близько нього, тому не можу багато сказати про його „веселі кавалки” з Берези.

До таборової „усної словесности” треба теж зарахувати так звану „Березівську азбуку”, яку творив кож-

ний, хто лиш хотів зігнати свою їдку злість на тому чи іншому „менті”. Для прикладу зачитую кілька таких віршів:

Аспірант — велика шуя.
Арешт — пострах лиш для дурня.
Береза — то річ паршива.
„Бачносьць! — кажди сен подрива!”
Камалія — тумануватий,
Кретином його б назвати!
Поміри ведем до канта.
Питель — фагас аспіранта.
Шимпанс — живе над Ля Плята.
Шевчик — менда францовата!

В такому дусі була створена ціла березівська абетка — в кількох варіантах.

29. „ДУМА ПРО БЕРЕЗУ КАРТУЗЬКУ”.

Найсильнішою, на мою скромну думку, поетичною річчю, створеною у таборі в Березі в квітні 1935 року, є „Дума про Березу Картузьку”, якої автором є Дмитро Штикало. Цю поему всі в’язні радо виучували напам’ять, хоч сам автор довго оставав для всіх невідомий. Першою ланкою у ланцюгу „передавачів” „Думи” був я. Я з великою приємністю „перебирав” від Митьки всі його твори і насамперед переказував їх Василеві Тучакові, а далі й усім іншим, з ким тільки зустрінувся при роботі. В липні 1935 року я виніс поезію Штикала „в голову” на волю і, списавши все на папір, переслав до Львова. Незабаром „Дума про Березу Картузьку” появилася нелегальним циклоstileвим виданням і мала великий успіх по всіх містах і селах Зах. України. Польська поліція з запалом конфіскувала кожний знайдений примірник, притягаючи посідачів „Думи” до карної відповідальности. „Думу про Березу Картузьку” видано вперше друком у Сокалі, в літі 1941 року, накладом В-ва „Вісті”. Це була брошура на 16

сторін друку, яку розхоплено впродовж дуже короткого часу. Один її примірник, з власноручною присвятою автора, зберіг д-р Євген Котик, голова Союзу Українських Філіялістів, у Джерзі Ситі, Н. Й., США, який надіслав його до диспозиції редакції „Гомону України”.

„Дума про Березу Картузьку” складається з 35 строф, кожна по 8 рядків (але деякі мають 6, а деякі й 9), — всього 270 рядків. У ній є схоплене по-мистецькому все істотне, що торкається життя й переживань українських в’язнів-націоналістів у таборі в Березі. Я не маю наміру розбирати цей твір критично. Він говорить сам за себе. З уваги на те, що „Думи про Березу Картузьку” Дмитра Штикала тепер майже неможливо дістати, а її текст мало кому відомий на еміграції, редакція „Гомону України” визнала за доцільне передрукувати її в цілості в рамках оцих спогадів.

Дмитро Штикало

ДУМА ПРО БЕРЕЗУ КАРТУЗЬКУ

(За виданням В-ва „ВІСТІ”, Сокаль 1941, брошура, ст. 16)

У далекому Поліссі
За болотами, за лісом, —
У давних часах колишніх
Смирні монахи жили.
Вони давно вже повмирили —
І лиш звалища остали
На тім місці, де стояли
Мури, монастир, церкви.

Сто літ потім, по велінню
„Батюшки” — царя Росії,
Побіч монахів гробів,
Де псалми колись співали —
Там казарми збудували
І в салдати муштрували
„Його Милости” рабів...

Та змінлива в світі доля.
З домовини встала воля
І над багнами Полісся
Зійшло сонце золоте.
Гомін волі скрізь провісся
Й від Потраду до Кавказу
Все співало ув екстазі:
„Україна хай живе!”

Та змінлива в світі доля...
І вже ляцькая неволя
Над Поліссям залягла.
І у царській казарми
Прийшли польські жандарми,
Була ляцька салдатня.

В ці казарми, в ці руїни,
Вивіз гвалтом з України
Лях проклятий пишний цвіт.
І сказав: Йому зів'яти!
І змішав його з болотом,
За густим колючим дротом
Казав волі вже не ждати,
Лиш повільно умирати,
Сохнуть, в'янути, терпіть.

За колючі дроти, брами,
Запроторили, вагнали
Хлопців пишних, як той цвіт,
Що не хотіли бути рабами,
Що кайдани тнули, рвали
І хотіли вольні жить.

У далекому Поліссі
За болотами, за лісом,
При дорозі, при долині,
Тихе містечко лежить.
Картуз-Берега воно зветься.
Скільки ж то сердець озветься,

Як це слово в Україні
З уст чийхбудь продзвенить!
В цій Березі, новій „славі”,
Нам по приказу з Варшави
Коротать прийшлося, браття,
Молоді весняні дні.
— І поплили дні за днями,
Одностайні, олив'яні,
Від знущань, наруги й гніту
Безнадійні і сумні.

Цим народ злякають бажали
І вогнисто написали:
„Глянь, народе, пекло це!
Кажемо сміятись, — смійся!
Кажем плакати, — плач і бійся,
Бо й тебе це пекло жде!”

Не злякався народ мій пекла!
Бо душа його запекла
Й міцна, тверда як граніт! —
— За густим колючим дротом,
У кривавім труді-поті
Не зів'янув пишний цвіт!

Бо в вогні душа юнацька
Ствердла, й хоч ніжна — зненацька
Показалася як сталь!
— Не руснацька й не хаклацька,
А лицарська, козацька, —
Грізна й чиста, мов хрусталь!

У таборі, за дротами,
День за ніччю, ніч за днями,
Там все лютився над нами,
Скаженів, пінився кат.
— Бо хоч віком гнучий, дертий,
Українець волів вмерти,
Як упасти перед катом

І в покорі прошептати:
— „Ти мій пан і любий брат”.

В спеку, бурю, дощ і холод
Кидав нас на шлях, у поле,
І над річку в болота.
І душив нас чорний толод...
При тяжкім кераті, возі,
По болотяній дорозі, —
Там каралася жорстоко
Україна молода!..

І над нашими спинами
Не таволга вже свистала,
Лиш в'їдалась їдко в тіло
Гнучка палка гумова.
— Біле тіло почорніло.
І кривавим п'ятном вкрилась
Від ударів твердих, міцних,
Нам скатована спина.

Від ударів ми хитались.
Та не каюлись, не впали,
Не обняли за коліна
І не плакали: „Прости!”...
— Здивувались слуги підлі:
„Що таке ця Україна,
Що катовані за неї
І на смерть готові йти?!”...

Все казились, все пінилися,
І у лютому безсиллі
Опускали врешті руки,
Кажучи: „Не люди це!
Та й не звірі, бо і тих би
Врешті-решт таки привчив би
Гнути шию в панську шлюю
Ї полюбить ярмо своє!..

І не знали ці лакеї,

Що Великая Ідея
Тих, що вірують у Неї,
Підймає аж до хмар!
І не знали ці садисти,
Що в душах юнацьких чистих
Вона храм свій воздвигнула,
Збудувала свій олтар!

І минали дні за днями,
Одностайні, олив'яні,
Від знущань, наруги й гніту
Безнадійні і тверді.
— Твердли руки, твердли душі.
Й супостата гніви злющі
Не тривогу вже будили,
Лиш їдкий, глумливий сміх.

Ми в таборах, за дротами,
Невольничими піснями,
Мов на ріках вавилонських
Не скорочували днів.
Лиш в сміху, гіркім полині,
Мов коса в лузі-долині,
Гостро й гомінко дзвеніли
Наша туга, радість, біль.

У таборі за дротами,
День за ніччю, ніч за днями,
Там все лютився над нами,
Скаженів, п'нівся кат.
— Каламутними ріками
Й болотнистими шляхами,
Мов розхристаний п'яниця
Нам не йшов, волюкся час.

Наливалася пшениця,
Червоніла в саду вишня,
Розсміялось в полі літо,
Мов царівна польова.

А за нею десь межами
Лугом, садом і лісами,
У барвистій прозолоті,
З журавлиним голосінням
Шла осінь-удова.

Сумувала в німій тузі,
Що зів'яли цвіти в лузі,
Ї над сумним спустілим полем
Простелився її плач.
Аж холодні — злі морози
В лід скували її сльози —
Ї скам'яніла сумна осінь, —
Сніжнобілая зима.

Та з далекого вираю
Ясне сонце вже вертає,
А за ним у осяйвах-бризках
Йде свавільная весна.
Заквітчана, пустотлива,
Сипле цвітом, творить дива,
З розкотистим співом-сміхом
По полях, лугах, лісах.

За дротами, у таборі,
Там весною орють поле
Не лискучії плуги,
Лиш лопати! А в бороні
Не вороні ходять коні,
Бистроногі, буйногриві,
Лиш ми, — білії раби!..

Та скували нам лиш тіло!
Душа ж вперта, гордо, сміло,
Мов орел літа, ширяє
Серед рідних лісів, піль.
Під високим небом синім,
Мов той місяць в ніч зоряну,
Бистро ворить Краю горе.

України гострий біль.

І ми знали, що за нами, —
За лісами, за водами,
По містах, селах, хатинах,
Десь там плачуть, тужать, ждуть.
І ми знали, — не одні ми,
Що дорогами стрімкими
І тернистими шляхами
У далеку вийшли путь.

І нічим наше горе
Тут за дротами в таборі,
Де над нами, мов волами,
Все погейкують ляхи.

— Ми вже бачим душі зором:
Через балки, яри, гори,
Густим лісом, з вірним крісом,
Йдуть на герць, на бій полки!

Ми вже чуем душі слухом:
Пронесеться рвійним згуком,
Мов воскресним дзвінким дзвоном —

„Гей, Народе! Вставай в бій!”
І замовкнуть плач і стони.
Піднімуться мільйони
І підуть у бій жорстокий
За одвічну мрію мрій!

Споза дротів і таборів,
Із північних, зимних борів,
Споза грубих сірих мурів
І твердих залізних ґрат, —
Впадуть звалені кордони,
З'єднаються мільйони —
І як з добрим братом добрий
Обніметься знову брат!..

І суворі очі хмурі

Розсміються, мов по бурі
Молодий, весняний день.
— І Соборна Україна,
Від ляха вільна й москвина,
Не невольничих, а вольних
Заспіває вже пісень!

І нічим нам наше горе
Тут, за дротами, в таборі,
Де над нами, мов волами,
Все погейкують ляхи...
— Україно! Пред Тобою
Не верстовії, а вольні,
Необмежені — широкі
Століть стеляться шляхи!

Ти підеш в віків простори!
Зацілує Тебе море,
Як синів твоїх одважних
Цілувало вже нераз!
Твоє горде, сміле чоло
Заквітчають ореолом
Всезеленії Карпати
Й грізно сяючий Кавказ!

Споза мурів, споза дротів,
Ми все чуйні і сторожкі,
Слухаєм як над полями
Йде весняний гулкий шум.
В буйних поривах, задумах,
В наших впертих, гордих думках,
Проганяєм у неволі
Сіру втому, нудьгу, сум.

Вірим, знаєм: Знов весною
Над „голубую Савойю”
— Сторозтерзану Україну —
Пронесеться гулкий шум.
Ой, зашумлять сосни, дуби,

Засміються дзвінко кулі,
Пронесеться грімким громом
Туча боїв, гроза бур.

Гей, ще прийде час розплати!
Ой, ще будемо карати
Ми жорстоко супостата
За наруги, глум і гніт!
Одгуляем гучні гулі —
Під свист шаблі, під сміх кулі,
Гей, в прийдешній суворі,
Полум'яні Зриву дні!

(Створено в концтаборі Береза Картузька в днях 11,
17 і 21 квітня 1935 р.).

30. „ВЕЛИКОДНЯ ПИСАНКА”.

Другим сильним поетичним твором Дмитра Штикала в Березі була „Великодня Писанка”, яку я старався відтворити у спогаді, друкованому в Великодньому числі „Гомону України” 1955 р. Тому що цей фрагмент ві спогадів являє собою певну цілість, вважаю доцільним включити його без змін у цей розділ про поезію в Березі.

**

Писання спогадів про Березу Картузьку стало для мене самого джерелом відновлених сильних емоцій з-перед 20 років. Відгребуючи в пам'яті давно минулі події, факти, картини, особи, прізвища і т. д., я переживаю на ново ті зворушення, які мене хвилювали засвіжа в 1934-35 рр.

Отак є й зі спомином про Великдень у Березі в квітні 1935 року. Цей споми́н назавжди зв'язаний у моїй пам'яті з „Великодньою писанкою”, — оригінальним твором ред. Дмитра Штикала, що його він носив у серці і в самотніх думках під час каторжної таборової праці, записуючи рядки „на звоях мозку” (за висловом В. М. Яніва), а відтак передаючи їх мені. Так, мені сьогодні приємно стверди-

ти, що я був у Березі „повірником дум” Митьки, себто безпосереднім переємником всіх його поезій, зокрема голосної „Думи про Березу”, яку я з його таки уст виучував напам’ять, а відтак передавав дальшим друзям, в той час, як сам автор залишався для всіх невідомим. Додам ще, що всі ці поезії я в липні 1935 року виніс („у голові”) на волю і списавши на папір, переслав у відповідні руки до Львова. Спогад про „Великодню писанку” я списав був у квітні 1942 року і він був друкований у великодньому числі „Сокальського Слова”.

Нині хочу відтворити його наново, але з жалем стверджую, що малу частину „Писанки” я таки призабув. А сам автор її в далекому Парижі не квапиться мені її пригадати...

Весна 1935 року в Березі була для нас набагато легша, як минуле літо і зима. Марковського і Сітека не стало. Таборовий режим зм’як, побої устали, харчі поліпшали. Ми свободніше віддихали, хоч розмовляти між собою нам було далі суворо заборонено. — „Ви можете собі тільки по-тихеньку мріяти!” — дозволяв нам ласкаво дижурний поліцай. І ми мріяли... Це ж ішла весна, це ж наближався Великдень.

В ті дні Митька був більше, як звичайно, мовчазний. Я виразно бачив, що він над чимсь глибоко думає, щось розважає, щось комбінує, одним словом — „творить”. Він в задумі жував весь час „скарбові” соломинки з сінника, а його очі гляділи кудись далеко поза вузькі стіни кімнати-келії. На запитання, звернені до нього, довго не відповідав і треба було аж потермосити ним, щоб повернути його увагу до оточуючої його дійсності. Я догадувався, що в його голові народжується нова поезія і тому не перешкаджав йому думати, та й ще інших від нього відганяв. А це народжувалась його „Великодня писанка”, присвячена його матері, а через неї всім многострадальним українським матерям. А Митька був у той час найкращим виразником дум і почувань нас усіх, в’язнів усіх ворожих концтаборів і в’язниць Року Божого 1935-го.

У Страсний Четвер „Писанка” була готова. У той день по обіді, коли до початку пополудневої праці було ще з три чверти години часу і в'язні, сидючи на долівці, сховані за причею, то перешіптувались між собою, то дрімали, — Митька закомунікував мені коротко:

— Я маю одну річ готову. Я буду тобі говорити рядок за рядком, а ти запам'ятуй і повторяй. Але це не буде річ до поширення тут. Як вийдеш на волю, то спишеш на папір... Називається ця річ „Великодня писанка”.

— Гарезд! — відповів я зацікавлений. — Говори!

Митька ще хвилину помовчав, а тоді почав тихим і трохи зворушеним голосом, хоч на вигляд був спокійний:

„Я відбивсь від Тебе, Мамо...
Тямиш? — Вишні одцвіли
І жалібниця-розлука
Стала сумно поміж нами,
Як відходив я в незнане...
Й досі бачу німий запит:
— Сину, куди йдеш? Коли...?”

Мов жива стала мені перед очима постать Митькиної матері, скромної селянки із скорбно-винуватою усмішкою на лиці, так як я її бачив попередніми роками, коли по виході з Бригідок передавав їй привіт від її сина. Вона ніколи не нарікала, вона з болючою лагідною усмішкою на устах терпіла і — мовчала.

Митька знов помовчав трохи, а далі продовжував:

— Я відбивсь від Тебе, Мамо...
Розділив нас простір, дні.
І давно вже над Вертепом
Ясна зоря просіяла,
А Ти ждеш мене, як ждала,
В самотині і тузі...

— Повтори! — роблено строго наказав Митька, і я слухняно, мов учень у школі, повторив за ним обидві строфи, трохи плутаючись, то знов поправляючись за його підказуванням.

Митька тягнув далі:

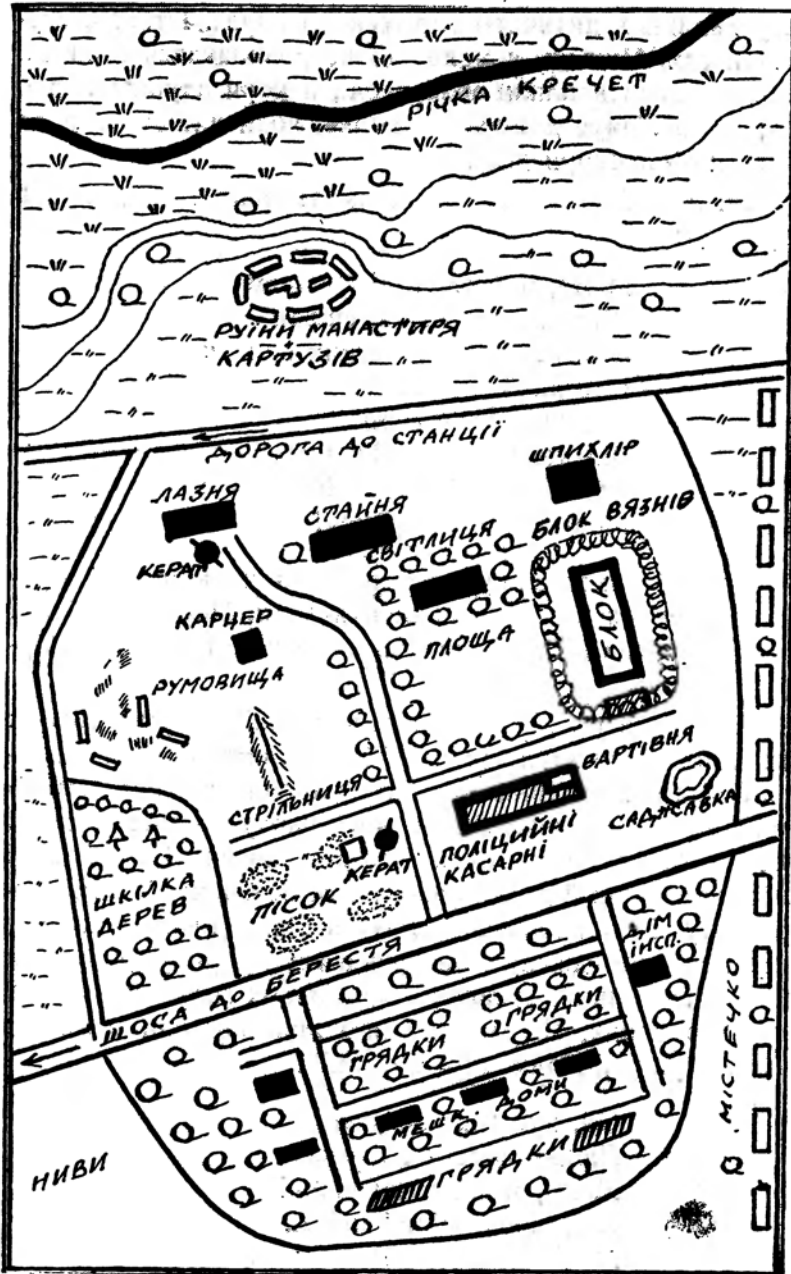
І Великдень тут зустріну..
Ти зустрінеш його там.
Не пройде крізь горло слово,
Так чуже й вороже нам.
Ні до Тебе, ні до мене
Не прилине білий лист,
Не припаде, не промовить:
„Моя мамо!” — „Сину мій!”
Лиш в простори рвучко злине
Сціпенілий гострий біль..

Я в скупченні слухав тих слів та одночасно відчував, як мені на лице виповзує рум'янець сорому. Митька був одним з тих небагатьох, які заріклися писати до рідних листи в польській мові, тоді як я і всі інші, — як не як, — таки скапітулювали.. Я міг себе виправдувати тим, що наш Провід у таборі дав усім дозвіл, а навіть доручення, писати до-дому по-польському, — але почуття ніяковости і певного роду вини я таки не міг позбутися під час слухання й розучування цієї строфи.

Але на рефлексії не було часу. Митька диктував уже чергову строфу:

В Великодній тиждень в серці
Розмалюю образ Твій,
І словами мов красками,
Розмалюю - розпишу
Життя писанку барвисту
Й немов дороге намисто
Тобі з вітром в дар пішлю.
— „Прийми ж дар мій, Скорбна Мамо!”
І тремтячими устами
До шорстких рук припаду..

Отут мене взяло! Я згадав, що в мене ще з дитячих літ не стало мами, що я так і не відчув ніколи ніжного дотику ласкавих материних рук, не мав до кого притулити-

Конц. табір у Березі К. 1934-35.

ся у хвилинах дитячого сирітського горя.. І тепер, слухаючи слів Митьки, я мало що не розплакався вголос... Сльози рясно наплили мені в очі, а корч здушив горло так, що я відчув дошкульний біль, коли вишептував до Митьки — „говори далі!”

Митька помовчав довше, як звичайно, заки почав говорити:

Мамо, чуєш? Поміж гіллям
Вітер шепче щось, співає
Щось приніс на легких крилах
І до ніг Тобі складає.
Відгадає Твоє серце,
Від кого поклін-цілунок...
Прийми ж, Мамо, на Великдень
Мою писанку-дарунок!

Різкий свист дижурного поліцейя на коридорі брутально перервав нам наші шепти-думи. Необідня сієста була закінчена і ми стрімголов бігли на подвір'я на збірку, до праці.

Дальший тяг „Великодньої писанки” я слухав того ж і наступного днів під час праці і в вільних хвилинах на келії. В той час ми працювали над упорядкуванням великого і гарного, але дуже запущеного парку в інспекторській частині табору. Весна була того року вчасна, і в половині квітня каштани й липи в парку вже зеленіли ніжним листям, а тут і там відзивалась зозуля. Несподівано похолодніло і на пробуджену з зимового сну природу посипався рясний сніг, який, зрештою, по кількох годинах щез під впливом сонця. Ці химерні вибрики природи знайшли теж відгук у „Великодній писанці”:

Ой, кує сива возуля
Людам щастя на весні...
Мамо, може наші вишні
Вже завіяв білий цвіт?..
Мені ж нині на Великдень

Рій сніжинок білих, зимних,
На гарячі лица злинув
Мов замерзлі краплі сліз.
І не вишні тут розцвіли
Першим цвітом ніжним, білим...
Це на ранню зелень парку
Впав холодний білий сніг...

Це була вставка до дальших рядків, які малювали властиву „Писанку”. На тлі різнобарвних узорів, листочків, пелюсток квітів, хрестиків і т. п. елементів української писанки, поет креслив невідрадний образ життя української селянської родини в час першої світової війни. Його власну родину, як і тисячі інших українських родин з Галичини, Підляшшя і Холмщини, вивезли москалі під час відвороту в 1915 році на схід, на скитання по безмежних просторах Сибіру. Там помер батько родини, там теж згинули дві маленькі сестрички Митьки...

Глянь, ось рівне біле поле.
Це сніги — тайги Сибіру —
Не повернуть вже ніколи
Мужа-батька, що в них згинув.

Ніжні рожеві пелюстки на писанці символізували двоє діток-яноляток, що їх заморозив холод непривітного Сибіру, ще заки вони могли розвинути до дальшого життя...

В одну труну положили,
Один хрест важкий, похилий
На забутий їх могилі
Там під соснами в Сибірі...

Невимовний біль матері по втраті діток представляли чорні цяпки і червоні хрестики на писанці:

...А ці хрестики червоні —
Це той біль, що заповонив
Твоє серце, Твою душу,
Й заснував тугою очі...

У житті кожної української родини під час воєнних хуртовин, що шаліли на українських землях, було без порівняння багато більше горя, і болю, і смутку, як радості і щастя. Але ті дрібні радості материнські — потіха з дітей вистачали їй давали українським матерям сил і снаги до дальшої життєвої борні:

Тут і братки злото-сині
І барвінку лист зелений:
Це той спомин днів щасливих,
Днів далеких, що одплили...

Дальша життєва доля української родини відома: одні діти повмирали, інші розбрилися по світу, між ними і наш Митька. При матері остався тільки один син, старший брат Дмитра:

Ми розбрились, Твої діти.
Відійшли з очей Твоїх
В позасвіти, в дальні світи. —
Й лиш один Тобі остався...
В ньому, Мамо, Ти одному
Приголуб дітей своїх.

Закінчувалась „Великодня писанка” святковим побажанням сина для матері:

Хай же ж братки злото-сині
І барвінку лист зелений,
Мов той спомин днів щасливих,
Днів веселих, що відплили,
.....
(тут кілька рядків призабулось)
Опромінить Твою душу
Й очі ясні, тверді, горді.

У Світлий Понеділок несподівано прибув до Берези наш в'язничний капелян о. д-р Осип Кладочний. Ми зраня мали Службу Божу, всі висповідалися і приступили до св. Причастя. Пополудні нас погнали до роботи. Ми копа-

ли лопатами грядки на городі, розкидали гній, волочили важкі борони і байдуже слухали погейкування і вульгарних дотинків поліцаїв-наганячів. На душах було радісно, погідно.

Наступний Великдень — 1936 року, „блудний син” Митька зустрічав уже дома, з матір’ю, братом і цілою родиною.

**

Не треба думати, що всі поетичні твори, що постали в Березі, черпали свою тематику виключно з переживань в’язнів у таборі.

В поетичному доріжку Дмитра Штикала з часів перебування в Березі є кілька поезій, які зовсім не нагадують понурої обстановки, серед якої вони народжувалися. Таким є „Танго без слів”, створене під весну 1935 року, до якого наш таборовий композитор Роман Минович скомпонував мелодію (жалую, що не можу її передати нотами). Цитую цей вірш повністю:

Ми на провесні ранній зустрілись,
Розсміялись на гулях нам очі,
Рівно в танці серця нам забились,
Розцвіла папороть опівночі.
І сказали серця нам і очі,
Що палких слів кохання не треба!
Ми цвіт щастя знайшли опівночі
В п’янкім танго, задивлені в себе.
І хоч знаєм, що щастя пролине,
Одцвіте, наче вишня весною,
Одлечу я летом журавлиним
Й не зустрінемось більше з собою, —
То в похміллі кохання і танку,
П’яні привидом казкових снів,
Протанцювувем ніч аж до ранку
Наше танго чарівне без слів.

Дмитро Штикало „написав” у Березі ще одно танго, п. н. „Жаль”, до якого рівнож Минович доробив музику,

але текст цього танга мені невідомий. (А може танго з рефреном „Ой жалю мій, жалю”, що його я цитував при згадці про пок. Мировича, належить Д. Штикалові?).

На початку травня 1935 року Митька зачитував мені ще один свій вірш п. н. „Залицяння до весни”, в якому змалював останню фазу боротьби між зимою і весною та рефлексії поета, як свідка й — очевидно — союзника весни в цій боротьбі. Дуже жалю, що не можу навести цієї прегарної поезії в цілості, — призабув. Початок був такий:

Перший травня: ранок хмурий
І заплаканий, дощовий.
У стрільчастій амбразурі
Сміхом сонце: Будь здоровий!
Другий травня: ...
Третій травня: ...

Три дні змагається зима з весною, засипаючи білим снігом ранню зелень парку, то знову відступаючи зі злістю перед наступом соняшних леготів весни. Врешті — як цього можна було й сподіватися, перемагає весна, піддаючись одночасно закожаному в неї поетові. Дві останні строфи малюють цю останню фразу „флірту”:

Ех, нахмурилась сердито,
Білим кидає конфетті.
— Ой, не здуриш! — подивилась,
І — здалась в однім моменті.
Від цілунків очей ясних
І палких обіймів в'ється.
З моїх радощів-захвату
Дзвінко й радісно сміється.

Пригадую ще, який досадний, хоч зовсім дружній коментар я дав Митьці по вислуханні цього вірша. Повторити тут цього коментаря не можу, з цензурних оглядів.

Ще згадаю, що заздрячи лаврів таборовим поетам і зокрема Митьці, спробував і я нарешті бодай щонебудь

поетичного „створити” у своєму прозаїчному мозку. У висліді довгої муки я склеїв ось-таке „подражаніє” до Пуньового „Залицяння до весни”, оспівуючи свій подвиг з цибулею в поліційному бльоку:

„Шостий червня: вкрав цибулю
В компанії вартівничій!
Дивується дуже Пуньо,
Знаний всім пійта „бичий!”

Коли я з гордістю зачитував Пуньові цей мій „твір”, він великодушно сказав:

— Гм, рими зовсім нічого собі! Наприклад, „цибуля” і „Пуньо” — це навіть дуже модний на сьогодні спосіб римування.

Ця похвала з уст Митьки була для мене такою солодкою, немов би хто помастив „Федя медом”.

31. НАДІЙШЛА ВЕСНА ПРЕКРАСНА...

На цьому я б закінчив перегляд поетичної творчости в'язнів Берези. Хочу теж нарешті закінчити опис життя в Березі під час мого перебування в таборі.

Як я вже був згадав, з початком березня 1935 року настала для нас друга, багато легша від попередньої „ера” ув'язнення. Нові поліцаї були до нас багато більш виро-зумілі, а то й ввічливі, поліцейська гумова палиця спочивала майже без перерви в шкіряній піхві. Харч був кра-щий, санітарні умови не найгірші. Та й праця стала легша, як у минулому. Ми свобідніше віддихали, а для поетів настала „золота доба” їхньої поетичної творчости.

З настанням весни розпочалися великі роботи в ін-спекторській частині табору. Ми приводили до ладу великий, але занедбаний парк: очищували і підсипали алеї, проводили нові доріжки, пересаджували дерева, за-водили „рабати” і „кльомби” з квітами, лопатами пере-копували квадрати городу, а відтак запрягались до важ-кої борони і боронували скопану землю, — з важких за-

лізобетонних стовпів будували нові містки через природний рів на під'їздах до парку, — поглиблювали й очищували рів довкруги всієї інспекторської частини табору, викладали піскові схили рова охоронними смугами дернини, підсипали земляний вал у підніжжя високого на три метри дощаного паркану, — врешті — вже під час гарячого літа, — підсапували картоплю на городі, а назовні парку стинали і корчували всі дерева, що мали нещастя знайтися безпосередньо біля паркану. Кожного дня окремий гурт в'язнів наповняв свіжою водою кільканадцять бочок, вкопаних у землю, які довгий час до того стояли порожні і зовсім порозсихалися.

Одного дня, коли ми тягнули по парковій алеї важкий віз, наладований землею, — з будинку, де мешкав з родиною комісар Грабовскі, вибігла його п'ятилітня донечка. Вона з цікавістю приглядалася нам усім, але найбільше уваги звернула на Генадія Янкевича, який був при дишлі, а радше на його великі окуляри. Її батько, комісар Грабовскі, стояв збоку і зі щасливою усмішкою споглядав на свою потіху. В одному моменті донечка запитала батька крикливим голосочком:

— Татусю, скажи: чому лише той один кінь при дишлі носить окуляри?

Нас усіх цей наївний запит дитини не обурих, а тільки розсмішив. Але комісар Грабовскі, який був інтелігентною людиною, мимоволі почервонів і схопивши донечку на руки, відійшов від нас геть.

12 травня 1935 року помер у Варшаві маршал Йосип Пілсудський. Як тільки вістка про це дійшла до табору, інспектор негайно передав наказ перервати працю і відвести нас до в'язничного будинку. Це було біля 11-ої години перед полуднем. Того дня нас уже не гонили на роботу. Ми сиділи до вечора в кімнатах і відгадували дальшу долю Польщі по смерті маршала.

На початку червня, а може вже й під кінець травня 1935 року настали дуже великі спеки, які доходили до 45° Цельсія (біля 110 Фаренгейта). Праця на сонці в таку

спеку була дуже важкою. Що-правда, в'язні могли працювати роздягнені до пів-нага, але поліщаї, в своїх гранатових мундирах, чи — хочби і в літніх військових „дреліхах”, таки добре пріли, навіть стоячи непорушно в тіні дерев. Тому інспектор Камалія наказав пересунення таборового дня на одну годину вперед. Наш день починався тепер о год. 3-ій ранку, а кінчався о год. 7-ій вечора. Праця наша тривала від год. 5 до 10 ранку, а відтак від 3 до 5-ої по полудні. Час між десятою перед полуднем і 3-ою по полудні ми проводили в півтемних кімнатах, дрімаючи на цементовій долівці.

Під впливом спеки і виснаження організму в наслідок все таки недостатнього харчування, у багатьох з нас у той час проявилася „куряча сліпота”. Я теж запав був на цю недугу. Коли вечером засвічено в кімнаті світло, на наші очі немов спадала якась полуда, — ми бачили довкілля немов крізь каламутно-жовтjву воду. Всім хворим на „курячу сліпоту” фельчер приписував риб'ячий тран, що його кожний мав купити собі за свої власні, зложені в депозиті, гроші, а видавав кожному по одній ложці трану двічі в день у своєму амбулянсі.

Другою неприємністю тієї гарячої пори був „вовк”, що його легко міг схопити кожний, коли сильно розігрітий і спітнілий сів безпосередньо на холодну цементову долівку.

В червні 1935 року число в'язнів у таборі, яке впало було до 60 або 70, почало поволі, але невпинно, зростати. Що другий-третій день привожено все нових в'язнів, по одному, по двох, по трьох, і то майже виключно українців. На щастя, цих нових „дуваксів” вже не тортували так, як давніше, а тільки муштрували впродовж 24-ох годин „ремонту”, втовкаючи м. ін. в голову цю сакраментальну формулку зголошення:

„Пане команданте (згл. інспекторе)! Арештований число... голосить служняно, що прибув до місця відокремлення в Березі Картузькій, щоб відпокутувати за свої не-

добрі вчинки та щоб перевиховатися на порядного громадянина Речі посполитої Польської”.

В той час привезено до Берези м. ін. відомих українських діячів, лікарів з Волині — д-ра Арсена Річинського з Володимира Волинського і д-ра Василя Кархута з Крем'янця. Наскільки легший був у той час таборовий режим, можуть свідчити м. ін. такі слова д-ра Річинського:

„Е, та тут не так страшно, як на світі думають! Тепер Береза мало чим різниться від звичайного пластового табору!”

У червні привезено вдруге до Берези звільнених у грудні 1934 або в березні 1935 — сл. п. Володимира Тимчія, Ярослава Пришляка і ще мабуть когось. Вони вибігли з „ремонту” до раннього рапорту такі усміхнені, немов би зустрічали дорогих друзів на курорті.

**

32. МАЛЬБРУГ ПОВЕРТАЄТЬСЯ.

Настав нарешті і для мене великий день звільнення з Берези. Це було по полудні гарячого липневого дня, точніше: 3-го липня 1935 року. Ми працювали в той час назовні парку, при корчуванні дерев, що росли при паркані. Біля год. 4-ої по полудні прийшов до нашої групи комісар Грабовскі і, звелівши перервати працю, почав відчитувати прізвища в'язнів, призначених (це ми вгадали відразу!) — до звільнення. З приспіненим биттям серця слухали ми всі відчитувані прізвища. Між ними пролунало також прізвище „Макар”... Нам звеліли одягнутися, забрати робочий струмент і відмаршувати до бльоку. Вдягаючи на себе тремтячими від схвилювання руками одяг, я востаннє обкинув поглядом друзів, що оставались у неволі. Як нині бачу їхні опалені на сонці й лискучі від поту обличчя: на лиці кожного видніла дивна усмішка, в якій можна було відчитати і задоволення з нашого звільнення, і дружнє прощання, але теж і тинь жалю і докору, що — ось, мовляв, — ви йдете собі на волю, а ми мусимо

ще далі тут нудьгувати й мучитися. І наші почування теж були дуже мішані. Кожного з нас прямо розпирала радість з усвідомлення, що ось, нарешті, по довгих місяцях неволі, прийшла вимріяна година визволення, — а одночасно ми відчували щось у роді провини перед друзями, яких залишали. Але на довші рефлексії не було часу. Нам звеліли спішним кроком відійти до в'язничного б'юку, віддати в магазині всі „скарбові речі”, а забрати свої „цивільні” і замкнули в одній з порожніх кімнат. По вечірньому апелі прийшов до нас інспектор Камаля. Його прощальне слово було коротке: — „Тому, що кожний з вас останнім часом поводився бездоганно, ми не бачили перешкоди, щоб вас випустити на волю. Ідьте з Богом і поступайте так, щоб ми не musіли ще раз стягати вас сюди! До побачення!”

Це „до побачення” було зовсім не логічне в прощальному слові коменданта „М. О”, але ми були такі врадувані фактом звільнення, що й собі тукнули „До побачення!” і лише згодом хтось з нас докинув: „А недочекане твоє!”

Всі звільнені (12) — були українці. Всіх прізвищ уже не пам'ятаю. З Сокальщини був зі мною Теодозій Цвікула, з Дрогобиччини Роман Зарицький, з Ковельщини — комуніст Лисюк.

Вечором, по апелі і „цапстшику”, ми всі, в супроводі неозброєного поліцає, обладовані невеликими клуночками, жвавим кроком міряли в-останнє 6-кілометровий шлях між табором і залізничною станцією Блудень. Ми без жалю гляділи в-останнє на звалища монастиря Картузіа, на болотнисту долину Кречету і на видолінки обабіч шляху, мовчазних свідків нашої цілорічної каторжної праці і знущань над нами. Вперше за цілий рік ми, маршуючи цим „шляхом каторги”, затягнули свобідно українську пісню. Ескортуючий поліцай мило усміхався та приязно готорив з нами. На станції вже ждав на нас з залізничними білетами поліцай у цивільному одязі. Він мав допильнувати, щоб ми справді тої ж ночі відїхали з „міс-

ця відокремлення”. Напевно якийсь „тайняк” супроводив нас і в потягу, бодай до Берестя Литовського.

В Ковлі ми відвідали родину Павла Вітрика, якого кілька днів перед тим привезли до Берези. Його мати і сестра були сильно зажурені його долею, але ми їх заспокоїли, що тепер Береза зовсім не така страшна, як була перед півроком.

Вдома ніхто не очікував мого приїзду. Тим більша була радість у хаті і „сенсація” в цілій околиці. На всіх поворотців зі „страшної Берези” гляділи в той час як на „героїв дня”. Всі були цікаві поглянути на цих „героїв” і безпосередньо від них почути оповідання про Березу. А наш „герой” почувався в той час дуже незручно. Раптова зміна якості (і кількості!) харчу відбилась фатально на його шлунку.

Прошу собі уявити таку ситуацію: На святого Івана (7 липня) на сіножаті над Бугом відбувається великий фестин. На фестині повно людей з довколишніх сіл і кілька родин знайомих учителів, що приїхали на вакації зі „службового заслання” в корінній Польщі. Всі хочуть побачити „героя з Берези”, а він не надходить, бо мучиться в той час у пароксизмах корчів хворого шлунка. Кілька пінців з фестину вернулись ні з чим. В делегації йде сам голова читальні „Просвіти” п. Теодозій Жовток. Йому вже ніяк не можна відмовити. І ось ми йдемо разом на фестин. Оркестра вже здалека „різнула” нам на привітання тріумфального марша, а публіка, приязно усміхаючись, вітала нас оплесками. А я йшов, мов на муки, надробляючи міною, і тільки молився в серці, щоб... мій бідний шлунок витримав щасливо ту годину, чи дві, належних „героеві дня” конвенансів. Богу дякувати, якось обійшлося без катастрофи. Я теж приємно усміхався до всіх, розповідав про страхіття Берези, але від танцю і гри у відбиванку рішуче відмовлявся.

А там — щоденна праця і турботи полонили мене цілковито. Береза Картузька таки не перевиховала ні мене, ні моїх друзів, на „порядних обивателів Речіпосполи-

тої" і нам усім прийшлося ще раз і ще раз мати до діла з польським „правосуддям”.

Але це вже належить до іншої історії.

**

Для заокруглення образу табору в Березі (Картузській і на бажання багатьох читачів оцих споминів, вважаю доцільним доповнити спомини про власні переживання в Березі в рр. 1934-35 конспективним оповіданням про дальші роки цієї нелюдської інституції і зокрема про її останні дні у вересні 1939 р.

33. ПОЛЯК ПРО БЕРЕЗУ.

Для заповнення люки в історії Берези між квітнем 1936 р. (початок періоду посиленого терору в Березі у зв'язку з виступами комуністів і „людового фронту”) та вереснем 1939 року, буде дуже доцільним подати уривок з твору Станіслава Мацкевича (Цата) п. н. „ІСТОРИЯ ПОЛЬЩИ від 11 листопада 1918 р. до 17 вересня 1939 р.”, стор. 321-324. Те, що розповідає Ст. Мацкевіч з часів свого перебування в Березі, є безумовно характеристичне для цілого згаданого періоду (квітень 1936 — вересень 1939). Це ствердження є для нас настільки важливим, що в часі до 1938 року перейшло через катівню в Березі Картузській кругло 2.000 українців, як це стверджує український історик д-р Степан Горак в статті „Українське питання в роках великих змін 1939-1946” (гл. „Шлях Перемоги” ч. 50/94 з дня 11. ХІ. 1955).

Подаю в перекладі уривок з праці Ст. Мацкевича:

„Дня 23 березня 1939 р. мене арештовано й посаджено в Березі за — згідно зі словами врученого мені наказу — „систематичну критику уряду при допомозі штучно підбраних аргументів і підривання народного довір'я до Начального Вождя”.

Скористаю з цієї нагоди, щоб розповісти про Березу, відносини в якій були закриті тайною, бо при звільненні з неї говорено засудженцеві: „Як будеш щось

говорити, то прийдеш сюди другий раз, а тоді...” А тому, що Береза не була ніяким місцем відокремлення, але попросту місцем тортур, то така обіцянка була успішна...

(Вацлав) Костек-Бернацкі був дивною людиною. Як воевода новгородський, а згодом поліський, був не тільки енергійний („спренжисти”), але й справедливий для населення, в тому сенсі, що дбав про те, щоб урядовці не кривдили населення на власну руку. Але був це хворобливий садист. В концентраційному таборі, який віддано йому під опіку, він з замилюванням видумував тортури, називаючи їх, зі справжньою насолодою дегенерата пестливими назвами: „гімнастикою”, „регуляміном” і т. п.

Головна тортура в Березі полягала на заперечуванні людині права на... випорожнення („одбиця стільця”). Тільки один раз денно, в год. 4.15 рано, уставлювано в'язнів у кльозети і давано наказ: „раз, два, три, три і пів, чотири”. Впродовж півтори секунди мало бути все поладжене. Ця тортура — це був „майстерштик” Костека. Світ чував про тортуру голоду, молодий чоловік по виході з в'язниці говорив до коханої: „Мене виголоджувано...” А ця тортура фізично багато більш діймаюча, не надавалася до героїчної розповіді. З якою садистичною вітхою мусів Костек про неї думати!...

Харч у Березі не тільки був невиспачаючий, але він ще й утруднював процес випорожнювання, бо його основою був хліб. З невипорожненими животами вели людам впродовж семи годин робити „гімнастику”, себто примінювано страшну тортуру, наказували в позиції глибокого присіду, з руками догори, перебувати сім годин без перерви і в той спосіб ходити, бігати, входити і сходити зі сходів. При тому жахливо били, зокрема тоді, коли чийсь шлунок не витримав. Биття ділилося на офіційне і офіційно-приватне. Кара бичування існувала офіційно, я бачив деліквента, який дістав 280 палок в задок, вісьмох поліцаїв знущалося над ним; це був мій сусід з причі, жид, власник публічного дому в Лодзі. Свержевські оповідав мені, що цілу залю поставлено на коліна на ка-

мінцях, насипаних на поверхні шоси, не придавлених нічим, гострих, людям наказано посуватися наперед, бито палками і що 20 метрів велено цілувати палки, — і так на просторі двох кілометрів будованої шоси. В'язнів у Березі було біля 600, але перейшло через неї більше, мій порядковий номер був 2858, пильнувало нас 84 поліцаїв, яких присилано сюди в дорозі дисциплінарній за... биття арештованих. Отже збирало в цілої Польщі людей, що любили бити безборонних людей. Поліцаї били всі, але кожна заля арештованих ділилася на три групи: 1) кримінальних злочинців, 2) т. зв. скарбових проступників і 3) політичних. Кримінальні злочинці були дижурними залі, інструкторами „гімнастики” і т. д. Під цим претекстом їм було вільно бити решту в'язнів. Це биття тривало цілий день, поліцаї били всіх, хоч найрідше криміналістів, а ці відбивали своє на інших.

Я не буду розписуватись тут про найрізноманітніші тортури, стосовані в Березі, бо не хочу описувати якогось „саду мук”. В Березі не вільно було розмовляти, кожний повинен був перемінитись у немову; ясна річ, що ця заборона була не до переведення, і самі кримінальники, що наглядали над іншими, розмовляли між собою і навіть з іншими арештованими. Але коли поліцаї почув бодай одно слівце, винуватий ішов до арешту на шість днів, де сидів на холодному бетоні, з вікнами відкритими під час морозу, без узуття і з голими ногами, тільки в підштанцях і в сорочці, одної днини на половині в'язничного пайка, а кожного другого дня зовсім без їжі; і впродовж шости днів і шости ночей треба було що пів години рапортувати до вікна: „Пане коменданте, голошу слухняно...” Впродовж шости днів заперечувано людині право на сон. Командантом треба було величати кожного поліцаї; героїчне окреслення, яке в часах легіонів відносилося тільки до Пилсудського, тут було стосоване до кожного харциза. Найбільш нещасними серед нас були ці скарбові проступники. Звичайно були це багаті, череваті купці, в старшому віці, переважно жиди, запроторені сюди

Складковскім з демагогічною метою, за „паскування”, неплачення податків і т. д. Вони не витримували зовсім тортур, їхні очі були завжди несамовиті, божевільні. Зрештою, були між нами і справжні варяги. Коли ми бігли, — в Березі все робилося бігом, — за кожною залєю шкутильгала, перевертаючись час до часу, деяка кількість калік, яким при тортурах поламано якісь кости, а бігало з нами теж трьох божевільних, яким закидувано симуляцію. Доволі по-дантейськи це все виглядало.

Не вільно було молитися, мати образок на ший, перехреститися, — за це все було биття. В тій атмосфері народжувалися справжні навернення, аля Хільон Хільонідес з сенкевичівського „Кво Вадіс”. Ось мене приділено одного разу до пральні, і там мене стрінув поліцай, який вивів мене до окремого приміщення і сказав до мене: „пане редакторе”, замість нормального „ти ск... сину”; той поліцай, як я пізніше довідався, був колись спеціально садистичним катом, опісля щось у ньому заламалось, і ось тепер він наражував себе на небудь-яку кару, віддаючи гуманітарні прислуги в’язням.

Зрештою я особисто не був битий і я є дуже далекий від того, щоб уважати Березу найбільш основним пунктом оскарження проти Ридза і Славоя.

Хай би собі мали десять Берез, а не одну, але хай би, замість того, вміли розв’язати проблему державної оборони і закордонної політики. Відношення уряду до православної Церкви є в моїх очах тисячу, а то й мільйон разів більшим проступком, як Береза. Але це не означає, що я хотів би уневиннювати Березу. Насамперед, вона створювала дуалізм виміру справедливости. Злодій, бандит, душегуб, — тільки тому, що був приловлений на гарячому учинку, що була певність його вини, був ставлений перед суд окружний, апеляційний, найвищий, мав адвоката, користувався всіма приписами гуманітарної карної процедури, і йшов до в’язниці, звідки мав право вносити зажалення, і де мав над собою прокураторський нагляд. Між нами були в’язні зі Старогарду, з Вронок, з найтяж-

чих в'язниць у Польщі, і вони говорили, що волять сидіти там рік, як у Березі один місяць. А чейже, в Березі ніхто насправду не знав, за що сидить, скільки сидить, як довго ще буде сидіти. В моїй залі не було нікого, хто сидів би менше, як шість місяців, а все це були люди, яким не доведено вини, які дісталися сюди, а не до нормальної гуманітарної в'язниці, тільки тому, що поліція не могла довести їм вини. Не диво, що в Березі було чимало людей зовсім невинних, так само серед кримінальних, як і політичних; вистарчала пімста якогось поліційного „пшодовніка”, чи громадського писара, щоб всадити будького до Берези.

Ридз іменував Костека міністром в хвилині вибуху війни, в тій хвилині, коли цілий польський нарід складав на жертівнику батьківщини свій патріотизм, свій ентузіазм, свою безмежну посвяту... Ридз висловив своє відношення до суспільства шляхом призначення Костека-Бернацкого, ката з Берестя і Берези...

(Стор. 221): Мені оповідали, і я в це повірив, що арештовані у Бересті захоувались як боягузи, не помужеськи, огидно. Пізніше, коли я сам вийшов з Берези, де чимало берестейських методів були примінювані вже в формі удосконалених, я стрінувся з оповіданнями, що переіначували також зміст моєї поведінки. Метода Костека-Бернацкого полягала не тільки на мученні ув'язнених людей, але рівнож на оплюгавлюванні їхньої чести, користаючи з того, що ті люди не могли боронитися...”

34. ОСТАННІ ДНІ БЕРЕЗИ.

В оповіданні про останні дні Берези я опираюся на уривку зі спотадів ред. **В. Качмара** п. н. „З кошмарних днів у Картузькій Березі”, друкованому в „Календарі-Альманаху на 1941 рік”, виданому у Кракові в 1940 р., накладом „Українського Видавництва”, далі на фактах, поданих мені усно п. **Р. Мандрикою** в Торонті, та в деяких листах читачів „Гомону України”.

Останній, найстрашніший і найбільш ганебний етап „місця відокремлення” в Березі Картузькій тривав рівно 18 днів: від 1 до 18 вересня 1939 року. В тому часі в таборі в Березі люто каралося кругло 7.000 людей, звезених звідусіль, а насамперед з українських земель, впродовж двох тижнів, від 1 до 14 вересня 1939 року. В тому числі було около 4.500 українців, 2.000 німців, а решта — це були білоруси, литовці, жида, чехи, кримінальні злочинці поляки і може ще які представники „мнейшосьці”. Паном життя і смерті цих людей, призначених на певну загибель, був той же інспектор Юзеф Камаля-Курганьскі та його помічники - садисти. Вже в третьому дні цього останнього етапу табору в Березі нещасним в'язням відчитано „розказ” пана коменданта, щоб всі вони забули раз на завжди про своїх рідних, найближчих тощо. Іншими словами, — в'язням сказано, що вони вже **мертві**, а живуть покищо тільки до часу, немов на відпустці.

Хто ж були ці люди, що їх Польща завзялася знищити жорстоким способом, немов би від того злочину залежала дальша її доля? Редактор В. Качмар подає у своєму оповіданні, що в числі в'язнів Берези у тому часі були теж такі „злочинці” і державні „зрадники”: понад 70-літні старики, інваліди на протезах, хворі на туберкульозу і т. д. Крім того було 360 жінок, в тому багато вагітних і старих, були теж діти у віці 7-12 літ, які прибули з батьками, бо ж „гуманні” представники польської влади „не могли” залишити дома дітей „без опіки”, забираючи до Берези їхніх батьків і матерів...

П. Роман Мандрика розповів мені, як виглядало формування транспортів інтернованих, призначених на знищення в Березі. Його самого, м.р.а **Ореста Казанівського** і ще кількох арештувала поліція в Лопатині, пов. Радеків, дня 1 вересня 1939 року. Їх привезли до Холоїва, де вже було зібрано біля 100 арештованих українців. В числі арештованих були м. ін.: **сл. п. Анна Максимець**, (відома українська революціонерка з села Щуровичі, пов. Радеків, розстріляна німецьким гештапом у Кривому Розі в

квітні 1942 р.), д-р **Антін Жуковський** зі **Щурович**, **Дибайло** з **Радехова** і ін. В Холоєві поліцаї скували всіх в'язнів групами по 6 осіб, кожна шістка під ескортою 2 поліцаїв. Жінки були сковані разом з чоловіками. З Холоєва всіх в'язнів перевезли до Львова. Тут, дня 2 вересня 1939 р. до Холоївської групи в'язнів долучили групу б. 80 в'язнів з повіту Кам'янка Струмилова. В цій групі були м. ін.: **о. Мурович**, **д-р Петро Сайкевич**, **Зена і Стефа Кравців** (сестри ред. Богдана Кравцева) та п-і **Ірина**, дружина **Романа Кравцева**. У Львові до цієї групи долучено ще понад 150 в'язнів, так що звідси до Берези від'їхало 2 вересня 1939 року біля 350 в'язнів. Мабуть у цій же групі були рівнож в'язні з Бродів в числі 18, про яких згадує в листі до редакції „Гомону України” пані **Ліда Лугова** з Монреалю, подаючи наступні прізвища: **о. д-р Ізидор Нагаєвський**, — парох Білявець біля Бродів, д-р філософії і публіцист **Юліян Вассиан**, **мгр. Степан Горпенюк**, **Григорій Павлюк** — директор банку „Самопоміч” у Бродах, учитель **Олесь Павлюк**, **Йосип Сидор**, **Михайло Морозюк** — урядовець Повітового Союзу Кооператив, **Григорій Реплянський** — директор ПСК у Бродах і його брат, далі **мгр. Ярослав Луговий** — купець, і інші.

По дорозі на північ, до згаданого Львівського транспорту долучувано все нові групи українських в'язнів. **П. Леонід Яблонський**, (музик, який недавно прибув з Аргентини до Торонта), розповідав мені м. ін. такий характеристичний випадок:

На залізничній станції в Сокалі, де в той час тримали службу озброєні „стшельци” з зайдів-колоністів, спрагнені в'язні почали просити в них води. Один зі „стшельців” з облудно-приємною усмішкою подав в'язневі-українцеві через вікно менажку, в яку — замість води — напустив разом зі своїми колегами, сеч. Розлючений цією злобою поляка українець гаратнув його тою ж менажкою по голові. На крик „стшельців” надбігли поліцаї з ескорти і — не багато бракувало, щоб згаданий в'язень був розстріляний.

Дуже багато в'язнів долучено до транспорту із Крилова на Холмщині, далі в Ковлі і т. д. В числі в'язнів з Крилова був один спаралізований дідусь з трьома синами і донькою, який пізніше згинув у Березі. Дня 3 вересня цілий транспорт, що зріс уже до числа понад 800 в'язнів, прибув до Берези Каргузької. Всіх в'язнів у Березі було в той час вже біля 3.000 осіб. Це число зростало з дня на день, а 14 вересня перейшло цифру 7.000.

Як виглядало прийняття в таборі кожного транспорту в'язнів, про це досадно розповідає ред. В. Качмар у своєму споміні, описуючи події дня 12 вересня 1939 року, коли то до табору привезено групу українців з лемківсько-бойківського сумежжя — переважно селян, декількох адвокатів, кооператорів і 8-ох українських священників. Про цю „процедуру прийняття” розповідав мені те саме п. Р. Мандрика, мгр. Маріяна Дзьоба і інші. Подаю цей опис за В. Качмарем:

„...Був саме полудень. Біля бочки на площі товпилися спрагнені, помучені люди. Ненадійно очі всіх спрямувалися в сторону входової брами... Звідти пронісся якийсь розпучливий дисонанс криків, стогонів, охкань і плачу. Почавши від входової брами, попри довжезний б'льок уставилися польські поліцаї в числі 100 осіб, з колами, крісами, гумовими палицями й дрючками, та безпощадно били, куди попало, новоприбулих... Зчинилася страшна паніка. Лоскіт, зойки, плач, відгомін поліцейських ударів, курява, що знялася за утікаючими перед побоями, — творили якийсь дивно несамовитий образ. Люди різного віку, селяни, інтелігенти, адвокати, лікарі, бігли стрімголов перед себе, а лоскіт побоїв роз'юшених поліцаїв запирав дух отим тисячам видців із площі, що такий же прийом пережили вже тому кілька днів. Люди кидали свої клунки, губили капелюхи, падали на кільчасті дроти, жалічили собі руки, ноги, щоб якомось продістатися із тієї „дороги” побоїв...”

Далі оповідаю за п. Мандрикою. Коли кати загнали в'язнів на площу між б'льоками, звелі всім впасти ли-

цем до землі і били безпощадно всіх, а зокрема тих, що мали „врогі вигльонд”. Священик о. Мурович з Радеківської групи попав між німців і був свідком, як при ньому поліцаї забили на місці німецького пастора. Після такої кривавої лазні новоприбулих в'язнів погнали, дали б'ючи дрючками, за дроти до в'язничного будинку. Тут чекало на них не менш „сердешне” привітання з боку польського шумовиння, кримінальних злочинців, яких адміністрація табору затримала була як своїх найкращих помічників. Вони тепер були всевладними панами в кухні, в магазинах, в канцелярії, на коридорах. Ці покидьки суспільности, з вибухом війни, нагло відчули в собі незвичайний приплив польського державного і національного... патріотизму та шовінізму і виладовували їх у формі садистичних знущань над в'язнями українцями, німцями і жидами. Постійно озброєні суковатими киями, дротяними нагайками і різним грубим знаряддям, використовували кожну нагоду для якнайбільш дошкульного масакрування зненавиджених „врогуф народу і панства польського”. Тих нагод мали чимало, а найбільш — при вибіганню в'язнів з кімнат на коридор, до кльозету, чи на площу знущань, як рівнож при їх повороті до кімнат.

До кімнат, де давніше було місце на 30 осіб, тепер заганяли по 120 і 150 людей. Не маючи місця для себе у малому просторі кімнати, частина в'язнів повлазила під дерев'яні причі, які ще остали були в кімнатах з передвоєнного часу. Решта — понад 100 осіб — полізли на причі. Причі заламалися під надмірним тягарем, придушуючи всіх, хто опинився на споді. Зчинився страшний лемент і хаос. Поламані причі треба було забрати з кімнат. На поранених і побитих людей ніхто не звертав уваги. Всім наказано роздягнутися до сорочки і весь одяг та взуття віддати на коридор. Польська „урядуюча” злодійня з місця заграбила всі кращі частини одягу та краще взуття.

На другий день витнали всіх в'язнів на площу до генеральної ревізії. Зразу ж наказали всім — добровільно зда-

ти всі дорогоцінності. Тоді розпочалася ревізія. В'язні роздягались до нага, а поліцаї докладно перетрушували кожну частину одягу і заглядали в кожну щілину людського тіла. В'язням звертали тільки 1 пару білизни, штани, маринарку і капелюх, а всю решту забирали. Скільки ударів і прокльонів впало при тому на голови і спини в'язнів, зайво й згадувати.

По ревізії розпочалась „руханка”, яка полягала на швидкому виконванні безконечної черги наказів: „Падній!”, „Повстань!”, „Бегем марш!”, „Чолгай сен!” і т. п. та лупцюванні палицею кожного, хто не справлявся як слід з вимогами „інструктора руханки”. По тодині таких „вправ” в'язнів погнали до роботи. Поділені на „секції”, одні в'язні копали яму під бараки для сподіваних німецьких полонених, другі носили дошки, залізні шини, скло, — а все бігом і під постійним градом ударів посіпак. Будівельний матеріал треба було носити через дорогу, з інспекторської частини табору.

Харчування в таборі не було майже ніякого. **Раз на день**, звичайно зранку, давали в'язням так звану „зупу”, що була властиво брудною і несвіжою водою, в якій плавало по кілька зеренець стухлого пшона. Цю „зупу” наливали в миски, уставлені рядами на землі. Тому, що мисок було мало, в'язні їли з них по черзі. Друга, третя, четверта і т.д. черга в'язнів діставала „зупу” все більше перемішану з піском. Багато в'язнів не мали ложок, ті мусіли хлєптати „зупу” з миски язиком. Ніякої іншої страви, а тим менше хліба, в'язні не бачили. За „приправу” до їжі правила поліцейська палиця.

В перші дні, як свідчить Роман Мандріка, в'язням зовсім не давали води, ані до миття, ані до пиття. Щойно по тижневі почали видавати **денно одну бочку води зі ставу на цілу 7-тисячну масу людей**. В. Качмар, описуючи 12-ий день побуту в таборі, відмічує: „Обіду в Березі не давали. **П'ять ложок мутної води зі ставу дозволяли напиться**”...

Десятого дня інспектор наказав перевести „лікарську

сегрегацію” хворих. Лікарями були наші в’язні, як д-р А. Жуковський, д-р П. Сайкевич і ще кількох. Вони дбайливо виділили всіх справді хворих в одну групу. Та це вийшло тільки на лихо хворим. Прийшов інспектор Камалю і ще двох його асистентів, всі озброєні палицями, і почали зміщати „лікування” хворих: кожний хворий дістав від них бодай по два міцних удари і так „оздоровлені” всі пацієнти, зі сльозами в очах, проклинаючи катів, бігом повернулися назад до праці.

Ще слід згадати, що всю інтелігенцію інспектор теж велів виділити в окрему групу і знущатися з неї гірше, як з „рядових” в’язнів.

Поліція в таборі у вересні 1939 року була мішана: було тут біля 300 справжніх умундированих поліцаїв і біля 400 у військових мундирах, яким властива поліцейська служба була чужа. Цій другій частині таборової поліції, мабуть, треба по-часті завдячувати, — як це буде з’ясоване далі, — рятунок тисячів в’язнів Берези від неминучої смерти.

Як свідчить ред. В. Качмар, найстрашнішим катом-садистом у той час у Березі був поліцай **К. Гославскі** з Варшави. Він був спеціалістом від відбивання в’язням нирок. 12-го вересня, масакруючи палицею старенького в’язня і його 17-літнього сина-гімназиста, Гославскі з тріумфуючою люттю кричав: „Юж дзісяй одбілем 120 нерек, еще муше одбіць 80!” — І цю свою злочинно-маняцьку мету цей равний польський „паньствовец” з успіхом день-у-день осягав. А як виглядала на практиці розрекламована на весь світ польська „відданість католицькій вірі”, — про це теж розповідає ред. В. Качмар у своїх споминах під датою 12 вересня 1939 року.

Всім українських священиків з Лемківщини, яких того дня привезено до табору, дали нечуваний до того часу в Березі приклад неустрашимости і самоопанування, проходячи повагом, з кам’яним спокоєм, через дворяд шаліючих катів-поліцаїв. Оскаженілі опричники били цих відважних священиків до безтями. На кожного священика

кинулося 10 і більше поліцаїв. Та вони видержали. Чотири двійки, окривавлені, обдерті, споневіряні, достойно вийшли на площу. Їх миттю оточили поліцаї і почали допитувати, хто вони, звідкіля і завіщо інтерновані. Відповідь була горда: „Ми українці, греко-католицькі священники, інтерновано нас за нашу релігійну і громадську діяльність”. Ні крихітки страху не виявили ті вісім отців в обличчі такого ката, як Гославські. Очевидно, що не обійшлося й тут без побояв. Але кожний удар викликував радше горде завзяття на обличчях катованих, як острах.

При особистій ревізії поліцаї знайшли в кожного священника требник (священничий молитовник). Гославські велів розпалити вогонь і кинув туди всі молитовники. На завваження о. К., що молитовник необхідний для кожного священника для щоденної молитви, Гославські крикнув злісно: „Тутай нема Бога!”

Коли згодом дехто з в'язнів докоряв нашим священникам, чому вони не тікали, як інші, перед побоями, о. декан В. спокійно відповів: „Блаженні биті і гонені за правду! Наша ж правда свята і тверда, як тверді душа й характер отих лемків-українців, серед яких ми працювали кілька років”.

І. Паркасевич з Вінніпегу пише в листі до мене таке:

Усіх священників, як греко-католицьких, так і православних, виділено з-поміж світських і створено окремий відділ. Всім їм пообрізувано реверенди, кому вище колін, а кому до пояса. На саму „Матку Боску Севну” один з поліцейських „пшодовників” виголосив до них напушену промову, яку почав такими словами:

— Ви єстесьце та сумь земі, ви — то сьвятло од сьвята, ви повиннісьце провадзіць люд до Єзуса!... (І нагло, підносячи голос): — А ви, ск... сини, к... ваша гайдамацка маць била, — тилько „Алилуя-алилуя” і до політики?!

І пустив в рух палицю...

Одного баптистського пастора того дня катувало двоє поліцаїв на очах всіх нас більш години, аж доки він не впав непритомний...

Скільки людей згинуло з польських злочинних рук у Березі Картузькій у ці переломові дні вересня 1939 року, годі сказати. Р. Мандрика, з яким я провів цілий вечір на розмові, каже: „Від **побоїв** згинуло багато людей. З мого найближчого оточення на келії згинуло в наслідок биття — 6 осіб. Знаю теж, що кількох німців-в'язнів поліцаї застрілили в бараках, будованих для полонених. Між вбитими німцями був один німецький магнат, що мав великі добра в Польщі, куди Ріббентроп приїздив часом на полювання. Вбито теж знайомого мені німця Мельхіора з Каліша. Всі в'язні знали про розстріл у „бараках полонених” сімнадцяти німецьких літунів. Д-р А. Жуковський розповідав мені, що бачив у свинарні двох замордованих українських священиків — одного католицького і одного православного з Дерманя; польські злочинці повісили їх за ноги, головами вниз, і так замучили”.

Р. Мандрика і інші в'язні бачили одного дня, як поліцаї пригнали до великого (на 16 дишлів) керату біля колишньої лазні — ок. 30 зовсім нагих жінок і серед брутальних глузувань підганяли їх, запряжених у керат, батогами.

В жахливих умовах терористичного таборового режиму в ці вересневі дні 1939 року, єдине, що підтримувало на душі тортурованих фізично і морально в'язнів, — це була надія і загальне глибоке переконання про швидкий упадок Польщі. Чим більше скаженіли кати, тим більше зростало переконання в'язнів, що з поляками на фронті погано і що дні польської катівні почислені. Що так воно було насправді, про це свідчили теж щораз частіші нальоти німецьких літаків на Березу Картузьку, чи тільки перельоти їх над щією околицею.

Площа, на якій день-в-день поліцаї знущалися над тисячами в'язнів, була поділена колючими дротами на яких 20 квадратів. До кожного квадрата заганяли 300 — 400 в'язнів і там їх „муштрувала” приділена на кожний день до кожної такої „секції” група поліцаїв з помічниками — польськими злодіями. Цілість була оточена 12 ве-

жами, на яких постійно вартувала стійка з готовими до стрілу кулематами. Тут же був і алярмовий пункт, з якого все частіше подавано знак на тривогу розпучливим гудком сирени.

Опис такого алярму в дні 12 вересня 1939 року передаю за спомином ред. В. Качмара:

„...На щастя, пронісся такий радісний для нас сумовитий і пронизливий гудок сирени — протилітунський алярм.

Ми всі на наказ впали на землю. Гославські прожогом побіг, залишаючи свої нещасні жертви. За кілька хвилин дався чути гуркіт тримоторових літаків і понад нами закружляли німецькі літаки. На площах лежало в поросі поверх 7.000 людей. Запанувала мертва тиша, лише мотори літаків гудили, а з грудей катованих виривалося благання: „Боже, дай бомбу!..”, „Чому вони не скидають бомби, хай би вже скінчилися ті муки безвинних людей...” Літаки відлетіли, бомби не впали. Радість на хвилину з появою літаків повіяла на душу. Та знову чорна примара відбивання нірок стала дійсністю”.

Два дні перед катастрофою, отже 16 вересня 1939 року, як свідчить Р. Мандрика, — таборові опричники спустили з тону. Вони перестали бити в'язнів, не тонили їх до роботи і — як сказав в'язням один з військових поліцаїв, — „чекали наказу”, а в міжчасі „приготовляли Березу до ліквідації”. Щораз виразніше було чути далеку канонаду. Нальоти на Березу тривали. Тартак, напроти табору, збомбардований — згорів. В'язні припишкли по келіях, мучені протилежними почуваннями — раз надії на швидке звільнення, то знову страху перед жорстокою загибеллю.

Страх в'язнів перед невідомим останнім страшним злочином слуг приреченої на загибель Польщі не був безпідставний. Інспектор Камалія готовив їм усім смерть під руїнами казематів. Свідком приготувань до цього останнього акту Берези був м. ін. д-р А. Жуковський, який про це все розказав згодом Р. Мандриці. Д-р Жуковський, як

лікар, мешкав окремо від решти в'язнів, а саме в будинку, відведеним на свинарню. Там була його лікарська канцелярія, в якій м. ін. поліцаї йому самому вибили зуби. Критичного вечора, 17 вересня 1939 року, д-р Жуковський був свідком такої сцени:

На майдані, де ще перед двома днями валялись у поросі катовані в'язні, зібралась уся поліційна залога табору — 300 мундирових поліцаїв і 400 військових. На середину чотирокутника виступив інспектор Камаля-Курганьскі і промовив схвильованим голосом:

— „Панове! Настала хвилина, що треба нам покинути Березу. Німці оточують нас звідусіль. Вони хочуть визволити ворогів Польщі, яких ми маємо в руках. Та ми на це не можемо дозволити. В'язничні будинки вже підміновані 43-ма мінами. Але їх треба так получити, щоб запаленням одного льонту висадити цілість у повітря. Чи є між вами піротехнік-охотник, що міг би це зробити?”

Між зібраними запанувала мовчанка. Довгий час не зголошувався ніякий охотник. Нарешті з рядів поліцаїв-військовиків виступив один сержант і сказав:

— Я не є піротехнік, ані не голошуся на охотника до виконання поставленого паном інспектором завдання. Я хочу тільки сказати, що те, що ви задумали, є великим злочином. Між людьми, яких ви хочете знищити, є велике число стариків, калік, жінок і дітей. Невже ви справді переконані в тому, що це з їх вини паде Польща? Якщо б ви зробили те, що задумуєте, то цей злочин впаде нестертою чорною плямою на весь польський нарід!”

Почувши ці слова, Камаля розлючено закричав:

— Ви говорите, як зрадник польської держави і її інтересів, і я з вами поступлю як зі зрадником!

Сказавши це, добув пістолу і застрілив відважного сержанта на місці.

Злочинний вчинок Камалі викликав велике схвилювання в рядах військовиків. Серед них піднявся великий крик обурення, який все зростав, і — врешті цілий натовп кинувся в сторону Камалі. В обороні Камалі виступили

негайно поліцаї і між ними й військовиками зчинилася велика буча. Кінець цій авантурі поклав несподіваний сильний валіт німецьких літаків. Всі поліцаї і військові розбіглися, хто куди міг, залишаючи весь табір на призволяще.

Р. Мандрика припускає, що інспектор Камалю згинув у час цієї бучі на площі. Але бл. п. Юрко Федорович з Лорейн, Огайо, США, мав у цій справі докладніші відомості. Він писав у листі до мене:

„Мені відомо з уст пор. Байди, що Камалю перебував у тюрмі Монтелюпіх у Кракові восени 1939 р. і звідтіл був вивезений до Авшвицу, де з нього зробили капи „соплю льоду”. (Пор. Байда був арештований гештапом за те, що як колишній старшина польської армії не зголосився на наказ до німців). За словами пор. Байди, Камалю викликали гештапівці щоденно на коридор і били так, що його тіло було гранатове...”

Отже інспектор Юзеф Камалю-Курганські не оминув руки справедливості, що послужилась, в його випадку, гештапівськими опричниками і, може, польським шумовинням в ролі кацетових „капів”.

Тут, при нагоді, згадаю про те, як поступив один з наших друзів з іншим березівським катом з 1934-35 рр. — Метком Сітеком. Маю на увазі Яр. П., що зі своїм боксерським обличчям і з чорним вусиком та опущеною на чоло гривкою волосся, дуже скидався на грізну людину, але на ділі все мав голубине серце. Зимом 1939-40 року доля судила йому бути якийсь час начальником в'язниці в одному з містечок на українсько-польському пограниччі. Одного дня, коли він урядовав за бюрком у своїй канцелярії, зголошено йому прихід поліцая-конвоєнта з в'язнем. Поліцая-конвоєнт увійшов „спренжистим кроком” до канцелярії, засалютував і почав службово мельдувати:

„Пане начельніку! Постерункови Зигмунт Белецкі мельдує послушне, же...”

В цьому місці поліцаї псевдо-Белецкі нагло урвав.

У грізному начальнику тюрми він розпізнав одного зі своїх колишніх в'язнів у Березі Каргузькій, якого не раз частував гумовою палкою. Він побілів як стіна і не міг більше витиснути зі себе слова. А наш Ярко, який відразу пізнав Сітека, поволі піднявся за бюрком і ставши на струнко, зарাপортував і собі:

„Пане коменданце! Били арештовани номер 265 мельдує послушне, же бардзо добре пшипоміна собе пана з Берези Картускей, але пуца в непаменьць вшистке паньске вичини з tego часу”.

Вийшовши з-за бюрка, підійшов до майже непритомного з несподіванки і зі страху Сітека, поклепав його приязно по рамени і сказав, усміхаючись:

— Що ж, змінлива в світі доля!.. Але ви заспокійтеся. Українці не є такі злі і мстиві, як ви собі може уявляли. Я вам не зроблю тепер нічого злого, але раджу вам — забиратися геть з цих околиць, щоб ми більше не стрічались!

Сітек послушав доброї ради і зник того ж дня з міста й околиці, де начальником тюрми був його колишній в'язень з Берези.

Ранок 18 вересня 1939 року приніс усім в'язням Берези так дуже бажану волю. Ні одного поліцає не було вже в Березі; всі повтікали впродовж ночі. Поліцаї випустили вночі також всіх в'язнів-поляків, своїх злочинних помічників, які жили в окремій кімнаті. Вся ця злодійня втекла, загарбавши з депозитового магазину всі дороговціності решти в'язнів.

Того пам'ятного ранку на таборовій площі панувала тиша. Вартівничі вежі з наставленими цівками кулеметів були без залоги. Але швидко цю тишу порушила юрба мешканців Берези Каргузької і довколишніх сіл. Люди вдерлися до табору і серед радісних вигуків: — „Кінець Польщі! Виходьте на волю!” — почали розривати колючі дроти, брами та розбивати позамикані двері. Радості звільнених в'язнів не було міри. Тому, що впродовж останніх двох днів не видавано в'язням ніякого харчу, всі

виголоджені кинулися насамперед до харчового магазину. Кількох більш досвідчених і зарадних ножами і сокирою різали й рубали боконці хліба на часті і роздавали всім голодним. Заспокоївши сяк-так голод, в'язні кинулися до одягового магазину. Тут панував страшний хаос. Вже польські зlodії порозтягали були всі депозити, грабуючи кращі частини одягу і здепоновані цінності. — але тепер настала в магазині „Содома і Гомора”. Кожний хотів відшукати свої речі, але для тисячної маси, на такому малому просторі — це було неможливе, тим більше, що всіх опанувало гарячкове бажання — мерщій забратися з того страшного місця, де могли їх ще стрінути неприємні несподіванки. Була чутка, що в недалекому лісі чигає захована доволі велика група польської кінноти.

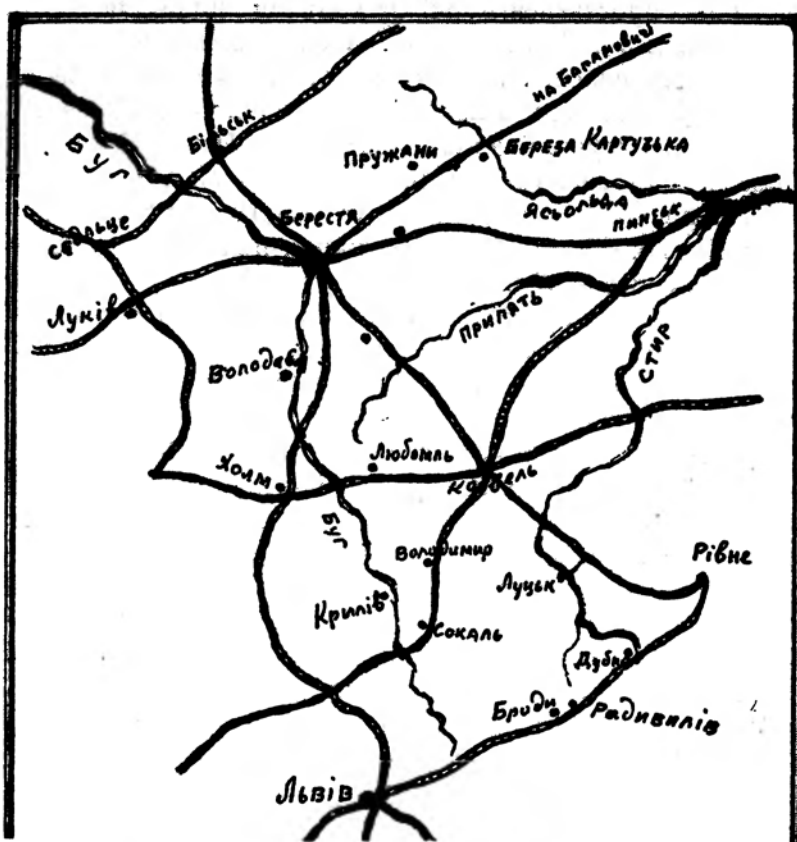
Сяк-так нагодовані та вдягнуті люди висипалися на шлях і почали формувати похідні групи для відмаршу домів.

Т. зв. „група львівського напрямку”, що нараховувала 800 — 1000 осіб, рушила перша в напрямі на південь. Попереду йшли жінки з дітьми і кількох сильніших чоловіків з білим простиралом на дрючку.

Колишній капелян українських в'язнів, а відтак сам в'язень Берези **о. д-р Осип Кладочний**, що був у цій групі, крикнув на початку походу: „Хлопці, як тепер зловимо якого поліцає, — нещасна буде йому година!” — І як на диво, — по кількох кілометрах дороги група наткнулася на озброєного поліцає, що їхав на ровері в сторону Берези. Він був, видно, на службовому відраженні і не знав ще нічого про кінець табору. Він не так зі страхом, як зі здивуванням дивився на в'язнів, і не знав, що має робити. Його окружили, роззброїли і почали застановлятися, що з ним зробити. Було багато охочих — зробити із ним кінець. Але розважніші провідники групи спротивились такому самосудові, звертаючи увагу на білий прапор, як знак „нейтралітету”, під яким маршувала група. І так поліцає відпущено свobodно.

Коли група увійшла в ліс, який тягнувся на просторі

біля 17 кл., аж до Кобриня, тут їх затримали 6 піших польських уланів, які хотіли спрямувати цілу групу в глибину лісу. Недалеко, в корчах, видно було невеликі танкетки і біля них кілька стареньких поліщуків, яких військо, видно, затримало як провідників по лісах і багнах. Низько над лісом раз-у-раз пролітали німецькі розвідчі літаки, а також недалеко крутилися на роверах якісь молоді лю-

Орієнтаційний шкід західно-українських та сумежних земель. — здогадні німецькі розвідчики. Все це відібрало уланам самопевність і вони, по коротких пертракціях, відпустили групу в дальшу дорогу.

Найближчі до Берези села вже були повідомлені про

наближення великої групи голодних в'язнів. Приготовлене місцевим населенням (села тут були мішані — українсько-білоруські) прийняття для поворотців було справді зворушливе. Сотки жінок, дітей і старих, усталились обабіч шляху, яким йшла група „березяків”, і простягали їм безліч усякого харчу: хліб, молоко, овочі, м'ясо, воду і т. д. Люди йшли, не затримуючись у поході, брали зправа і зліва простягнені харчі, на ходу їли і пили, і не могли надякуватись добрим людям. А місцеве жіноцтво аж плакало зі зворушення і співчуття для вимучених в'язнів і безупину підносили з хат все нові харчі. В такий спосіб ціла велика група, без ніякої затримки, була добре нагодована і напоєна. Такі сцени масового частування в'язнів Берези в поході повторялися в усіх наступних селах. Цього співчуття бідних, але дуже щирих поліщуків, напевно ніхто з „березяків” ніколи не забуде.

В одному селі польське військо спалило було міст через річку. Місцеве населення відбудувало з-місця цей міст, спеціально для наших поворотців, перевівши щасливо всіх через небезпечні багна.

В Кобрині в той час ішов великий бій. Німецькі патрулі затримали групу поворотців і звеліли всім полягати на землю біля церкви та переждати бій. Це тривало яких три години. Довкруги, в ланах картоплі і по кущах, валялося дуже багато трупів польських вояків. Місцеві люди говорили, що офіцери напоїли вояків горілкою з розбитої гуральні і п'яних погнали в бій проти німців. В бою за Кобринь мало згинути б. 8.000 поляків. Їхні трупи загатили річку. В Кобрині висипано 17 могил для поляглих німецьких вояків.

За Кобринем порожні німецькі автомашини підбирали змучених людей і підвозили їх аж до Берестя. Тут поприміщували їх по порожних поліційних станицях, школах, магазинах. Кожну національну групу виділили окремо. Зразу заборонили будькому віддаюватись самовільно і навіть поставили варти, але вечором порадили всім забиратися геть, бо зі сходу надходять большевики, які

вже залишаться в Бересті. Ніхто з наших в'язнів не захотів ждати на „визволителів зі Сходу” і всі подались чим швидше в дальшу дорогу на південь.

За Берестям наші „березяки” стрінулися з в'язнями, звільненими з польських тюрем. (В цьому місці в загальну історію знову влітається історія пригод автора цих спогадів. Про ці пригоди може буде нагода написати окремо, а тут згадаю лиш коротко про те, про що треба згадати для цілоти образу історії Берези).

В квітні 1939 року, коли відносини між Німеччиною і Польщею вже були доволі напружені, з усіх тюрем західньої Польщі, як — Равіч, Серадз, Вронкі і т. д., зведено українських націоналістів політ. в'язнів до старої в'язниці у Седльцах, що лежать більш-менш по середині між Варшавою і Берестям. Зокрема, зосереджено тут т. зв. „доживотників”, себто засуджених на досмертну тюрму. Наших „досмертників” було тут понад 30, між ними були: Микола Лемик, Микола Климишин, Микола Лебідь, Зиновій Матла, Северин Мада, Іван Климов і багато інших. Всіх наших в'язнів було тут коло 150. У серпні зведено сюди багато в'язнів німців. З вибухом війни 1 вересня 1939 р. почали випускати на волю всіх, хто мав менший вирок. В міжчасі було кілька сильних нальотів німецьких бомбардувальників на Седльце. Найсильніший був наліт 9-го вересня. Мури в'язничних б'локів потріскали, кількох ключників було вбитих і ранених. Ціле місто горіло. Того ж дня вечором нас усіх випущено на волю. Тільки групу наших досмертників вилучили окремо і скованих погнали під військовою ескортою в сторону Берестя. По дорозі, командант ескорти, якийсь молодик — сержант, стріляв собі час до часу з пістолі в групу в'язнів. Тіла кількох постріляних в'язнів відтак відшукали поворотці з Берези. Між раненими від куль сержанта були Микола Лемик, Северин Мада з 4 ранами і інші. Маду кинули жовніри в придорожні кущі, певні, що він там швидко скінчиться. Але його врятували люди, а відтак забрали з собою поворотці з Берези. Решта в'язнів з групи досмерт-

ників, звільнившись непомітно з ланцюгів, у певному моменті кинулись на військову ескорту і щасливо розбіглися. Згинув тільки Шевчук з Сокальщини, який цілим тілом звалився на автоматчика і, прийнявши на себе всі кулі, врятував друзів від поранення, чи навіть смерті. Оці то звільнені досмертники, а також інші наші в'язні стрінулися у дальшій дорозі, вже на Холмщині, з поворотцями з Берези.

Був тоді і я в тих околицях, але ні з ким з друзів з Берези не стрінувся. Важко ранений в ногу німецькою кулею в селі Осова біля Володави, я був відвезений німцями до шпиталю в Бересті в дні 22 вересня 1939 року. Саме в той день до Берестя ввійшли червоні „визволителі”. Я мусів остатися з ними. Там же в Бересті залишив і ногу...

Роман Мандрика розповів мені ще таку цікаву історію. В Білій Підляській, де вешталися ватаги озброєних польських мародерів, поворотці з Берези мусіли теж підшиватися під поляків, щоб не наразитися на шикани, а то й смерть. Провідні люди з цієї групи поворотців, як д-р Жуковський, д-р Сайкевич і ще кількох, так добре відігравали ролю польських опозиційних до уряду діячів, що заступник старости запросив їх до себе на вечерю. Уважаючи їх добрими польськими патріотами, щиро розтрясав з ними усі причин упадку Польщі і — як звичайно — головну вину звалював на українців. В приступі щирости показав їм секретний документ випрацьований у міністерстві безпеки, — плян масової, але поступенної акції переселення українців з ЗУЗ у справжню Польщу та поселювання на їх місці поляків з заходу. Ця акція „на зніщене Русі” мала розпочатися в 1940 році. На перший вогонь мали йти найбагатші одиниці. Виселювати всіх мали під закидом активної підтримки українського революційного руху. В пляні передбачувалось, що навіть на могилах переселених на захід українців не мало бути українського напису, а самі могили цих заточенців мали бути з часом теж зрівняні з землею.

Отакі пляни на повне знищення українців онували

поляки напередодні свого власного ганебного упадку. Божа справедливість зарядила інакше. Чи збагнули поляки глибший зміст подій 1939 і наступних років? Про це сьогодні треба сумніватися.

На закінчення спогадів із своїх переживань у Березі Картузькій в 1934–35 рр. я хочу ще раз підкреслити, що ціль, поставлена польськими ініціаторами й організаторами цього карного табору, якщо йдеться про українських націоналістів, зовсім не була ними досягнена. В намаганнях зламати нас фізично і морально, відібрати нам всяку охоту ставити у майбутньому будь-який спротив польській загарбницькій політиці, стероризувати українські маси і зробити їх служнячим об'єктом для своєї імперіалістичної політики винародовлення — польська адміністрація, як державна, так і таборова, програла на цілій лінії. Наші кати виснажили нас фізично, але не зламали нас морально. Тут повторю за В. Гоцьким:

„Нам вдавалося загамувати виснаження організму, нам вдалось здеморалізувати безпосередніх наших наставників до тієї міри, що із найгірших собак-садистів поробились зовсім „можливі” поліцисти-„маркіранти”... Чим ми перемогли? — Високою мораллю. Справно функціонуючою внутрішньою організацією. Високорозвиненою самодопомогою. Зарадністю й кмітливістю. Рівнем вродженої інтелігенції. А передусім розумним поставленням справи у нашому новому положенні...

Чи виправдала себе наша постава в Березі в дальшому? Чи не краще було здобутись на якийсь відчайдушний відрух, на якийсь повний самопосвяти жест? — запитує у своїх споминах В. Гоцький і відповідає:

„...Після повороту з Берези, із якої більшість із нас повернулися без підірваного здоров'я, ми мали змогу включитись знову чи до організаційної, чи до громадської роботи. Наші „наслідники” в Березі мали вже вироблені методи поведінки. Вони мали підготований ґрунт — здеморалізовану поліцію. Поліцисти, які приходили на станиці і в наші сторони — були „оброблені”. Вони мали

респект перед українцями, а рівночасно й звичайну людську симпатію. Ми своєю невгнутою поставою, своєю активністю після виходу з Берези, вплинули додатньо на дещо застрашене грізним словом „Берега” наше громадське життя. Отже, своєю високу ставку на Березу Польща по відношенні до українців прогала, і то цілковито”.

Все таки — Картузької Берези українці полякам не можуть ніколи забути, ні простити. Створений ними концтабір у Березі це тільки одна ланка у довжезному ланцюзі всіх історичних злочинів і насильств нашого недоброго західного сусіда по відношенні до України і українців. Було б зайвим перераховувати тут ще раз всі ці польські злочини. Вони всім відомі з історії. Досадний вислів почуванням українців до Польщі і поляків, почуванням, що наверстувалися в українській душі впродовж довгих соток літ історичних взаємин цих двох слов'янських народів, дав **Олесь Бабій** у тризабутій вже дещо поемі з 1918-20 рр., п. н. „Гуцульський Курінь”, вкладаючи в уста українських вояків під час їх поневільного переходу за Збруч в липні 1919 року оці слова ненависти й розпуки:

„Польщо, одвічний демоне України!
Вампіре лютий, ненаситний,
Що вже століттями цілими
Спиває кров своїх офір
І може жити тільки там,
Де труп, де цвинтар і руїни!
Ти чорний той могильний камінь,
Що придавив народ живий, —
І не дає нам вийти в світ
До сонця волі, у простір.
Польщо! Лиш ти в народне серце,
У серце щире, добре, чисте,
Посіяла ненависть вперше,
Ненависть, васів Антихриста...
Не втихне в серці люду рана,
Аж знов діждемося Богдана!..

Двадцять наступних років існування Польщі, в її таборах інтернованих українських вояків і патріотів, з її тюрмами, пацифікаціями, шибеницями, Березами, і злочинними плянами на повне знищення українського народу, — були справді гідним поляків продовженням їхнього тисячлітнього сну про „моцарствовосьць” чужим коштом. І хоч загал українців, в обличчі куди грізнішої небезпеки з боку найлютішого ворога — Москви, навчився розглядати відтинок боротьби з поляками як свій другорядний фронт, — нікому з нас ніколи не прийде на думку занехати цей побічний відтинок та залишити полякам вільну руку в загарбуванні землі українського народу политої кров'ю наших предків, що протягом віків її боронили своїми грудьми. Наші західні сусіди мають респект тільки перед фізичною і моральною перевагою і цю нашу перевагу ми ще не раз будемо мусіти їм показати, аж доки вони не стануть нарешті **добрими** сусідами.

Такий висновок насувають нам спомини з п'ятирічної історії табору в Березі Картузькій.

Додаток.

Инж. Ат. Міляннич зберіг і передав для використання наступний газетний вирізок з 1934 року:

„Український Бескид” ч. 26 (241) з 15. 7. 1934. містить в розділі: „В Польщі і про Польщу” таку новинку (дослівно і без скорочень):

„Концентраційний, чи пак ізоляційний табір отворено в Березі Картузькій в четвер, дня 5 липня ц. р. Комендантом табору іменовано майора, тепер в поліційній службі підінспектора гол. команди П. П., Грефнера, а комендантом поліційної сторожі підкомісара Грабовського.

Перші транспорти приїхали туди в п'ятницю з Варшави і з Кракова, в суботу з Перемишля і Львова в числі 28 осіб, в неділю з повітів: сокальського, дрогобицького, яворівського і бобрецького в числі 24-ох осіб.

Всі спрямовані до ізоляційного табору одержали письмо такого змісту:

“Na podstawie przepisu art. 2. ust. I. rozporządzenia Prez. Rzpltej z 17. VI. 1934 r. w sprawie osób zagrażających bezpieczeństwu, spokojowi i porządkowi publicznemu, zarządzam przytrzymanie pana i skierowanie go do miejsca odosobnienia w Berezie Kartuskiej”.

В українському перекладі:

„На підставі припису статті 2-ої розділу I. розпорядження Президента Речіпосполитої з 17. VI. 1934 р. в справі осіб, що загрожують загальній безпеці, спокою і ладові, заряджую притримання і відставлення вас до місця відокремлення в Березі Картузькій”.

Ці письма підписані в імені приналежних воеводів.

Берега Картузька лежить на залізничному шляху Бересть—Барановичі в пов. пружанським на Поліссі над рікою Яселдою, серед лісів і багна. Містечко те має тепер всього 3.500 мешканців (перед війною нараховувало понад 5.000 меш.), а історичне воно тим, що тут прийшло до зудару між російською армією Петра I, а шведською армією Карла XII, який побідив там москалів і пішов походом на Україну.

В 1648 р. побудував там князь Сапіга монастир і віддав чинові Картузів, від чого погодить назва „картузька”. В 1831 москалі збурили монастир, бо підозрівали, що монахи спомогають польських повстанців. Пізніше вибудувано на цьому місці касарні для війська. Саме там тепер приміщено цей ізоляційний табір, а ізольованці будуть розбирати правдоподібно руїни старого монастира”.

І Л Ю С Т Р А Ц І І :

1. Збірка в'язнів перед арештантським бльоком (рис. Б. Стебельський)	32
2. На шосі Берестя-Москва (рис. Б. Стебельський)	51
3. Береза Каргузька і концентраційний табір біля неї	104
4. Конц. табір у Березі Каргузькій, 1934-35	165
5. Орієнтаційний шкіц західньо-українських та сумежних земель	195

З М І С Т :

1. З перспективи 20 років	3
2. Підписали „цирограф”	4
3. „Візьми, мамо, піску жменю...”	7
4. Покиньте всяку надію!	10
5. Поза межами закону	15
6. Б'ють...	17
7. „Твій номер є 99”	22
8. „Ту нема Бога, тільки Я!”	26
9. Заступи, спаси, помилуй...	31
10. „Жабка”	37
11. В пащі лева	40
12. „Ми вам дамо!”	42
13. Вимарш у поле	46
14. На шосі Береза-Кобринь	50
15. Вже вечір вечоріе...	54
16. „Побудка, встаць!”	56
17. „Англійська субота” і не-англійська „санітарія”	58
18. Молитва під багнетами	63
19. „А з нашої Берези ні листочка...”	66
20. „До читання книжок виступи!”	73
21. „Коледзи”	76
22. „Яремо! Герш-ту, Хамів сину!”	89
23. „Забудьте, що ви були в таборі!”	103
24. „Друг щирий, — більш ніж брат”	118
25. „Панове коменданці”	134
26. Не самим хлібом...	139
27. „Вогонь жертовного багаття”	142
28. Усна словесність	148
29. „Дума про Березу Каргузьку”	152
30. „Великодня Писанка”	161
31. Надійшла весна прекрасна...	171
32. Мальбруг повертається...	174
33. Поляк про Березу	177
34. Останні дні Берези	181
Додаток	202
Список ілюстрацій	203

